

Департамент освіти і науки Київської обласної державної адміністрації
Комунальний навчальний заклад Київської обласної ради
«Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів»
Музей історії освіти Київщини

Київщина: історія рідного краю

**Матеріали обласної науково-практичної конференції
«Краєзнавчі читання імені Лаврентія Похилевича»**

25 квітня 2019 року

**Біла Церква
2019**

УДК 908(477.41)

Київщина: історія рідного краю: матеріали обласної науково-практичної краєзнавчої конференції "Краєзнавчі читання імені Лаврентія Похилевича" упорядники: В. С. Перерва, О. Д. Рокицька. – Біла Церква: КНЗ КОР «КОПОПК», 2019. – 156 с.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою КНЗ КОР "Київський обласний інститут
післядипломної освіти педагогічних кадрів"
(протокол № 2 від 12 березня 2019 року)*

Рецензенти: *Д. І. Пащенко*, професор кафедри педагогіки, психології та менеджменту освіти КНЗ КОР "Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів", доктор педагогічних наук, професор;
Д. О. Карпусь, доцент кафедри теоретико-правових та соціально-гуманітарних дисциплін Білоцерківського Національного аграрного університету, кандидат історичних наук

Літературний редактор *С. І. Мірошник*, доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти КНЗ КОР "Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів", кандидат педагогічних наук

У збірнику представлено систематизовані матеріали, презентовані науковцями, освітянами, краєзнавцями, музеєзнавцями Київщини в ході обласної науково-практичної краєзнавчої конференції "Київщина: історія рідного краю". На основі архівних, історичних та науково-педагогічних джерел висвітлено особливості становлення та функціонування закладів освіти в різні періоди розвитку, історію міст і сіл, етнічно-історичні та культурно-освітні процеси краю в ХІХ – ХХ століттях, особливу увагу приділено яскравим особистостям, які працювали в різні періоди на Київщині, та сучасним героям-захисникам рідного краю.

Видання призначене для науково-педагогічних працівників, краєзнавців, учнів закладів загальної середньої та позашкільної освіти, методичних працівників, студентів закладів вищої освіти, усіх тих, кому не байдужі питання історії рідного краю.

© Перерва В.С., Рокицька О.Д.,

© КОПОПК, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ОСВІТИ КИЇВЩИНИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ.....	6
Перерва В. С. Джерельна практика шкільного історика.....	6
Букет Є. В. Спогади про арешт Забуянських школярів (з історії визвольних змагань українського народу на Київщині).....	10
Бондар А. В. Особливості розвитку жіночої гімназійної освіти Білої Церкви в 1869-1916 роках.....	16
Стародуб О. В. Ансамбль Білоцерківської гімназії: розбудова й поточний ремонт.....	23
Рокицька О. Д. Захар Фіалковський і Ничипір Миколенко – репресовані керівники Київського обласного відділу народної освіти	27
Кривич Л. А. Історія освіти села Самгородок.....	33
Сердюк О. В. Столітня історія моєї школи.....	37
Герасименко О. О. Історія освітнього закладу в селі Бране Поле в ХІХ-ХХ століть.....	39
Рудич Л. Д. Історія Бориспільської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №1 імені Юрія Головатого.....	42
РОЗДІЛ 2. ЕТНІЧНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ КРАЮ	46
Степеніцька О. М. Археологічні дослідження етнічно-історичних процесів у Фастівському краї періоду V – ХІІ століть.....	46
Семашко Я. Й. Зовнішньо-політичні відносини Русі з кочовими народами на Пороссі періоду Х-ХІІІ століть.....	50
Макарчук В. В. Правові засади діяльності Білоцерківського реєстрового полку в Українській гетьманській державі (Війську Запорозькому).....	54
Чернецький Є. А. Рід Карловських (Кавровських) з Миколаївки Канівського повіту.....	56
Нагайко К. М. Етнографічна та краєзнавча діяльність представників Київської Української Громади (1860-1870).....	60
Білоцький М. М. Новосілки: з глибини віків	64
Жлуктенко Н. В. Історія села Балико-Щучинка на Київщині.....	70
Ярошевич А. П. Шкарівка: минуле та сучасність.....	76
РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ НА КИЇВЩИНІ.....	83
Нікітіна В. В. Підручники ХVІІІ-ХІХ століть: їх роль і значення в навчальному процесі граматичних класів Переяславського колегіуму.....	83
Плівачук К. В. Сквирянин Карло Васильович Болсуновський: грані наукової творчості.....	88
Ярмола О. В., Велика К. І. Юрій Будяк (Покос) – письменник і громадянин: між реальним життям та легендами.....	94
Будугай О. Д. Внесок краєзнавця і поетеси Наталії Павлик у дослідження літературного процесу в ХХ-ХХІ століть на Переяславщині.....	95
Будугай А. О. Григорій Верба як знаний на Київщині педагог і краєзнавець.....	99
Шкляр А. К. Фастівський письменник-дисидент М. Г. Глухенький	106

Ратошнюк В. В. Розвиток видавничої справи у Фастівському державному краєзнавчому музеї.....	109
Дакал Т. А. Фастівський державний краєзнавчий музей – осередок культурного та громадського життя.....	113
Яременко Л. В. Світлиця пам’яті поколінь – історико-краєзнавчий музей школи.....	119
РОЗДІЛ 4. ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ – НАШІ ЗЕМЛЯКИ. ГЕРОЇЗМ ЗАХИСНИКІВ РІДНОГО КРАЮ	124
Нагайко Т. Ю. Петро Панфілович Дремлюга – митець, педагог, патріот.....	124
Шепелявенко Т. Г. Народжені Україною. Мій земляк Борис Рогоза – творець української держави.....	128
Ткачук А. В. Імення, що відродилось через століття.....	132
Біла К. І. Творець Германівського відродження.....	139
Ципуга В. І. Видатні євреї міста Білої Церкви.....	141
Ренкас В. Г. Нові імена на Алеї Героїв.....	145
Некрасова І. М. В. М. Пантюшенко – приклад мужності й героїзму, педагог патріот, учасник Революції Гідності	148
Угнівенко С. А. Герої творять дійсність – сучасність творить героїв.....	152

Шановні читачі!

Історія України належить до найбільш репресованих предметів в українській школі. Це означає, що саме вона потребує найбільших зусиль науковців-дослідників, яких, на жаль, в Україні ще й досі обмаль.

Вітчизняна історична наука помітно відстає від європейської щодо загальноісторичних досліджень, а краєзнавство місцями взагалі є "непіднятою цілиною". Невеликий обсяг джерельних досліджень спричиняє ту обставину, що місцева історіографія наповнюється різноманітними міфами, вигадками, домислами та фантасмагоріями. Лише історичні дослідження, ґрунтовані на достовірних джерелах, допоможуть нам декомунізувати історію України, перетворити її зі "служки політики" у справжню науку, вільну від ідеологічних впливів. Краєзнавчі дослідження є тими "цеглинками", із яких має зводитися будівля нашої історії. Відтак, чим якіснішими вони будуть, тим міцнішою й довговічнішою буде й сама будівля.

Довгий час краєзнавство не було ні наукою, ні професією, й тому ним займалися аматори різного рівня. Лаврентій Іванович Похилевич походив із духовного стану, не мав історичної освіти й ніколи не викладав історії. Однак він зробив для дослідження історичного краєзнавства Київщини значно більше, ніж не одна сотня дипломованих істориків, разом узятих. Звісно, на його праці помітно позначилося аматорство – у ній наявні помилки й недоречності. Однак такі недоліки нині можна знайти в більшості наукових робіт. Водночас автору вдалося зібрати унікальний джерельний матеріал, недоступний сучасним авторам. Його праця, видана ще 1864 року, є актуальною й у ХХІ столітті – вона не тільки подає важливі відомості, але й надихає істориків на служіння Історії.

На жаль, не кожен учитель історії Київщини має можливість опублікувати свої дослідження у вигляді монографії чи навіть брошури. Тому важливим засобом донести власні доробки до широкого загалу є наукові конференції. Матеріали однієї з них представляємо Читачам.

В. С. Перерва

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ ОСВІТИ КИЇВЩИНИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

Перерва В. С.,

доцент кафедри педагогіки, психології та менеджменту освіти Комунального навчального закладу Київської обласної ради "Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів", кандидат історичних наук, член правління Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, почесний краєзнавець України

Джерельна практика шкільного історика

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливим науковими чи практичними завданнями. Вузівська підготовка майбутнього педагога є неможливою без освоєння історії шкільництва. Остання ж в Україні мала рельєфно виражений регіональний характер – зокрема, у доіндустріальну епоху в Київській губернії помітно переважала церковнопарафіяльна освіта, котра не втратила панівних позицій навіть на початку ХХ століття. Дослідження історії парафіяльної освіти ще й на сьогоднішній день далеке від досконалості. Дореволюційні історики вивчали парафіяльне шкільництво виключно в якості малопомітної частини церковного життя [1]. У радянський час об'єктивне дослідження церковної освіти було обмежене партійними настановами, і це вагомо позначилося на поодиноких працях тогочасних істориків освіти [2]. Сучасні дослідники історії шкільництва більшу увагу звертають на державну освіту регіону, однак церковнопарафіяльні школи в їхніх працях представлені порівняно менше [3]. Помітно, що навіть російські автори деколи наголошують на ролі українських губерній як лідерів у розвитку церковнопарафіяльного шкільництва, указують, що саме південно-західні губернії були регіоном розквіту церковного шкільництва [4] або ж звертають увагу на роль Київської митрополії як епіцентру розвитку церковнопарафіяльної школи в усій неозорій Російській імперії [5]. Така історіографічна диспропорція щодо дослідження церковноприходської освіти регіону зумовлюється незначним залученням до наукового обігу свіжого джерельного матеріалу, який є надзвичайно багатим і різноплановим.

Утім існує цілий масив маловідомих джерел, які зберігаються в бібліотеках та архівосховищах Києва й Санкт-Петербурга і розкривають розглядуване питання.

Відповідно, **метою нашого дослідження** є аналіз джерел історії церковнопарафіяльної освіти Київської губернії ХІХ – початку ХХ століть як регіону з переважаючим приходським шкільництвом.

Виклад основного матеріалу. Варто звернути увагу на ту обставину, що дореволюційні та й сучасні монографії рідко за основу використовують архівні документи. Це, зрештою, і зрозуміло: чимало важливої архівної документації зі сфери шкільництва мали гриф "Цілком таємно", і нею не могли користуватися тогочасні дослідники.

Поряд з нечисленною монографічною літературою, присвяченою історії загальнодержавного церковного шкільництва, існує значний масив статей у різноманітних церковних та почасти світських часописах. На загальнодержавному рівні щодо цього вирізняється журнал "Народное образование", що видавався Училищною радою Св. Синоду РПЦ. Абсолютна більшість статей часопису присвячена загальним питанням навчально-виховного процесу церковнопарафіяльних шкіл. Проте окремі статті мають характер історичних досліджень і деколи присвячені саме українському регіону імперії. Так, надзвичайно багатий і багато в чому неповторний матеріал з історії ЦППШ Київської губернії подає на сторінках петербурзького журналу викладач Київської духовної семінарії Г. Булашев.

Важливим джерелом інформації з цього питання можна вважати єпархіальні відомості, котрі в пореформену епоху видавала кожна єпархія. У них знаходимо щорічні звіти єпархіальних ревізорів та єпархіальних училищних рад про стан церковнопарафіяльних шкіл у єпархії, невеликі дослідження історії єпархіального церковного шкільництва [6], підсумкові

праці щодо різних церковно-шкільних ювілеїв [7], статті про запровадження передового досвіду в шкільний навчальний процес, історію окремих шкіл чи персоналії церковно-шкільних діячів тощо.

Крім того, значний масив статей, що можуть бути джерелом вивчення історії шкільної освіти, розміщено в єдиному спеціалізованому виданні на території України – журналі "Церковноприходская школа", який на початку ХХ століття отримав назву "Западно-русская школа". Столичні російські історики вважали знаменним явищем, що єдиний провінційний церковно-шкільний часопис видавався саме в Києві, адже в пореформену епоху Київська митрополія довгий час була лідером за кількістю шкіл у державі й саме в Київській губернії зародилася низка новинок в існуванні ЦПШ. Підшивки часопису за кілька десятиліть накопичили величезний обсяг різноманітного матеріалу, котрий насамперед стосується методики забезпечення викладання дисциплін шкільного курсу. Водночас знаходимо в журналі й джерельно багаті щорічні звіти про стан церковного шкільництва [8], суто історичні дослідження, публіцистичні або ж напівпубліцистичні статті, що відображають ті чи інші проблеми церковно-шкільного життя чи політики держави щодо ЦПШ [9].

На жаль, сучасні видання майже не використовують цих надзвичайно багатих історичних джерел, які доступні кожному шкільному історичному без відвідування історичних архівів. Не забарилися й наслідки. Прикре враження справляють красномовні нариси історії шкільництва, написані як без відповідної підготовки, так і без належної джерельної бази. Так, 2002 року вийшла друком колективна праця за редакцією І. Лікарчука "Заклади освіти Київщини: минуле та сучасність". У цієї книги – понад чотири сотні авторів. Історичне минуле та сучасний стан навчальних закладів описували місцеві педагоги. У праці зібрано багатий і подекуди цінний фактичний матеріал; при цьому редакція видання наперед вибачається перед читачами за можливі неточності у викладенні. Їх подекуди по чотири в одному абзаці і вони є закономірними, оскільки більшість історичних сюжетів, окреслених педагогами, не мають жодних посилань на джерела!

Поряд із опублікованими джерелами, частину з яких можна знайти в Інтернеті, є величезний масив неопублікованих історичних документів, які зберігаються як у Києві, так і в колишній столиці Російської імперії. Так, серед архівних установ Санкт-Петербургу помітно виділяється Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі. Він містить багато як світських, так і церковних документальних фондів, де зберігаються матеріали, необхідні для вивчення церковного шкільництва в Україні. Більшість цих джерел не мають аналогів в українських архівах, а тому їхня інформація є особливо цінною.

Особливо значний масив документального матеріалу міститься в синодальних архівних фондах. Це насамперед загальні документальні дані з фонду Святійшого Синоду РПЦ (ф. 796) та фонду обер-прокурора Святійшого Синоду РПЦ (ф. 797). Тут наявні різноманітні синодальні розпорядження щодо заснування церковнопарафіяльних шкіл; справи з листуванням церковного керівництва про необхідність розширення системи парафіяльної освіти, вивчення іноземного досвіду шкільництва, заснування окремих шкіл. Важливе значення мають і різноманітні щорічні синодальні та єпархіальні звіти.

Крім загальних синодальних фондів існують і спеціалізовані фондові збірки, котрі містять виключно документи з історії церковного шкільництва. До таких належить фонд синодальної Училищної Ради, утворений після видання "Правил для церковнопарафіяльних шкіл" 1884 року. Церковний централізм став причиною того, що чимало не лише стратегічних, але й порівняно дріб'язкових питань церковно-освітньої політики вирішувалися безпосередньо у Святійшому Синоді РПЦ та синодальній Училищній раді. Відповідно, ці документи нерідко розкривають чимало нез'ясованих проблем і дають відповідь на ті питання, на які неможливо відповісти, керуючись лише українськими історіографічними та архівними джерелами. Училищний синодальний фонд містить 21982 діючі одиниці зберігання, датовані періодом 1871-1918 років, що об'єднуються в 17 описів; один із них є недіючим.

Справи фонду розміщені досить упорядковано: фондова колекція має чітку структуру, що значно полегшує роботу дослідникам. Насамперед, справи згруповані тематично, практично

кожен із описів містить справи чітко визначеного характеру або тільки статистичні звіти окремих єпархій РПЦ; або вміщує справи канцелярії ревізора церковнопарафіяльних шкіл. Кілька описів наявні матеріали, присвячені матеріальному забезпеченню церковних навчальних закладів та їх педагогічного персоналу: влада пильно контролювала витрати бюджетних коштів, асигнованих на підтримку церковнопарафіяльного шкільництва. Крім того, у кожному із наявних описів існує чітка систематизація справ за хронологією.

Архіви України також містять досить значну кількість документальних даних цієї тематики. Найбільший пласт такого документального матеріалу міститься в кількох фондах (№127, 442, 707) Центрального державного історичного архіву в м. Києві. Найбільш інформативним є фонд Київської духовної консисторії (№127) – своєрідного виконавчого, розпорядчого й судового органу при митрополитах Київських та Галицьких. Фонд є найбільшим у головному архівосховищі країни, і необхідні документи розпорошені в багатьох одиницях зберігання. Лише частину з них виокремлено в окремі описи (№ 997, 998) та зібрано в клірових відомостях (описи № 1009, 1011). На пошук решти матеріалу дослідникові доводиться витратити чимало часу та зусиль і навіть за багатолітнього досвіду роботи в архіві часом доводиться натрапляти на інформаційні несподіванки.

Серед консисторських матеріалів виділяються звіти про стан ЦППШ у Київській митрополії, яка до ХХ століття посідала перше місце в імперії за кількістю навчальних закладів духовного відомства. Ці звіти далеко не завжди повні; про це регулярно сповіщається в їх текстах. Прикра для дослідника неповнота спричинена тим, що благочинні або ж (згодом) окружні та повітові ревізори ЦППШ не завжди встигали вчасно подати звіти про ввірену для їх догляду церковно-адміністративну одиницю, тож частина документів залишалася не долученою до загальних єпархіальних справ.

Крім комплексних узагальнювальних звітів у фонді міститься й листування єпархіального керівництва з духовенством Київської митрополії щодо найрізноманітніших питань і проблем церковного шкільництва – будівництва нових шкільних приміщень, надання матеріальної допомоги, призначення та переміщення шкільних ревізорів і вчителів, викладання шкільних дисциплін, про революційні настрої серед вчителів тощо.

Надзвичайно важливим джерелом історії шкільництва в кожній парафії Київської губернії є клірові відомості – своєрідні літописи, які довгий час велися церковнослужителями кожного храму. У дореформену епоху в цих документах практично не згадувалися церковнопарафіяльні школи, навіть якщо вони функціонували. Однак за митрополита Київського та Галицького Арсенія (Москвіна), який отримав призначення до Києва в 1860 року, у цих парафіяльних літописах з'явилася особлива графа, де церковнослужителі кожного року ретельно розповідали про успіхи та невдачі церковнопарафіяльного шкільництва. Тут вказано дати відкриття цих шкіл (деколи суперечливі), кількість учнів обох статей, засоби та джерела матеріального утримання закладів, зрідка – прізвища та імена вчителів тощо. Утім, деколи й у документах трапляються помилки та незрозумілості. Наприклад, по-різному пишуться одні й ті ж прізвища. Крім того, часом трапляються й курйозні помилки. Так, у вже друкованій кліровій відомості села Наливайківка Київського повіту за 1917 рік читаємо таке: "В сем году в школе обучатся 131 мальчик, из коих девочек 36 душ" [11, с. 85]. Звісно, що під першим числом варто розуміти загальну кількість дітей у школі.

І все ж цінність клірових відомостей із консисторського фонду ЦДІАУ в м. Києві важко переоцінити. У жодному іншому вітчизняному архівосховищі не збереглося такої повної колекції аналогічних документів, і лише на Київщині розвиток церковного шкільництва можна простежити детально, особливо якщо додати до них документи з місцевого обласного архіву. Локальність джерельної інформації не надто применшує її значимість, адже окремі події в історичному розвитку шкільництва Київської митрополії ХІХ століття мали загальнодержавне значення.

Колекція Державного архіву Київської області частково недоступна дослідникам, оскільки перебуває "під арештом" у підвалах сумнозвісного будинку колишнього КДБ (нині – СБУ), що на вул. Володимирській, і так і не стала органічною частиною ДАКО. І все ж

Державний архів Київської області є найкращим з обласних архівів щодо збереженості документів.

У ньому є величезні світські фонди (№1, 2, 347), які містять документи, зокрема, різні проекти та пропозиції київських губернаторів щодо розвитку ЦПШ Київщини. Але такі матеріали поодинокі, і нерідко їх непросто розшукати серед інших. Найбільший інтерес для істориків церковнопарафіяльних шкіл тут становить фонд 347, котрий уміщує справи й щодо державного, і щодо церковного шкільництва. Серед справ цього фонду наявні цікаві звіти про стан шкільної освіти Київщини, а також щодо діяльності поставлених поза законом католицьких шкіл, на противагу яким і постало масове церковнопарафіяльне православне шкільництво пореформеного часу.

Вагомим джерелом інформації церковних фондів є збірка документальної спадщини Київської єпархіальної училищної ради (фонд №276), що налічує кілька тисяч справ (знаходяться у приміщенні колишнього КДБ), більшість із яких, на жаль, недосяжна дослідникам. Те, що вдається отримати з архівосховища й дослідити, дає уявлення про широкий спектр галузей шкільного життя. Це загальні звіти про розвиток церковного шкільництва в губернії, справи про видання керівних розпоряджень, вивчення досвіду шкільництва в інших єпархіях, призначення повітових та окружних ревізорів церковнопарафіяльних шкіл, реорганізація церковних шкіл у державні навчальні заклади, конфлікти шкіл духовного й міністерського відомств, відкриття спеціалізованих навчальних закладів (шкіл для глухонімих дітей) та різноманітних педагогічних курсів, матеріальне забезпечення шкіл, учителів і шкільних бібліотек, розбір скарг педагогів, надання вчителям пільгових свідоцтв, будівництво ЦПШ та призначення до них педагогів, розподіл коштів, визначених заповітами меценатів, та справи про отримання пожертв тощо.

Висновки. Отже, джерельна база дослідження історії шкільництва Київської губернії є чималою та різноплановою, але разом із тим невивченою, тож потребує праці дослідників.

Список використаних джерел

1. Фальборк Г. Народное образование в России / Г. Фальборк, В. Чернолуцкий. – СПб., 1901. – С. 435–532.
2. Поліщук М. С. Стан початкової народної освіти на Правобережній Україні в 60-90-х рр. XIX ст. / М. С. Поліщук // Український історичний журнал. – 1971. – № 3. – С. 69–75.
3. Сесак І. В. Освіта на Поділлі. – У 2-х частинах / І. В. Сесак. – Ч. 2. – Середні навчальні заклади Поділля у другій половині XIX – на поч. XX ст. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 1999. – 184 с.
4. История Православной Церкви в XIX веке. – В 2 т. – М., 1998. – Т. 2. – 648 с.
5. Григорьев В. В. Исторический очерк русской школы / В. В. Григорьев. – М., 1900. – 520 с.
6. Отчет о состоянии церковноприходских школ Киевской епархии за 1901-1902 учебный год // Киевские епархиальные ведомости. – 1903. – № 8.
7. Церковные школы в первое двадцатипятилетие по их возрождению державною волею Великого Государа Императора Александра Третьего // Киевские епархиальные ведомости. – 1910. – №8. – С. 78–80.
8. Отчет о состоянии церковноприходских школ Киевской епархии за 1910/1911 учебный год // Западнорусская начальная школа. – 1913. – № 3.
9. Андрияшев А. Местный элемент при обучении в начальных школах / А. Андрияшев // Церковноприходская школа. – 1887. – Кн. 5. – С. 41–47.
10. Заклади освіти Київщини : минуле та сучасність / за ред. І. Л. Лікарчука. – К., 2002. – 528 с.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1316. – Арк. 85.

Букет Є.В.,
*заступник голови Київської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України, член правління НСКУ,
головний редактор газети "Культура і життя", кандидат історичних наук*

Спогади про арешт забуянських школярів

Постановка проблеми. Наприкінці 1920-х років у с. Забуянні на Макарівщині відбулися події, які назавжди увійшли в історію української національно-визвольної боротьби. Дізналися ми про них зі статті-спомину "ПЕРЕД ПРОЦЕСОМ С. В. У. (Шістнадцять років з дня арешту Забуянських школярів)", опублікованій в одній із діаспорних газет ("Український вісник", №10, 18 червня 1944 року). Її автор – колишній учень Забуянської школи, безпосередній учасник описаних подій, інженер Володимир Личенко-Лихитченко, який згодом був учасником З'їзду українських інженерів у Торонто в 1952 році. І хоча, на нашу думку, окремі фрагменти цих спогадів видаються сумнівними, ключові моменти описані цілком правдоподібно.

Мета дослідження – представлення справи забуянських школярів (с. Забуяни Макарівського району на Київщині), з'ясування сутності цих подій, що відбувалися наприкінці 1920-х років.

Виклад основного матеріалу. У публікації подаємо текст Володимира Лихитченка, адаптований нами сучасним українським правописом із коментарями (див. номер коментаря у квадратних дужках) щодо згаданих у ньому окремих фактів, осіб та установ.

"На західній межі Київщини, там, де починаються великі Радомишльські ліси Волині, у Макарівському районі, за великим торфовим болотом Буян, є село Забуяни, а по місцевому його ще й звать Забуяння. Ідеалізувати красу його природи нема за що: з півночі – неродючі піски, зі сходу – болото Буян, із півдня і заходу – величезні мішані ліси.

Не можна обминути оригінальності місцевої весни. Особливо у вечірню пору жаби Буяна влаштовують гучний концерт. У лісі, із розставанням снігу, розцвітають біленькі квіти – сон, пізніше на поверхню вилазить багато гадюк та вужів, прилітають маси різного птаства, і відсіль чути концерт інших виконавців. Забуянці так зжилися з цією дикою природою, що діти носили вужів у кишнях до школи й додому.

І це глухе село, розташоване за 18 кілометрів від залізниці Київ-Ковель (зараз уже мається залізнична вітка до торфовища [1]) та за 15 кілометрів від районного центру Макарів, із його бездоріжжям і диким виглядом природи, заслуговує на те, щоб увійти в історію національно-визвольної боротьби українського народу.

Ще до великих історичних подій 1917-1920 років культурний рівень і національна свідомість тут були високі [2]. Багато забуянців брали активну участь у збройній боротьбі єдиного українського фронту проти більшовицької Москви, багато їх полягло на цьому фронті, багатьох замордовано й вислано на далеку північ та Сибір органами ГПУ [3] чи НКВД.

Самотня старенька бабуся, місцева жителька Квашенко, часто розповідала у своїй осиротілій хаті забуянським школярам, що вона мала п'ятьох синів, що всім вона їм дала раду, усіх вивчила й що всі вони віддали своє молоде життя за обездолену нашу Україну. Старенька бабуся викликала в дівчата велике зацікавлення до політичного життя України. Подібних бабусь та оповідань у Забуянні було багато. Але вирішальний вплив на дівчата мала "Історія України" М. Грушевського та Коваленка [4], які переходили з рук у руки як дуже цікаві книжки. Прочитане школярі між собою обговорювали.

Варто ще згадати, що на школярів мав великий позитивний вплив, хоч безпосередньої участі в русі не брав, завідувач семирічки, небіж академіка Сергія Єфремова [5] – Тихін Теофанович Єфремов; дуже здібна людина, педагог, літературознавець, який прибув у Забуяння десь у 1925 році та організував тут зразкову трудову школу.

Т. Єфремов мав найкращі зв'язки з відомим нам із процесу СВУ [6] Володимиром Дурдуківським [7], завідувачем зразкової семирічної трудшколи ім. Т. Г. Шевченка [8], що розміщувалася в Києві на Львівській вулиці біля церкви Вознесіння. Слава про зразкову

організацію навчання в цих двох закладах широко була відома в Україні. Кому було щастя потрапити до цих шкіл учитися, той мав гордість із того. Це однаково стосувалося й учнів, і педагогів. Обидва великі організатори й гуманісти-педагоги прищеплювали учням окрім знання ще й високу мораль, охайність і чесність.

Ось така здавалось би дрібниця: Т. Єфремов мав у Забуянні своє господарство при школі, і як ми, учні, дивувалися, коли бачили його, коли він після шкільних вправ порався в хліві біля худоби в чистому одязі. Одного разу його учні запитали:

– Чому Ви не перевдягаєтеся в щось брудніше?

Він нам пояснив:

– Брудного одягу не повинно бути, а чистий треба вміти шанувати при всякій роботі.

Після закінчення праці в хліві, Т. Єфремов ішов до помешкання незабрудненим.

На лекціях, водночас із програмовим матеріалом він оповідав, що в Німеччині всюди понад шляхами ростуть яблуні, що яблука на них подорожні не рвуть, бо там красти не звикли.

Був він у Швеції. Одного разу, їдучи візником та доїхавши до готелю, він забув узяти свої куфри (діалектне, валізи, чемодани – Є. Букет), не запам'ятавши номера візника. У готелі він спохватився, але вже було пізно. Другого дня він, прочитавши в газеті об'яву, довідався про те, куди йому треба звернутися за своїми речами.

Оповідав він і про виховні методи Володимира Дурдуківського. Володимир Федорович якось улітку поїхав до свого знайомого, який жив у селі біля річки. Господарі мали лише одного сина, а тому його пестили, як могли. Але часто батьківська доброта, якщо вона не пов'язана зі знанням дитячої психіки, йде не на користь. Господарі, жаліючись на сина, розповіли Володимирі Федоровичу, що їхня дитина стала дуже вередлива, і вони не можуть дати з нею собі ради. Коли ж вони синові чимсь не догодять, то він стрімголов біжить до річки топитись. Бідна мати плакала, відправляла чоловіка, щоб його мерщій доганяв. Батько доганяв і вмовляв його, щоб він їх не осиротив. Це стало постійним явищем. Володимир Федорович уважно вислухав і пояснив їм:

– Ви самі винні, що маєте таку недобру дитину. Це треба з неї негайно викорінити, бо виросте на людський сміх і на своє й ваше горе.

Батьки поцікавились, як це можна зробити. В. Дурдуківський продовжив:

– Це ми зробимо зараз. Кличте сина сюди! Не догодить йому зараз! Хай біжить до річки топитись, а ви відверніться, буцімто не помітили, що він туди побіг. Не чуючи тупотіння батькових ніг за собою, він, якщо й добіжить до річки, – у воду не полізе.

Особливо жахалася такого експерименту мати, але під силою авторитету Володимира Федоровича покорилася. Усе було зроблено, як заплановано. Син стрімголов побіг до річки топитися. Біля берега зупинився, оглянувся й гірко заплакав. Після цього випадку батьки вже не жалілись Володимирі Федоровичу на свого сина.

Усі ці оповідання мали добрий виховний вплив на школярів.

Педагогічний колектив Тихон Єфремов старанно підбирав. У переповнену школу в с. Забуянні везли дітей не тільки з Макарівського району, а й з Бородянського, Бишівського, Радомишльського. Частина дітвори сюди вже прибула з національними впливами.

Райком партії розпочав займатися справою комуністичного виховання дітей, особливо його увага була прикута до семирічки в Забуянні. Почали розбудовувати піонерську й комсомольську організації. Але все це накрилось мокрим рядном. Організації існували формально, а дітвори жила іншим життям. Усі учні в школі і в селі співали український національний гімн, марш січовиків, "А вже років двісті", "Зійшов місяць, зійшов ясний" і т. д.

Це стало відомо в РКП (б) і в Києві. Т. Єфремова 1927 року перевели до Гостомеля під Києвом, підозрюючи в цьому його вину. На його місце відправили чекіста Коваленка, який мав усе розкрити. Про ці перетасування ми тоді нічого не відали і продовжували свою діяльність ще зі збільшеною силою. До школи також прибув із с. Малий Карашин учень, Бичок Захар, який ще більше національно пробудив школярів. Крім читання забороненої "Історії України" та співів, школярі почали збирати зброю для організованого повстання. Обмірковувалися питання військових кадрів, планувалося відправлення окремих учнів до советських військових шкіл.

Але дитячий розум для цього був ще замалий. Чекіст Коваленко налагодив шпигунську роботу серед учнів, викрадалися листи переписки з учнями першої трудшколи ім. Т. Г. Шевченка в Києві, почалися допити.

Узимку із 1927 на 1928 рік з Києва від окружного ГПУ прибув спеціальний слідчий Петров, що здійснив повальні допити учнів. Цей момент був для учнів часом переполоху. Усі вже думали, що "щось буде". Але несподівано, як з'явився, так і зник Петров. Школярі трохи вгамувались і, почувавши себе героями, продовжували свою справу. Частина завербованих Коваленком на шпигунську роботу застерігала. Учні ходили з шаблонами, вогнепальною зброєю й готувалися до чогось особливого. Хоч організаційного оформлення тут не було, але справа стояла на високому ідейному ґрунті, дітвора була згуртована.

Петров подав матеріал до вищих інстанцій. Справа була складна, бо вчителі з цим рухом не були пов'язані, а закону щодо карання дітей за контрреволюцію не було. Але далі допускати таке становище ГПУ не могло, бо національні ідеї розходилися із Забуяння в усьому Макарівському й сусідніх районах.

11-го червня вдосвіта з Києва через Макарів до Забуянської школи прибули на двох підводах працівники ГПУ і зразу ж заарештували групу учнів та педагога Омельчука Якова Васильовича [9], колишнього учасника визвольних змагань 1917-1920 років, родом із села Липівки. В обідню пору всіх повезли до Макарівської тюрми (48 км від Києва). У цей момент ми зрозуміли, чому не арештовано нашого штабного активіста Волощенка Ладька: як потім довідались, він, за завданням Коваленка, намагався оформити нашу спільноту в організацію, щоб потім ГПУ могло легше з нами розправитись.

В обдєртих, із блошицями камерах Макарівської тюрми 13-16-річні школярі просиділи не довго. Цілу добу не спали, бо вночі горіло світло і нас лякали блошиці. 12 червня через ст. Бородянка потягом ми опинилися в Києві. Пізно ввечері нас порозкидали по камерах окружного ГПУ на вул. Єкатеринській, 10. Я попав з одним учнем у камеру, де вже сидів ні в чому не винний Т. Єфремов. У руках у нього була "Сонячна машина" Винниченка [10].

Нас прийняли насторожено, з увагою. Коли ж на запитання ми розповідали, за що попали, зчинився неймовірний галас. Як виявилось, у камері були майже всі українці, за винятком одного німця з ДВУ – Йогансона – та одного контрабандиста невідомої національності. Камера була середнього розміру, із двоповерховими нарами, з одним вікном у двір. Серед галасу особливо виділявся кремезний чоловік, як потім ми довідались, колишній член Української Центральної Ради Авдієнко [11]. Він вигукував: "Слава! Слава! Україна не загине, ми маємо зміну!".

Т. Єфремов був похмурий і з нами не говорив. Як новоприбулих нас розмістили в кутку найдалі від вікна: біля вікна були в'язні, які найдовше сиділи, серед яких був і Авдієнко. Авдієнко керував камерним життєм. Під його команду щоденно камера співала "Ревуть, стогнуть гори", велись стуками переговори з сусідніми камерами. Трохи згодом Т. Єфремова від нас перевели в іншу камеру, а до нас попав як в'язень Озерський [12], як потім ми довідались, голова Укрнауки, який детально ознайомився з нашою історією. Ми охоче розповідали всім зацікавленим, за що сидимо, й серед маси в'язнів-українців почували себе гордими.

Через тиждень почалися допити. Слідство проводив жид Родал російською мовою. Від нас він домагався, щоб ми підтвердили участь у нашій справі Т. Єфремова та Я. Омельчука, але всі відповіді для нього були незадовільні. Під час допитів сиділи зацікавлені інші чекісти. У всіх нас відповіді були однастайні. На запитання:

- Як звалась ваша організація?
- Ми організації не мали, ми були однодумці!
- Що хотіли однодумці?
- Вільної Незалежної України!

Один слухач-чекіст каже:

- Ви ж маєте зараз Незалежну Радянську Україну.

На це наша відповідь:

- Якби була така Україна, то ми й ви тут би не сиділи, а на вашому місці були б українці,

що допитували б ворогів українського народу. От ви не кажете, що не шануєте прав українців на своїй землі, а чому не допитуєте нас на рідній українській мові? Ви ж бачите, що російської ми не знаємо.

Один слухач зауважив:

– Якби ви так боролися за справу пролетаріату, то були б герої!

Родал, зняковівши трохи несподіваним зауваженням, "пояснив":

– Я тут новий робітник і вивчити українську мову ще не встиг. Твої погляди, простота і сміливість мені подобаються. Але переконання твої неправдиві.

Нічого компрометуючого ГПУ не добилось від школярів для винищення української інтелігенції. Безумовно, за цією справою слідувала Москва, а наслідки слідства були для чекістів не тільки розчаруванням, але й політично шкідливі, бо в камерах учні почули багато того, чого не чули на волі, а слава про їхню боротьбу розходила всюди, бо через камеру щоденно переходила велика маса політичних і таких, які сиділи по декілька діб і виходили на волю. Крім цього, у Макарівському районі арешт дівчорі справив сильне загальне враження. Тому слідство велося спішно.

Через два тижні нам зачитали акт обвинувачення за контрреволюційну діяльність. Тільки педагоги були без доведеного обвинувачення. Не дивлячись на це, Тихона Єфремова і Якова Омельчука випроваджено на висилку, де другий із них незабаром і вмер від туберкульозу. Арештованих школярів цього разу, крім тюремного слідства, не покарали.

27-го червня обірвані, брудні забуянські школярі, із торбинками прямували Лютеранською вулицею в напрямку Хрещатика. Якесь жінка, яка проходила, голосно промовила до своєї знайомиї:

– Диви! Дівчорі суне з ГПУ. Невже вони взяли й за таких хлопчиків?

На Хрещатику хлопчики розпитали дорогу до двірця (застаріле, вокзал – Є. Букет), а на двірці потяг до ст. Бородянки.

Деся у середині липня зібрали до Макарова частину забуянських школярів. Слідчий Родал пояснив:

– Хто буде продовжувати те, що було до арешту, тому буде погано!

Із закінченням слідства зник із Забуяння завідувач-чекіст Коваленко. На його місце прислали продажного Хриненка, що по-звірячому поводився зі школярами та докоряв за їхній учинок. Однак і Хриненко не задушив національного патріотизму в школі. Проявляли його тепер тільки учні, які не були під арештом, але більш уміло. Часто можна було чути несамопитий крик Хриненка:

– Что вы пойоте петлюровськіє песні?!

Кругом затихало. Ті, хто були під арештом, якби змовились, усі мовчали, а пізніше з задоволенням робили висновки:

– Добре, що нас заарештували тоді, коли були дітьми, й ми знали, що є таке ГПУ, чим воно займається та як.

Але радість була передчасна. Пізніше, коли стали повнолітніми, ми одержали кару всі, тільки кожний в іншому місці та в інший час. Більшість зникла безслідно. Лише відомо, що найкращий патріот Захар Бичок арештований у Коростишеві Житомирської області та спроваджений дець на висилку.

1943 року влітку авторові цих рядків була нагода побути в с. Забуянні. Школа стоїть наче б у 1927–1928 роках, але немає учнів і вчителів. Селяни з гордістю згадують колишню зразкову школу з її національними традиціями.

Я розшукав одну родину, якій повідомив, що в таборах бачив їх господаря. Родичі були раді хоч і такій вістці".

Список використаних джерел

1. Макарівський район. 85 років. Презентаційний збірник / [Ащенко Н.В., Букет Є.В., Нетребя Д.С. та ін.]. – К. : Український видавничий консорціум, 2008. – 64 с.

2. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст. / В.

С. Перерва. – Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2008. – 672 с.

3. Реабілітовані історією. Київська область. Книга друга. – К. : Основа, 2007. – 1040 с.

4. Вікіпедія [Електронний ресурс] // Вікіпедія – вільна енциклопедія. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

Коментарі

1. Залізнична гілка Спартак-Буян збудована у 1935 році [1, с. 38].

2. Забування відоме тим, що в 1831 році тут був священиком дід Михайла Грушевського – Федір Васильович Грушевський [2, с. 310].

3. Державне політичне управління (рос. Главное политическое управление, ГПУ) – відомство державної безпеки при НКВС. В Україні утворене за постановою ВУЦВК від 22 березня 1922 при НКВС УСРР замість скасованої ВУЧК.

Голова ДПУ УСРР був водночас Наркомом внутрішніх справ та повноважним представником ДПУ РСФСР в Україні та Криму. Йому підпорядковувалися особливі і транспортні відділи та війська ДПУ на території УСРР. Місцевими органами ДПУ були губвідділи при губвиконкомах, транспортні відділи, особливі відділення (відділи) при губвідділах ДПУ, корпусах і дивізіях Українського військового округу, органи охорони кордонів.

До завдань ДПУ входило: попередження і придушення відкритих контрреволюційних виступів; боротьба з "бандитизмом" і збройними повстаннями; викриття контрреволюційних організацій та осіб, діяльність яких спрямовувалася на підлив господарського життя країни; охорона державних таємниць і боротьба зі шпигунством; охорона залізничних та водних сполучень, боротьба із крадіжками вантажів та злочинами, спрямованими на руйнування транспорту або зменшення його пропускної спроможності; політична охорона кордонів держави, боротьба із контрабандою й незаконним переходом кордонів; виконання спеціальних завдань верховних органів влади [4].

4. Мова йде про книгу "Українська історія. Оповідання з історії України" українського історика, письменника, етнографа і фольклориста Григорія Коваленка, відому у двох виданнях – першому (1906 рік) і повнішому та виправленому (1912 рік). Виклад і матеріал цієї книги відзначався свіжістю думок, простотою і логічністю [4].

5. Сергій Олександрович Єфремов (6 (18) жовтня 1876 року – 10 березня 1939 року) – український громадсько-політичний і державний діяч, літературний критик, історик літератури, академік Української академії наук (із 1919 року), віце-президент ВУАН (від 1922 року), дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, публіцист, один із творців української журналістики. Брав участь у розробленні Концепції української державності, української національної культури й освіти. Надрукував загалом близько десяти тисяч публіцистичних і наукових статей. Видав низку монографічних нарисів, присвячених творчості Марка Вовчка, Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Івана Нечуя-Левицького, Івана Карпенка-Карого, Панаса Мирного та інші.

Репресований 1930 року в результаті сфабрикованого радянською владою процесу Спілки визволення України. Посмертно реабілітований 1989 року [4].

6. Процес Спілки визволення України – показова справа, сфабрикована ОДПУ Української РСР наприкінці 1920-х років, яка викривала вигадану антирадянську організацію серед української наукової та церковної інтелігенції. Мета – дискредитація провідних діячів української культури і громадського життя в межах централізованої політики геноциду української нації, здійсненого урядом СРСР у 1932–1933 роках.

Процес відбувся над 45 керівниками і головними діячами т. зв. СВУ, у будівлі Столичного оперного театру в Харкові від 9 березня до 19 квітня 1930 року. Усього до судового процесу 1930 року було залучено 474 осіб; при цьому засуджено до розстрілу – 15, до концтаборів – 192, вислано за межі України – 87, засуджено умовно – 3, звільнено від покарання – 124 особи [4].

7. Володимир Федорович Дурдуківський (17 вересня 1874 року – 16 січня 1938 року) –

літературознавець, мовознавець, педагог, директор Першої української гімназії в Києві (за радянської влади – 1-ї української Трудової школи ім. Т. Шевченка), співробітник Історично-філологічного відділу Академії наук України від 1919 року. Член Просвіти, Наукового Товариства імені Шевченка і Українського Наукового Товариства. Володимир Дурдуківський був заарештований у липні 1929 року у справі т. зв. СВУ. Згідно з рішенням суду Володимира Федоровича було засуджено до восьми років ув'язнення, але невдовзі за станом здоров'я він був помилуваний і 1930 року випущений на волю. 28 грудня 1937 року В. Дурдуківського знову заарештували за "антирадянську діяльність". За вироком "трійки" він був розстріляний 16 січня 1938 року [4].

8. "Перша українська гімназія" в Києві з українською мовою викладання відкрита 18 березня 1917 року. Із початком 1918/19 н. р. у гімназії навчалося вже понад 200 учнів. Згодом гімназія перемістилась до одного із приміщень на Львівській площі, а потім – до приміщення колишньої амбулаторії лікарні при Покровському монастирі. У лютому 1921 року в діяльності гімназії відбулися суттєві зміни: радянською владою гімназію було перетворено в семирічну трудову школу імені Т. Г. Шевченка. Від початку В. Дурдуківський працював у гімназії вчителем української мови і літератури, а невдовзі став її беззмінним директором. Разом із директором у 1929 році на лаву підсудних потрапила велика кількість учителів та учнів школи. Доля багатьох виявилася трагічною [4].

9. Яків Васильович Омельчук, 1890 року народження, с. Липівка Макарівського району, українець, малописьменний. Проживав у с. Липівці, селянин-одноосібник. Трійкою при Колегії ДПУ УСРР 8 червня 1930 року засуджений до 5 років позбавлення волі. Реабілітований 1989 року. Справа Якова Омельчука, безумовно, потребує додаткових досліджень [3, с. 541].

10. "Сонячна машина" – перший український науково-фантастичний та утопічний роман Володимира Винниченка. Роман мав нечуваний успіх серед читачів і витримав в Україні в 1928-1930 роках три перевидання. "Сонячну машину" також загалом прихильно зустріла тогочасна українська критика (О. Білецький, М. Зеров та ін.), відзначивши такі позитивні сторони твору, як гостроту сюжету, динамізм розповіді, широту охоплення суспільних тенденцій життя, елементи кінематографічності тощо [4].

11. Михайло Оверкович Авдієнко (1892 рік – 8 вересня 1937 року) – український революціонер лівого спрямування. Член Центральної Ради та ЦК УСДРП, у часи совєцької окупації України – член ЦК УКП, редактор статистичного видання УСРР, очолював Центральне статистичне управління, був членом ВУЦВК. Засуджений 26 лютого 1934 року "трійкою" при ГПУ УСРР до 10 років ув'язнення. Убитий групою НКВД в урочищі Сандармох [4].

12. Юрій Іванович Озерський (справжнє прізвище Зебницький) (1896 рік – 3 листопада 1937 року) – український державний і освітній діяч. Обіймав посаду губернського інструктора Української Центральної Ради, у 1919-1920 роках був членом партії лівих есерів, згодом – УПСР (боротьбистів). Член КП(б)У в 1920-1933 роках.

Працював у системі політосвіти, був членом Колегії політосвіти дорослих Наркомосу УСРР (1921-1922 роки), очолював Головнауку Наркомату освіти УСРР, обіймав посаду голови Держвидаву УСРР (1932-1933 роки). Викладач Харківського інституту народної освіти. Проживав у м. Харкові. Був прибічником політики українізації в УСРР (проводилася в 1920-х роках), заарештований 23 листопада 1933 року у сфабрикованій справі "Української військової організації" ("УВО"). Судова трійка при Колегії ГПУ УСРР 26 лютого 1934 року ухвалила присуд за ст. 54-11 КК УСРР – 10 років виправно-трудових таборів. У час описаних подій (1928 рік) ані М. Авдієнко, ані Ю. Озерський під арештом не перебували. Тому опис в'язниці видається досить сумнівним [4].

Бондар А. В.,

*учитель історії, керівник краєзнавчого гуртка Білоцерківського навчально-виховного комплексу
"Перша Білоцерківська гімназія – школа
I ступеня" Білоцерківської міської ради, провідний бібліограф відділу інформаційно-краєзнавчої
роботи централізованої бібліотечної системи*

Особливості розвитку жіночої гімназійної освіти Білої Церкви в 1869-1916 роках

Постановка проблеми. Однією з невідомих сторінок минулого міста над Россю до недавнього часу залишалося питання історії гімназійної освіти. Ця тематика донедавна була майже не досліджена, а отже, й не відома широкому загалу.

Актуальність публікації полягає в тому, що у процесі національного відродження в Україні посилюється інтерес до власного минулого, іде процес відродження гімназій та інших подібних навчальних закладів, що потребує знань про ці заклади освіти.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. Гімназійну освіту Білої Церкви фундаментально почали досліджувати в добу незалежності, найбільш ґрунтовно проаналізовано це питання відомими краєзнавцями нашого міста Олексієм Стародубом, Євгеном Чернецьким та Олександром Ярмолю. Дослідниками 1998 року було організовано краєзнавчі читання ім. Петра Лебединцева, які проходять у Білоцерківському краєзнавчому музеї. Ці матеріали видаються; із них можна почерпнути цікаві відомості про історію нашого краю та відомих людей, чий імена пов'язані з Білоцерківськими гімназіями.

Виходили й інші видання з цієї проблематики, зокрема 2005 року вийшла книга Володимира Власенка, Олексія Стародуба та Євгена Чернецького «Білоцерківський аграрний університет: від витоків до сьогодення». У книзі проаналізовано основні етапи становлення та розвитку гімназійної освіти міста Білої Церкви в 1847-1920 роках.

Новий поштовх щодо досліджень історії гімназійної освіти Білої Церкви відбувся 2002 року, коли з ініціативи директора відродженої Білоцерківської гімназії Бориса Смутка почалася робота зі створення музею гімназійної освіти Білої Церкви 1847-1920 років. Для цього була створена робоча група (до її складу ввійшли й науковці), яка досліджувала історію гімназійної освіти в місті.

Дослідниками було вивчено матеріали з історії гімназій Білої Церкви, опрацьовано відомості про її учнів і педагогів у чотирьох київських архівах: Центральному державному історичному архіві, архіві Вищих органів влади України, Центральному архіві громадських об'єднань України та архіві міста Києва.

У наявних публікаціях про історію гімназійної освіти Білої Церкви розкрито в основному історію чоловічої гімназії; водночас дуже мало уваги приділено історії жіночої гімназійної освіти. Так, нині маємо лише дві публікації відомого білоцерківського краєзнавця Олексія Стародуба – «Сторінки з історії жіночої освіти в Білій Церкві: 1860-1868 роки». У статті висвітлено заснування та функціонування жіночих пансіонів П. Балицької та Є. Цішевської, які діяли в Білій Церкві у 1860-1868 роках за програмами гімназій. Автором докладно проаналізовано їх діяльність. Короткі відомості про жіночу гімназійну освіту подано в книзі «Білоцерківський аграрний університет: від витоків до сьогодення», авторами якої є Володимир Власенко, Олексій Стародуб та Євген Чернецький. У виданні жіночій гімназійній освіті присвячено менше ніж одну сторінку, є згадки про жіночі пансіони Балицької та Цішевської, указано дату заснування жіночої прогімназії та гімназії, місце їх розташування та керівників навчальних закладів.

Матеріали із функціонування жіночої гімназійної освіти Білої Церкви знаходяться в Центральному історичному архіві та Київському обласному архіві, а отже, потребують подальших досліджень.

Мета дослідження – розкриття історії жіночої гімназійної освіти Білої Церкви 1869-1916 років, особливостей навчально-виховного процесу в Білоцерківській жіночій прогімназії та

гімназії.

Виклад основного матеріалу. Значною подією в освітньому житті Білої Церкви стало заснування в Білій Церкві жіночої прогімназії. 26 травня 1869 року імператор затвердив подання Міністра народної освіти про впорядкування училищ в Київській, Подільській та Волинській губерніях, яким зокрема було засновано Білоцерківську жіночу прогімназію. Заклад було відкрито 6 листопада 1869 році, прогімназія була чотирикласною [1, с. 34].

Освітня установа не мала окремого приміщення, розміщувалася у пристосованій будівлі, яка належала реальній гімназії, мала окремий вхід і частину відокремленого гімназійного саду, визначеного для прогулянок учениць. При прогімназії була спільна учнівська квартира.

Очолював заклад начальник, який одночасно був директором реальної гімназії, а з перетворенням 1870 року реальної гімназії на реальне училище – директором реального училища.

Йому допомагала головна наглядачка; за час існування Білоцерківської жіночої прогімназії головних наглядачок було дві.

Перша головна наглядачка закладу – Бородіна, у 1871 році переведена до Київського інституту шляхетних дівчат. До прогімназії в Білу Церкву було направлено Г. Матвєєву, яка 15 років працювала класною дамою в Київському інституті шляхетних дівчат.

Крім головних наглядачок у закладі працювали чотири класні наглядачки; вони призначалися з осіб, які склали іспит на звання домашньої наставниці або вчительки [2, с. 243].

Усі питання в закладі вирішувалися на педагогічних радах, зокрема в 1872 році педагогічних рад у закладі було 32. На їх засіданнях обговорювалися питання про успіхи та поведінку учнів училища та учениць прогімназії, складання розкладу екзаменів, їх організації, переведення учнів до вищих класів на підставі екзаменаційних оцінок тощо.

Штатні вчителі у прогімназії були відсутні. Згідно з розпорядженням попечителя Київського навчального округу предмети мали викладати вчителі реального училища та наглядачки прогімназії.

Головна наглядачка викладала російську мову в 1-2 класах, географію – у 1 та 4, арифметику та німецьку мову – в 1-3 класах. Також викладали в закладі законовчителі та викладачі реальної гімназії. Ручну працю викладав учитель за наймом. Німецьку мову в 1872-1873 н. р. викладала наглядачка Жейбург, а викладання німецької та французької мов в 3-4 класах здійснював Парнікель. Закон Божий православного віросповідання тимчасово викладав учитель парафіяльного училища Краєвський.

Перетворення гімназії в училище і відкриття 4 паралельного класу значно збільшили кількість уроків, тому виникли ускладнення з викладанням уроків в жіночій прогімназії. Унаслідок цього згідно з дозволом попечителя Київського навчального округу в 1872 році у викладанні прогімназії були зроблені наступні зміни: викладання німецької мови в перших двох класах було покладено на вдову Шнейдер, німецької та французької мов – на Парнікель, російську мову, географію та арифметику в усіх класах викладали класні наглядачки Шидловська, Краковецька та Новіцька, а чистописання у 2-3 класах – наглядачка Тернер.

Станом на 1 січня 1873 року штат прогімназії складався з директора, головної наглядачки, 4 класних наглядачок, 6 вчителів, учителя малювання. Була вакансія законовчителя православного віросповідання.

У Білоцерківській прогімназії предмети поділялися на обов'язкові і необов'язкові; до необов'язкових належали французька і німецька мови, малювання і співи [12, с. 61].

Як зазначається в архівних документах, викладання у прогімназії проходило добре, більшою мірою учениці навчалися добре. Так, 1870 року попечитель Київського навчального округу відвідав заклад, був присутнім на іспиті з французької мови, познайомився із об'ємом викладання з кожного предмета, із вимогами учителів до учениць. Зокрема, із Закону Божого оповіді вихованок із священної історії і Нового заповіту були ґрунтовні, пояснення молитов і заповідей Божих, значення свят і церковних богослужінь засвоєні свідомо. Із цього попечитель зробив висновок про задовільний стан вивчення Закону Божого у прогімназії.

Були продемонстровані успіхи з вивчення російської мови, арифметики та історії.

Учениці охоче й гарно відповідали, розв'язували арифметичні задачі. У 2 класі арифметику викладала класна наставниця Новикова. Досягнення з чистописання також мали місце. У навчанні з ручної праці зверталася увага переважно на роботи, які необхідні в небагатому сімействі, у побуті: в'язання панчіх, пошиття сорочок, светрів, спідниць. Старшим ученицям показувалося, як потрібно викроїти й пошити сукню.

Як недоліки учениць виокремлювалися лінощі, грубощі, неохайність [3, 732 зв.].

Архівні документи розкривають кількісний, релігійний і соціальний стан учениць Білоцерківської прогімназії за певні період її існування. Для прикладу, у 1871 році у прогімназії навчалося 63 учениці, у 1872 – 61 учениця, а в 1873 – 66 учениць. У 1872 році після закінчення курсу із закладу вибуло 8 учениць.

Як зазначається в архівних матеріалах, за соціальним складом переважали діти дворян та чиновників, також були представники духівництва, міщан, селян та іноземців. За релігійним складом незначною мірою переважали діти православного віросповідання порівняно з римо-католиками, також були учениці з протестантських та юдейських сімей [3, 738-738 зв.].

Таблиця 1

Склад учениць Білоцерківської прогімназії 1871 року за віросповіданням

Православні	30
Римо-католики	27
Інших віросповідань	6

Таблиця 2

Склад учениць Білоцерківської прогімназії 1873 року за віросповіданням

Православні	31
Римо-католики	28
Лютеранки	1
Єврейки	6

Таблиця 3

Соціальний склад учениць Білоцерківської прогімназії 1873 року

Діти чиновників і дворян	31
Діти духівництва	13
Діти міщан	12
Діти селян	3
Діти іноземців	2

За статутом на утримання Білоцерківської жіночої прогімназії щорічно відпускалося 6500 крб.; із цієї суми 3600 крб. призначалися для виплати зарплати вчителям відповідно до проведення уроків, які їм було встановлено під час відкриття прогімназії. За пропозиціями попечителя Київського навчального округу від 20 червня 1874 року та 5 вересня того ж року та від 9 жовтня 1878 року кількість уроків було збільшено на 15, плата за них установлена в кількості 600 крб. і віднесена на спеціальні засоби прогімназії. Спеціальні засоби прогімназії – це збір суми за навчання за рік: за обов'язкові предмети – 885 крб. та необов'язкові – 415 крб., усього 1300 крб. Якщо з цієї суми заплатити 500 крб. державному казначейству, що визначено у статуті, та 600 крб. за додаткові уроки, то залишиться всього 200 крб. Із цієї суми приходилося доплачувати за дрова, наймати одного службовця, робити ремонт, видавати нагороди, виплати службовцям та витрачати на непередбачувані витрати. Тому начальник Білоцерківської жіночої прогімназії звертався до Попечителя Київського навчального округу, щоб він дозволив змінити плату за навчання з початку 1879/1880 навчального року за обов'язкові предмети по 25 крб. на рік, а за необов'язкові – 10 крб. на рік. На переконання начальника прогімназії, не збільшивши плати за навчання, буде неможливим утримання закладу на належному рівні, оскільки на господарські потреби 1300 крб. було недостатньо. У 1878-1879 навчальному році в Білоцерківській жіночій прогімназії плата за навчання з обов'язкових предметів складала 15 крб. на рік, із необов'язкових – 5 крб. на рік [3, с. 764].

1878-1879 навчального року в Білоцерківській жіночій прогімназії нараховувалося 75

учениць, платили за навчання 60 із них, 10 – не навчалися не обов'язковим предметам, вони платили тільки за обов'язкові предмети [4, с. 51].

Білоцерківська жіноча прогімназія проіснувала до 1886 року і була реорганізована в жіночу гімназію. Цьому передувало звернення жителів містечка до директора Білоцерківського реального училища, який одночасно був начальником жіночої прогімназії. Містяни зазначали, що освіта їхніх доньок у прогімназії протягом 4-х років була недостатньою та неповною, батьки через бідність не могли продовжувати навчання дітей у гімназіях в сусідніх містах, що коштувало 400 крб. на рік. Це призвело до того, що із 200 вихованок-білоцерківців із часу відкриття прогімназії не більше 40 змогли продовжити розпочату освіту. Батьки вказували, що вони готові виділити до 32 крб. для оплати навчання, якщо буде потрібно підвищити плату, керуючись тим, щоб їхні доньки за прикладом хлопців могли закінчити виховання та освіту в місті, де проживають.

Після звернення батьків про перетворення Білоцерківської жіночої прогімназії в жіночу гімназію з цього питання клопотався граф Браницький перед попечителем Київського навчального округу, який дозволив її реорганізувати в жіночу гімназію. Тож Міністром народної освіти було видано розпорядження від 9 квітня 1886 року за №6089 про перетворення Білоцерківської прогімназії в повну гімназію з умовою, що в неї мають діяти програми та навчальні плани, загальні для всіх жіночих гімназій Російської імперії; при цьому покриття видатків на це має забезпечуватися з місцевих джерел [11, 6-7 зв].

Отже, Білоцерківська жіноча прогімназія була реорганізована в гімназію відповідно до розпорядження Міністра народної освіти від 9 квітня 1886 року; поступово до 1888 року вона стала семикласною [5, с. 109].

Білоцерківська жіноча гімназія розміщала в одному із флігелів, який належав чоловічій гімназії; приміщення було тісним і не задовольняло потреб школи. Учениці проживали з батьками або на учнівських квартирах. Пансіонату не було.

Як свідчать архівні відомості за 1 січня 1892 року, зі 180 учениць 159 жили в батьків або родичів, 21 – на приватних квартирах. Станом на 1 січня 1909 року в жіночій гімназії навчалися 294 гімназистки, із них жили в сім'ях – 261, інші – на квартирах. Учнівські квартири для гімназисток утримували учителька гімназії Наталія Парнікель та вдова священика Анна Усаневич [6, с. 368].

Керував жіночою гімназією директор чоловічої гімназії. Він стежив за навчанням і виховним процесом, відвідував уроки вчителів, за потреби давав їм вказівки, головував на засіданнях педрад та в екзаменаційних комісіях, на випускних і приймальних іспитах, завідував адміністративно-господарською частиною всього навчального закладу.

Найближчою помічницею начальника Білоцерківської жіночої гімназії була головна наглядачка, яка спостерігала за поведінкою та успішністю гімназисток. У випадку потреби як наглядачка, так і начальник гімназії запрошували батьків або осіб, які опікували учениць, щоб вони могли вплинути на дітей. За історію існування Білоцерківської жіночої гімназії головних наглядачок було три: Горпина Матвеева (з 1871 до п. XX ст.), Олександра Савицька (1902–1905) та Віра Макеева [12, с. 61].

Кожен клас мав свою наглядачку, які постійно спілкувалися з гімназистками, ретельно стежили за їхньою поведінкою та успіхами. Слабшим за результатами навчання ученицям класні дами надавали допомогу, відвідували учнівські квартири, надавали відомості про успіхи дітей батькам. Класні наглядачки разом з ученицями були присутні на спільній молитві перед початком занять, а інколи – на богослужінні в церкві.

Важливою посадовою особою в Білоцерківській жіночій гімназії був почесний попечитель закладу. Цю посаду мала графиня Марія Браницька (21 грудня 1913 року). За тодішніми правилами почесний попечитель затверджувався кожних три роки [7, с. 51].

У 1916 році графиня М. Браницька як попечителька Білоцерківської жіночої гімназії, ознайомившись з постановою педради про клопотання про відкриття паралельного відділення при першому класі, внесла 1 тисячу крб. на покриття видатків для утримання такого класу.

У закладі функціонував батьківський комітет; 1916 року його головою був обраний

Михайло Костецький, мировий суддя, його заступниками – Ілля Нізков, інспектор вищого початкового училища в Білій Церкві, Леонід Мордвинов, помічник акцизного наглядача [7, с. 65].

Станом на 1 січня 1889 року в гімназії було 23 посадовці: начальник, 2 законовчителі, 8 учителів, 2 вчительки, 2 вчителі мистецтв, 2 вчительки мистецтв, 11 наглядачок, 2 – інші службовці. 1 січня 1892 року в закладі працювали 24 посадові особи: начальник гімназії, головна наглядачка, 6 класних наглядачок, 2 викладачки, 2 законовчителі, 8 викладачів наук та мови, 2 викладачі мистецтв, викладачка наук, лікар; 1 січня 1910 року – 25 службовців, а саме: начальник, головна наглядачка, 7 класних наглядачок, 2 законовчителі, 9 викладачів наук та мов, один вчитель мистецтв, 1 вчитель малювання та чистописання, три інших службовці [6, с. 368-370].

Питання діяльності Білоцерківської жіночій гімназії вирішувалися на педрадах, зокрема в 1891 році відбулося 15 засідань педради. На них розглядалися різноманітні питання життя закладу, як-от: звіти класних наглядачок про стан їх класів, результати навчання, вступні іспити, звільнення учениць від плати на навчання, виставлення четвертних оцінок, поведінка учениць та інші педагогічні питання.

В архівних документах подано чисельний склад учениць гімназії, їх релігійний і соціальний склад, є відомості про нагородження гімназисток золотими медалями. Так, улітку 1888 року загальна кількість учениць складала 142 особи; вибуло до закінчення курсу 19, упродовж 1888 року вступили 32 учениці.

Станом на 1 січня 1889 року в гімназії навчалось 155 учениць; на 1 січня 1892 року – 180, у 1891 році – 163, у 1908 році – 297 учениць, 1910 року – 286 учениць: 1 клас – 40, 2 – 41, 3 – 40, 4 – 41, 5 – 41, 6 – 45, 7 – 38.

На 1 січня 1912 року в жіночій гімназії виховувалося 289 учениць, із них у 1 класі – 42, у 2 – 40, у 3 – 44, у 4 і – 42, у 5 – 41, у 6 – 40, у – 40 [8, с. 16].

1891 року із 163 учениць закінчили навчання із званням домашнього вчителя 15 гімназисток; золотими медалями нагороджені Коркушко Олена, Либова Рівка; срібними – Лешкевич Станіслава, Томашевська Іоанна. 27 учениць вибуло до закінчення курсу, переважно через домашні обставини.

У кінці 1908-1909 н. р. в 7-му класі в закладі навчалось 40 учениць, із них 39 склали іспити на атестати, 37 отримали атестати зрілості. Вік випускниць був таким: 17 років і молодші – 9; 18 років – 12, 19 років – 10, 20 років – 5, 21 та більше років – 1 [9, с. 179].

На відміну від чоловічої гімназії в жіночій переважали вихованки православного віросповідання, також було чимало гімназисток юдейського віросповідання; щодо соціального походження, перевага була за дітьми чиновників і дворян або міщан та купців; незначною кількістю були представлені й інші соціальні стани, зокрема духовенства, селян, почесних громадян та іноземців [10, с. 14].

Таблиця 4

Соціальний склад учениць Білоцерківської жіночої гімназії 1889 року

Діти дворян	50
Діти духовенства	17
Діти міщан	72
Діти селян	9
Діти іноземців	7

Таблиця 5

Соціальний склад учениць Білоцерківської жіночої гімназії 1892 року

Діти дворян	70
Діти духовенства	19
Діти міщан та купців 2-ї гільдії	76
Діти почесних громадян	9
Діти іноземців	6

Таблиця 6

Соціальний склад учениць Білоцерківської жіночої гімназії 1910 року

Діти дворян та чиновників	112
Діти духовенства	17
Діти почесних громадян та купців	32
Діти міщан	80
Діти селян	40
Діти іноземців	5

Таблиця 7

Соціальний склад учениць Білоцерківської жіночої гімназії 1912 року

Діти дворян та чиновників	112
Діти духовенства	17
Діти почесних громадян та купців	32
Діти міщан	68
Діти козаків	1
Діти селян	53
Діти іноземців	5
Діти сімей інших станів	1

Таблиця 8

Релігійний склад вихованок Білоцерківської жіночої гімназії 1889 року

Православні	65
Римо-католики	47
Іудеї	43

Таблиця 9

Релігійний склад вихованок Білоцерківської жіночої гімназії 1892 року

Православні	82
Римо-католики	53
Іудеї	45

Таблиця 10

Релігійний склад вихованок Білоцерківської жіночої гімназії 1910 року

Православні	137
Римо-католики	81
Іудеї	66
Інші релігії	2

Таблиця 11

Релігійний склад вихованок Білоцерківської жіночої гімназії 1912 року

Православні	148
Римо-католики	96
Іудеї	44
Інших християнських віросповідань	1

На відміну від чоловічої в жіночій гімназії вивчалися як обов'язкові, так і необов'язкові предмети. Першими із зазначених були Закон Божий, російська мова, математика, фізика, історія, географія, природознавство, чистописання, ручна праця. До необов'язкових відносилися французька й німецька мови, малювання, космографія, педагогіка та дидактика; завдяки вивчення двох останніх предметів після закінчення гімназії дівчата мали право працювати

домашніми вчителями.

У Білоцерківській жіночій гімназії обов'язковим предметом була ручна праця або рукоділля. Так, у першому півріччі 1910 року цей предмет засвоювали 207 учениць, а в другому півріччі – 206 дівчат. Найчастіше уроки проводилися в класі, а коли відбувалося навчання крою, то заняття переносилися до зали гімназії, де був зручний стіл. Роботи учениць зберігалися, а кінці навчального року вироби представлялися на спеціальній виставці.

Від 1906-1907 н. р. в молодших класах гімназії була введена гімнастика. Щороку у травні під керуванням вчителя гімнастики відбувалося свято гімнастики учнів Білоцерківської гімназії.

Як зазначено в документах, 1891 року в Білоцерківській жіночій гімназії необов'язковим предметам, зокрема французькій мові, навчалося 33 учениці, німецькій мові – 45 гімназисток, обом мовам – 60 дівчат, малюванню – 28; 1910 року останній із зазначених предметів вивчали 78 учениць.

Співи, як світські, так і духовні, вивчали учениці, які мали гарний голос. Із них складався хор, який брав участь у богослужінні в гімназійній церкві та в учнівських вокальних вечорах. Танцям у 1910 році навчалися 27 гімназисток.

Плата за обов'язкові та необов'язкові предмети здійснювалася окремо; за обов'язкові предмети платили 40 крб. на рік; за необов'язкові предмети (німецька та французька мови) – 10 карбованців, за малювання – 5 карбованців [10, с. 28].

Білоцерківська жіноча гімназія утримувалася за рахунок державного казначейства – 6740 крб. на рік; збиранням коштів за навчання учениць – 6637 крб. 50 коп. на рік. Із суми, зібраної на плату за навчання товариством допомоги бідним учням, у першому півріччі було надано 467 руб. 50 коп. 17 ученицям, а у другому півріччі – 340 крб. Усього в жіночу гімназію надійшло в 1891 році 17890 крб. 70 коп.

1909 року заклад від державного казначейства отримав 7167 крб., за плату за навчання – 9986 крб. 61 коп.; усього – 17147 крб. 61 коп.

Заклад мав учнівську та фундаментальну бібліотеки, на 1910 рік їх фонди нараховували 1738 назв книг у 6803 томах.

Жіноча гімназія мала також фізичний кабінет; але був відсутній природознавчий кабінет. Посібники із природознавства використовувалися з кабінету чоловічої гімназії. Гімназія мала 62 посібника з географії, також з арифметики, геометрії (моделі фігур), малювання, креслення [10, с. 178].

Висновки. Отже, у 1869-1916 рр. в Білій Церкві активно розвивалася жіноча гімназійна освіта – функціонували Білоцерківська жіноча прогімназія, а потім – Білоцерківська жіноча гімназія. На відміну від чоловічої гімназії в жіночій вивчалися як обов'язкові (Закон Божий, російська мова, математика, фізика, історія, географія, природознавство, чистописання, ручна праця), так і необов'язкові предмети (французька й німецька мови, малювання, космографія, педагогіка та дидактика); завдяки вивченню двох останніх предметів після закінчення гімназії дівчата мали право працювати домашніми вчителями.

У закладах навчалися різні за соціальним станом і віросповіданням учениці.

Безперечно, діяльність Білоцерківської жіночої прогімназії та Білоцерківської жіночої гімназії потужно сприяли розвитку не лише освіти, а й регіону в цілому.

Список використаних джерел

1. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 37, спр. 435, арк. 34 зв., 36 зв.
2. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 37, спр. 429, арк. 242–244.
3. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 38, спр. 161, арк. 76, 732 зв., 733 зв., 738–738 зв., 747 зв., 764–766 зв.
4. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 73.оп. 47, арк., 48–52.
5. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 6878, арк. 99, 108–109, 111, 115, 134–135, 142–143, 178–179.
6. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 144, спр. 61, арк. 349–357, зв. 368–376, 380.

7. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 160, спр. 83, арк. 49–54, 65, 96 зв. 97, 104.
8. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 161, спр. 6а, арк. 16.
9. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 162, спр. 6, арк. 179, 183.
10. ЦДІАК України ф. 707, оп. 200, спр. 38, арк. 14, 28, 169, 178.
11. Держархів Київської області, ф. 2, оп. 22, спр. 353, арк. 6–7 зв.
12. Власенко В. Білоцерківський аграрний університет : від витоків до сьогодення / Власенко В., Стародуб О., Чернецький Є. / за ред. В.М. Власенка. – Біла Церква : БНАУ, 2011. – 320 с.

Стародуб О. В.,
*науковий співробітник Комунального закладу Київської обласної ради "Білоцерківський
державний краєзнавчий музей", краєзнавець*

Ансамбль Білоцерківської гімназії: розбудова й поточний ремонт

2 червня 1843 року граф Владислав Браницький виявив бажання збудувати своїм коштом у Білій Церкві навчальний заклад зі всією необхідною інфраструктурою [6, арк. 8–11 зв.]. Цей комплекс мав уміщувати як споруду навчального закладу, так і допоміжне помешкання-пансіон для чотирьохсот учнів; частина приміщень у ньому виділялася під квартири інспектора, наглядачів, економа та двох корепетиторів. Передбачалося також звести окремий будинок зі службами для помешкання директора і, зрештою, конюшні, сараї, комори та льодовні. Одноповерхова кам'яниця колишньої єзуїтської резиденції, що розташовувалася на місці майбутнього будівництва, була оцінена архітектором Київського навчального округу міцною і придатною після відповідної реконструкції, щоб увійти до складу гімназійних споруд.

Під садибу навчального закладу була передана ділянка, на якій до 1772 року містилася Білоцерківська єзуїтська резиденція із кляштором, а потім, до 30 вересня 1820 року, – парафіяльному костелу [4, арк. 5]. Північна частина ділянки раніше належала церкві Преображення Господня, що у вересні 1839 року отримала нову кам'яну споруду неподалік Миколаївського храму.

Гімназійна садиба була поділена на три частини – просторе подвір'я із зеленими насадженнями, лінія навчальних корпусів гімназії та господарське затилля. Станом на 1857 рік вона обіймала площу в 5960 кв. сажнів (2,7 га) і була оточена кам'яним муром довжиною 217 сажнів (462,26 м) та 73-сажневою (155,50 м) сітчастою дерев'яною огорожею [6, арк. 27, арк. 42]. Окрім навчальних корпусів на ній розміщався будинок директора з кухнею та пекарнею, клуні, лазня та інші господарчі споруди [6, арк. 27].

Головний навчальний корпус (нині – № 3 корпус Білоцерківського аграрного університету) мав три поверхи. На боках до нього прилягали два двоповерхові флігелі, що з'єднувалися з ним коридором. Перший поверх південного флігеля є кам'яницею єзуїтської резиденції середини XVIII століття.

Хоча навчання розпочалося восени 1847 року, основні будівельні роботи продовжувалися до жовтня наступного року [6, арк. 32 зв.]. Так, оформлення парадних сходів головного корпусу завершилися в липні 1848 року [6, арк. 22 зв.]. Будівництво ж лазні розпочалося лише в жовтні того ж року [6, арк. 32 зв.], хоча протягом року директор гімназії щомісяця звітував, що вона ще "не готова" [6, арк. 22 зв.].

Станом на 1860 рік гімназія нараховувала сім споруд. Крім згаданих трьох кам'яниць, інші чотири, у яких мешкали чиновники та службовці, були одноповерховими. У головному корпусі містилися класні кімнати, бібліотека, квартири чиновників і службовців. Усього споруди нараховували 91 кімнату, із яких 53 – класи, а 38 – квартири [6, арк. 110, 117, зв. - 118]. 1862 року було побудовано одноповерхові дерев'яні будинки для чиновників та службовців гімназії [6, арк. 103, зв. – 104].

Унаслідок ліквідації влітку 1863 року спільних учнівських квартир приміщення

гімназійних флігелів із навчальними кімнатами, приміщеннями лікаря й гардеробом були передані під житло вчителям. Позаяк вони були незручні для проживання, то протягом двох років велася їхня перебудова. 1865 року тут з'явилося сім сімейних квартир із кухнями, окремими льогами, коморами й сушарками. Ще три квартири було надано вчителям-одинакам. Також у другій половині 1863 року було виділено окремі приміщення під клас однокласного парафіяльного чоловічого училища та для квартири його вчителя-керівника [6, арк. 17, зв. 18].

Із вересня 1865 року на третьому поверсі навчального корпусу почалися роботи з облаштування церкви [6, арк. 3-3 зв., 17], яка була освячена 28 лютого 1868 року в ім'я св. Апостолів Архипа та Филимона [2, с. 264].

Восени 1869 року один із флігелів був переданий жіночій прогімназії, реорганізованій 1886 року в гімназію. Після відкриття прогімназії було відокремлено суцільною огорожею частина саду, що пролягала до південного флігеля реального училища, на зведення якої було витрачено 450 рублів 17 коп. Директор О. Сокович 28 травня 1879 року звернув увагу попечителя округу на те, що хоча ця огорожа через ветхість потребує значної суми на ремонт, у якому немає потреби, позаяк час на перерви в училищі та прогімназії зміщений так, щоб у саду не могли одночасно перебувати хлопці та дівчата. Водночас ця огорожа недоречна тим, що під час відвідин навчальних закладів вищим начальством вона перекриває проїзд до парадного під'їзду, а також псує правильну розбивку саду. Тому директор клопотався щодо перенесення цієї огорожі на чорний двір і обнесення нею місця під дров'яний склад, на що передбачалося використати не більш ніж 100 руб. [6, арк. 6–6 зв.].

1874 року білоцерківський міщанин Дувид Ойстрах за 2200 рублів зобов'язався обладнати хімічну лабораторію училища [6].

Із кінця 80-х років XIX століття почалися постійні нарікання на незадовільність приміщень закладу, на те, що класи недостатньо високі та просторі [6, арк. 5 зв. - 6]. Улітку 1889 року було проведено роботи з розширення площі жіночої гімназії під безпосереднім наглядом учителя гімназії Л. Лунда [6, арк. 1-1 зв.].

У звіті за 1891 рік було підняте питання про нагальну потребу влаштування в спорудах навчального закладу туалетів [6, арк. 388 зв.]. 1901 року була прибудована дерев'яна споруда для лазні [6, арк. 8].

Перші згадки про введення поточних ремонтних робіт споруд навчального закладу належать до другого півріччя 1851 року [6, арк. 1-2]. Архітектор Іконніков 7 березня 1852 року доповів Київській губернській будівельній і шляховій комісії, що вони проведені згідно з кошторисом і якісно. Було витрачено 1230 руб. 84 коп. сріблом [1, арк. 1-1 зв., 4-4 зв.].

Улітку 1856 року провадилося перероблення печей, побілка кімнат і лагодження підлоги з фарбуванням її олією. У зв'язку з цим директор гімназії домігся продовження вакаційного часу з 22 липня до 1 серпня [6]. Проте під час передавання гімназії новому директорові в січні 1857 року було зауважено, що в деяких місцях на нижньому поверсі головного корпусу і флігелів підлога згнила від вологості, багато пічок, а також сітчаста дерев'яна огорожа потребують ремонту [6, арк. 27].

У звіті за 1858 рік гімназійна адміністрація ставила до відома вище начальство про необхідність проведення ремонтних робіт у наступному році [6, арк. 126–126 зв.], які відбулися лише в 1861 року, на що було витрачено 641 руб. 94 коп. [6, арк. 41 зв., 89 зв.].

За 1866 рік на лагодження гімназійних будівель було використано 825 руб., ще 540 руб. пішло на облаштування приміщень паралельних класів [6, арк. 413].

Улітку 1877 року новий директор Білоцерківського реального училища О. Сокович вказав на поганий стан споруд навчальних закладів: будівля потребувала капітального ремонту; підлога, печі, вікна впродовж 40-річного існування тільки латувалися, а не замінювалися новими; майже відсутні класні меблі за новими зразками; не було класів для малювання з необхідними для них пристосуваннями; кабінети, лабораторія й бібліотеки були у вкрай незадовільному стані [6, арк. 17 зв.]. 5 квітня 1879 року він звернувся до попечителя з проханням надати дозвіл на використання 1000 рублів на ремонтні роботи, з них 800 – на училище, 200 – на прогімназію [6, арк. 2–2 зв.]. 16 червня Міністерство народної освіти дозволило використання на ці роботи суми,

яка б не перебільшувала 2400 рублів [6, арк. 13-13 зв.].

На замовлені ремонтні роботи в будівлях училища архітектором КНО Рубаном було складено кошторис, затверджений Будівельним відділенням Київського губернського правління 14 лютого 1880 року на суму 7665 руб. 24 коп. [6, арк. 71–73 зв.]. Оскільки торги не відбулися, то 7 березня господарський комітет училища прохав попечителя округу дозволити мешканцю Білої Церкви І. Волкову провести ці роботи господарським способом за 5500 рублів. Унаслідок поміченої помилки господарському комітету училища було наказано знову провести торги, які й відбулися 20 березня з повторними торгами 24 числа за початковими умовами. Проте господарський комітет на засіданні 24 березня постановив клопотатися про незатвердження торгів і про дозвіл на проведення робіт господарським способом за суму 5400 рублів. На цьому засіданні через нестачу коштів комітет прийняв рішення перенести частину робіт у сумі 1532 рублів 37 коп. на 1881 рік. Після дозволу попечителя (від 17 липня), на підставі протоколу господарського комітету (від 7 березня) 18 липня 1880 року був укладений контракт на виконання ремонтних робіт на будівлях училища з підрядником Іваном Волковим. У грудні архітектор навчального округу Н. Чекмарьов оглянув хід робіт і зазначив, що вони проведені з використанням доброякісних матеріалів та в повному обсязі, за винятком тих, що були перенесені на час літніх канікул 1881 року.

6 червня 1883 року Міністерство народної освіти надало дозвіл на проведення господарським способом ремонтних робіт будівель училища та прогімназії на суму 4117 руб. 34 коп., які були завершені на початку листопада [6, арк. 1-1 зв., 18-18 зв., 21].

У вересні 1885 року помічник попечителя під час огляду гімназії зазначив, що її будівлі полагоджені та чисті [6, арк. 47-48 зв.].

У серпні 1891 року законовчитель М. Стасиневич під час особистої зустрічі з попечителем гімназії графом В. Браницьким звернув увагу на те, що стеля гімназійної церкви настільки низька, що викликає під час богослужіння сильну задуху та шкодить здоров'ю учнів (деякі з них неприємно). Про це не раз під час бесід із графом говорив і директор М. Пересветов. Сам В. Браницький теж переконувався в цьому під час відвідування гімназійної церкви [3, с. 3; 6, арк. 52–52 зв.]. Бажаючи надати посильну допомогу, граф доручив своєму архітекторові Майде скласти проект підняття стелі в церкві, який разом із сумою в 1500 рублів передав 8 серпня директору з проханням використати ці кошти на виконання цього задуму. 14 вересня 1891 року Міністерство народної освіти дозволило попечителеві округу прийняти ці гроші й оголосило подяку жертводавцю [6, арк. 55–55 зв.].

29 лютого 1892 року архітектор округу Н. Чекмарьов надав попечителеві кошторис робіт із підняття стелі домової церкви гімназії на суму 1558 руб. 66 коп. [6, арк. 1]. Через відсутність торгів директор гімназії 21 квітня 1892 року звернувся до попечителя за дозволом на проведення ремонтних робіт господарським способом [6, арк. 80-82 зв.]. Того ж дня іншим листом він також клопотався щодо затвердження результатів торгів із сином купця І гільдії Соломоном Бяліком у сумі 2760 руб. на роботи з переобладнання частини будівлі гімназії під учнівський пансіон і квартири директора та інспектора [6, арк. 83-83 зв.].

16 червня 1892 року директор знову звернувся до попечителя за дозволом значно збільшити витрати у зв'язку з підйомом стелі церкви, а також виготовленням хреста та Царських воріт із різьбленими оздобами [6, арк. 104], а 24 числа – із поясненням перевитрат кошторису у зв'язку з різноманітними обставинами (старезність і ветхість полів, вікон, багат шаровість шпалер, позеленіння стіни тощо) [6, арк. 109–110]. І вже 26 червня отримав відповідну згоду [6, арк. 105-105 зв.].

Водночас 1 квітня 1892 року директор гімназії звернув увагу свого начальства на те, що приміщення жіночої гімназії теж потребує кардинального ремонту, на який потрібно коштів до 1000 руб. [6, арк. 73-74].

У зв'язку з бажанням попечителя округу відвідати гімназію на початку навчального року директор 25 серпня 1892 року повідомив його, що хоча ремонт уже завершений і вступні іспити та заняття будуть розпочаті вчасно, усе ж залишився незначний обсяг робіт на парадних сходах та церкви, і завірив, що гімназія може прийняти його через декілька днів після початку навчання

[6, арк. 73-73 зв.].

1904 року окружний архітектор Ракинт склав кошторис на виконання різних зовнішніх ремонтних робіт споруд чоловічої гімназії та пансіону на суму 2508 руб. 86 коп., затверджений 30 листопада Будівельним відділенням Київського губернського правління [6, арк. 1].

Згідно з постановою господарського комітету від 26 квітня 1905 року про необхідність ремонтних робіт директор наступного дня звернувся до попечителя з проханням призначити торги. 23 травня відбулося засідання господарського комітету, на якому ухвалено кошторис і перелік необхідних робіт у приміщеннях чоловічої й жіночої гімназій та пансіону [6, арк. 1, 2]. На ремонт чоловічої гімназії проектувалося витратити до 1500 руб., жіночої – до 200, пансіону – до 800, а всього – до 2500 руб. Проте на повторних торгах, що відбулися 4 червня міщанин Іось Грінштейн зобов'язався виконати ці роботи за 1635 руб. [6, арк. 28]. 29 жовтня директор попросив попечителя відрядити окружного архітектора для огляду зовнішніх ремонтних робіт, які проведені влітку 1905 року в будівлях гімназій та пансіону [6, арк. 30].

18 серпня 1907 року приблизно 2 год ночі виникла пожежа на південній частині горища головного корпусу гімназії, унаслідок якої була пошкоджена значна кількість залізних листів, у деяких місцях обвуглені дерев'яні підстилки під листи та крокви. Причиною пожежі було визнано умисний підпал невідомими зловмисниками [6, арк. 1-1 зв., 8]. На засіданні господарського комітету, що відбулося 28 серпня, було запропоновано внаслідок осінньої пори не розкривати далі покрівлю, а заколоти її пошкоджені частини, на що витратити 400 руб. згідно з кошторисом, складеним майстрами Перепелицею та Ельманом [6, арк. 5-5 зв.]. 20 жовтня директор доніс попечителю про завершення ремонту покрівлі, на який було витрачено 345 руб. 65 коп. [6, арк. 8].

Отже, ремонтні роботи в навчальних закладах велися господарським способом, тобто заготівля матеріалів та наймання робочої сили лягали на плечі замовника.

1914 року графиня Марія Браницька подарувала на користь жіночої гімназії вигін ціною 5000 руб. для побудови окремої споруди 1200 кв. сажнів (0,55 га), але споруду так і не почали будувати; ділянку здавали в оренду, отримуючи за неї щорічно 40 руб. 20 коп. [5, арк. 11].

Станом на 1917 рік гімназійна садиба обіймала площу в 4007 кв. сажнів (1,82 га), тобто порівняно з 1857 роком зменшилася на 1953 кв. сажнів (0,89 га). Чоловіча гімназія розміщувалася в головному триповерховому корпусі [6, арк. 3], перший поверх якого мав площу 197,47 кв. сажнів (899 кв. м), другий – 154,49 (703 кв. м), а третій – 192,03 (874 кв. м) [6, арк. 136]. Станом на 2 липня 1918 року площа підлоги чоловічої гімназії складала – 553,85 кв. сажнів (2521 кв. м), площа вікон – 23 сажні 1 аршин 201 вершок (105,6 кв. м) [5, арк. 48; 6, арк. 10]. У флігелях жіночої гімназії загальна площа підлоги складала 366,55 кв. сажнів (1669 кв. м), площа вікон – 26 сажнів 3 аршини 232 вершки (120 кв. м) [5, арк. 48; 6, арк. 11]. Вартість усієї забудови в 1914 році за оцінкою страхового товариства "Саламандра" дорівнювалась 286 215 руб. [5, арк. 10].

У бокових двоповерхових флігелях перебувала жіноча гімназія. Окрім цього, навчальним закладам належали чотири флігелі, у яких розміщувалися квартири директора гімназії, головної наглядачки, сторожка та електростанція [6, арк. 3], а також будинки канцелярії, лазня й кухня [5, арк. 10; 6, арк. 3].

У 1917-1918 роках гімназійні споруди мали електричне освітлення, обігрівалися грубами, провітрювалися через віконні хвіртки, вода для різних потреб завозилася діжками з річки. Туалети були теплі, без води. Гардероб у чоловічій гімназії розміщувався в окремій кімнаті, а в жіночій – на коридорі та в окремій кімнаті.

Станом на 1917 рік гімназія не мала рекреаційної зали, кімнати для зберігання посібників з географії, історії та малювання, які зберігалися частково в учительській кімнаті та в кабінеті інспектора. Відсутня також була кімната для уроків музики, а музичні інструменти містилися в гімнастичній залі. Не відповідало потрібним розмірам приміщення лікаря. Хоча споруди були високі (висота кімнат – 5,25-6 аршин (3,73-4,26 м) в головному корпусі, 5,75 (4,0 м) – у флігелях), проте навчальні приміщення гімназій у 1917 році вже вважалися не досить зручними, оскільки вони своєю тісністю (35-46 учнів у чоловічій та 26-39 у жіночій гімназіях) уже не

задовольняли потреби навчального закладу та не відповідали тогочасним вимогам гігієни. Указані незручності передбачалося усунути на основі побудови окремого приміщення для жіночої гімназії [6, арк. 3].

Улітку 1918 року адміністрація гімназії потребувала від Міністерства освіти Української держави приблизно 5000 крб. на дрібний ремонт усіх будинків закладу [5, арк. 48, 10, 11].

Утім, революційна доба внесла значні корективи, наслідком яких, зокрема, стало скасування гімназійної форми навчання. Потужна матеріальна база, що залишили після себе Білоцерківські чоловіча та жіноча гімназії, стали підґрунтям для заснування на їхньому місці нових навчальних закладів. Нині в колишніх приміщеннях зазначених освітніх закладів розміщено Білоцерківський національний аграрний університет.

Список використаних джерел

1. Державний архів Київської області. – Ф. 2, оп. 1, спр. 35634.
2. Освящение церкви в здании Белоцерковской гимназии // Киевские губернские ведомости. – 1868. – 6 июня. – № 66.
3. Средние и низшие школы в Киевском учебном округе в 1891 году // Журнал Министерства народного просвещения. – 1893. – Март. – Современная летопись.
4. Фонди Білоцерківського краєзнавчого музею. – ТК-82.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2201, оп. 1, спр. 150 ; Ф. 2201, оп. 1, спр. 163.
6. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 707, оп. 14, спр. 55 ; оп. 17, спр. 391 ; оп. 22, спр. 305, спр. 419 ; оп. 24, спр. 348 ; оп. 27, спр. 191, спр. 456, спр. 467 ; оп. 29, спр. 39А ; оп. 31, спр. 254 ; оп. 32, спр. 75 ; оп. 54, спр. 56 ; оп. 78, спр. 104А ; оп. 87, спр. 4652, спр. 5006, спр. 5801, спр. 6675, спр. 6831, спр. 6899 ; оп. 144, спр. 1, спр. 61 ; оп. 153, спр. 64 ; оп. 168, спр. 548 ; оп. 170, спр. 93 ; оп. 178, спр. 70 ; оп. 191, спр. 87 ; оп. 193, спр. 68.

Рокицька О. Д.,
методист відділу музейної освіти та бібліотечної справи
КНЗ КОР "Київський обласний інститут
післядипломної освіти педагогічних кадрів"

Захар Фіалковський і Ничипір Миколенко – репресовані керівники Київського обласного відділу народної освіти

Актуальність проблеми дослідження. В умовах розвитку Української держави зріс інтерес громадськості до вітчизняної історії, до фактів і даних, які тривалий час замовчувалися. Відкриття доступу до архівних джерел дозволили вченим і дослідникам відкрити невідомі сторінки історії України, такі, як масові політичні репресії проти окремих верств населення, зокрема, проти інтелігенції в радянській Україні у 30-х роках ХХ століття.

Тоталітарний режим, політичні репресії відчутно вплинули на українське суспільство 30-х років минулого століття. Передусім наголошуємо, що жертвами масового терору комуністичного режиму в радянській Україні були насамперед митці, освітяни й науковці [6].

Отже, проблема дослідження зумовлена необхідністю відродження невідомих сторінок історії освіти Київщини в умовах дії сталінського тоталітарного режиму, повернення імен освітян, які невинно стали жертвами політичних репресій.

Аналіз актуальних досліджень. Варто зазначити, що у вітчизняній історичній літературі досліджено чимало питань освітньо-культурного розвитку України періодів коренізації та розгортання репресій проти української інтелігенції. Важливі теоретичні узагальнення й висновки про професійну діяльність науково-педагогічної інтелігенції в культурно-освітніх

процесах 20-30 роках XX століття в Україні, напрями і форми політичних репресій представлено в дослідженнях В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького ("Сталінізм на Україні (20-30 роки)" [9]), Ю. Шаповала ("Політичний терор в Україні у 30-50-ті роки. Стан і перспективи дослідження" [7], "Україна в добу "Великого терору (1936-1938 рр.)" [8]), В. Марочко, Г. Хілінг ("Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941)" [10]), у праці за загальною редакцією І. Лікарчука "Міністри освіти України" [11] та в інших.

Водночас зазначаємо, що в науково-педагогічній літературі питання діяльності Київського обласного відділу народної освіти та його педагогічних працівників розглядуваного періоду залишаються малодослідженими.

Метою дослідження є розкриття репресивної політики радянської влади проти інтелігенції України та освітян Київщини у 30-х роках XX століття на прикладі життя і професійної діяльності Захара Семеновича Фіалковського та Ничипора Мироновича Миколенка – керівників Київського обласного відділу народної освіти.

Виклад основного матеріалу. У 20-30-ті роки XX століття відбулися глобальні зміни в системі народної освіти: її реформування, переорієнтація на радянські концептуальні та ідеологічні засади, нові стандарти добору педагогічних кадрів, їх перепідготовки й підготовки, що відповідали тодішнім як економічним і господарчим завданням, так й ідеології правлячої партії.

На освітні заклади покладалися відповідальне завдання – виховання всебічно розвиненої людини, безперечно, цілком гуманне. Але в умовах диктаторського комуністичного режиму насправді реалізувалися сталінські плани соціалістичної колективізації та індустріалізації, а в системі освіти відбувався цілеспрямований вплив на свідомість українського народу, запроваджувався "соціалістичний побут" і новий соціалістичний уклад життя, викорінювалися підвалини національної самобутності української історичної культури [10]. Злочинна колективізація 1930-1931 років, голодомор 1932-1933 років, масове винищення української інтелігенції, зокрема діячів освіти, перервали процес українізації.

Від 1921 року відбулося значне скорочення мережі культосвітніх установ, а 1933 року розпочався шалений наступ на здобутки української культури, освіти, науки. Розпочалася політична чистка керівництва і працівників українського Наркомосу та водночас реорганізація системи педагогічної освіти в Україні. Упродовж 1933 – початку 1934 років тривала ліквідація "скрипнівського Наркомосу". Майже всі, кого М. Скрипник особисто призначав на різні посади керованого ним закладу, згодом були страчені [10].

Захар Семенович Фіалковський працював завідувачем Київського обласного відділу народної освіти в період із 13 лютого до 8 серпня 1932 року.

Захар Фіалковський народився 1888 року в с. Кирківка Ахтирського повіту Харківської губернії в сім'ї українських селян [1].

1907 року З. Фіалковський розпочав педагогічну діяльність на Харківщині як учитель початкової школи (працював до 1920 року). Під час іноземної інтервенції та громадянської війни боровся за звільнення України і встановлення радянської влади. У записках за 1932 рік він зазначав, що на його очах творилася історія України й української школи [1].

Від 1919 року З. Фіалковський – член ВКП(б); був делегатом Всеукраїнської учительської спілки (ВУС) 1919 року [1]. В анкеті за 1932 рік Захар Семенович записав, що в Червоній Армії він не служив за станом здоров'я, однак багато часу приділяв роботі у профспілці: входив до профспілкового товариства "Робос", тобто З. Фіалковський як активна й небайдужа людина підтримував зародження української школи й культури та проводив громадську роботу серед молоді.

Розбудова нової школи проходила у складних умовах громадянської війни, господарської розрухи, саботажу старої інтелігенції [2]. Наркомос УРСР видав постанову "Про впровадження в життя єдиної трудової школи", відповідно до якої всі початкові й середні державні, громадські і приватні заклади освіти реорганізовувалися в 7-річні школи. У 20-х роках минулого століття

Захара Семеновича як партійного працівника та освітянина з десятирічним досвідом роботи спрямовували на керівні посади. Так, 1925 року З. Фіалковського було призначено головою Харківської окружної планової комісії Народного комісаріату освіти УРСР; також він очолив "Тубосвіту", завідував секцією шкіл [1]. У цей період Захар Семенович вирішував питання реорганізації шкіл, відкриття робітничих факультетів (робітфаків) для підготовки кадрів для народного господарства. Оскільки 1925 року офіційно було проголошено обов'язкову й безоплатну освіту, освітянин приділяв належну увагу проблемам виділення приміщень, залучення дітей до навчання та забезпечення шкіл вчительськими кадрами.

У 1927-1928 роках З. Фіалковський очолював виконавчий комітет Полтавської окружної ради з питань освіти й одночасно працював учителем початкової школи [1]. Від 1929 року Захар Семенович – член колегії НКО (м. Харків); цього ж року його призначили на посаду завуча розподілу Народного комісаріату освіти України.

Від 4 грудня 1931 року до 5 травня 1932 року Захар Семенович працював заступником народного комісара фінансів Української РСР (м. Київ) та одночасно з 13 лютого до 8 серпня 1932 року – завідувачем Київського обласного відділу народної освіти. Реалізуючи освітню програму Наркомосу, він упроваджував навчання в середніх школах виключно українською мовою, спрямовував учительські колективи закладів освіти Київської області та місцеві органи влади до самостійного складання комплексних шкільних програм, планів. В обласному архіві зберігається його звіт про проведену роботу.

У часи, коли держава потребувала висококваліфікованих фахівців, які могли б керувати в освіті й забезпечувати її якість, Захар Семенович працював на високих керівних посадах в освіті: у Кременчуці, Полтаві, Харкові, Києві, Одесі. Так, він працював завідувачем облвно в Київській області; 1932 року його перевели на нове місце роботи – до Одеси. Тож у 1932-1937 роках З. Фіалковський працював завідувачем Одеського обласного відділу народної освіти; приділяв увагу ліквідації неписьменності молоді віком 15-30 років, відкривав фабрично-заводські семирічки, школи селянської молоді тощо. Але були серйозні проблеми: не вистачало вчителів.

Початок масових репресій вніс розлад у роботу органів народної освіти [3]. 1937 року органи НКВС почали нищити Одеський обком КП(б)У, міськком КП(б)У, райкоми Одеси та області, облвиконком, облземуправління, міськраду, облвно, облздраввідділ, Одеську залізницю, облуправління у справах мистецтва та інші установи й організації. Часто знищувались майже всі працівники їх відділів.

Маховик репресій набирив обертів. Дехто не витримував несправедливих звинувачень і через безвихідь прагнув своєю смертю довести невинність, залишитися за життя чесним, не потрапити до лабетів органів НКВС. Подібна ситуація склалася й із завідувачем облвно З. Фіалковським, який не витримав тиску та несправедливого звинувачення. Як противник системи, яка нищила кращі керівні кадри в Україні, Захар Семенович іншого виходу не вбачав, як покінчити життя самогубством, пояснив це в записці. 7 червня 1937 року він зник із міста, а наступного дня через його канцелярію було отримано два листа, адресованих в Одеський обком партії Вегеру і в УНКВС слідчому Калюжному. У першому було кілька рядків: "Тов. Вегер! Я втратив політичну довіру. Жити без неї неможливо. Ви мене не знаєте, але ворогом я ніколи не був і не буду. Дуже прошу Вас, якщо це можливо, допомогти моєму синові Рему і дружині Валентині. З. Фіалковський" [1]. У другому листі Захар Семенович доводив свою невинність перед партією і відданість їй.

Матеріали архівної справи-формуляру свідчать, що арешт завідувача облвно мав відбутися найближчим часом. Його тіло знайшли 9 липня 1937 року в полі поблизу с. Свердлово-Благоївського (нині Комінтернівського) району. Поруч лежав пістолет системи "маузер", яким і було вчинено самогубство.

Самогубство З. Фіалковського та арешт І. Ісаєва (ще одного працівника облвно) стали причиною засідання закритого партійного зібрання облвно, облколбуду і Ворошилівського райвно, яке відбулося 20 липня 1937 року й офіційно було присвячене підсумкам червневого

Пленуму ЦК ВКП(б). Проте головним стало обговорення ситуації в органах народної освіти, намагання вціліти у репресійному маховику виправдатися, звинуватити інших. Заступнику завідувача обласного Йосипу Брусиловському закидали те, що працював разом із З. Фіалковським та І. Ісасвим і не викрив їх; 3 серпня 1937 року його також арештували.

З. Фіалковський свою громадську і професійну діяльність спрямовував на розбудову молоді Української держави, становлення та вдосконалення системи освіти для дітей та учнівської молоді, навчання фахівців-педагогів.

Завідувачем Київського обласного відділу народної освіти в 1932-1933 роках працював ще один освітянин – Ничипір Миронович Миколенко. Ничипір Миронович Миколенко (Никифор Миронович Ніколенко – за документами НКВ) народився 23 лютого 1888 року в с. Шиловка Буринського району Чернігівської області [4]. 1907 року закінчив учительську семінарію в м. Курську, учителював

у селі протягом 1907-1917 років. Одночасно в 1915-1917 роках Ничипір Миронович був слухачем Харківського комерційного інституту, проте не закінчив його.

Після Лютневої революції М. Миколенко вступив до Харківської організації РСДРП, а 1919 року став членом ВКП(б) [4].

У 1918 році Ничипір Миронович працював завідувачем шкільного відділу Харківського губернського управління народної освіти. У 1919-1922 роках служив у Червоній Армії, одночасно читав лекції з соціально-економічних дисциплін на командних курсах.

У ті буремні роки становлення Української держави він не жалював ні здоров'я, ні своїх знань. За ініціативи Н. Миколенка було надруковано сотні шкільних підручників, книг і брошур українською мовою в м. Києві. Особливу увагу звертав на освіту вчителя, виховання патріотизму молоді. У "Пролетарській правді" була надрукована його стаття, де зазначалося: "Успіх школи залежить від особистості вчителя, байдужа людина не може бути вчителем. Школа має розвивати в учнів любов і натхнення до рідної мови, до народної культури" [4].

Але партійне керівництво України, яке складалося переважно із надісланих із Москви людей, вороже ставилося до української мови та української нації взагалі. Це завдало значної шкоди справі народної освіти і не сприяло взаєморозумінню між інтелігенцією та радянською владою. Тож у 1923 році Ничипора Мироновича знову направили на партійну роботу – секретарем Бердичівського окружного КП(б)У.

У 1924-1925 роках М. Миколенко працював завідувачем Київської губернської партійної школи та викладачем політекономії [4]. 1926 року був призначений деканом соціально-економічного факультету Київського інституту народного господарства та водночас завідував агітаційно-пропагандистським відділом Жовтневого райкому КП(б)У м. Києві.

1927 року завідував агітпропом Київського окружного КП(б)У та невдовзі був знятий з цієї посади з "політичних причин". Із кінця 1927 року до 1930 року Н. Миколенко – директор Київського інституту народного господарства. Оскільки Ничипір Миронович не мав вищої освіти та й досвіду роботи у вищій школі, йому не вистачало професійних знань у галузі народного господарства, він вступив до Київського інституту народної освіти й одночасно продовжував очолювати інститут. З осадом інтелігентської гіркоти він зазначав, як почалося його "цькування з боку партійної професури на чолі з Марченком, у складі Посвольського, Іванушкіна, Ліберберга та ін.". Згодом на слідстві Н. Миколенко сказав, що причину "цькування" він вбачав у власній національній приналежності до української культури, і це підштовхнуло його до націоналістично налаштованих людей.

Н. Миколенко прикладав чимало зусиль, щоб залучити професорсько-викладацький склад вищої старої школи до професійної підготовки кадрів, велику увагу приділяв науково-

методичному забезпеченню навчально-виховного процесу, упроваджував політику українізації: усі предмети викладалися українською мовою. До того ж педагоги-науковці інституту плідно працювали й видали низку посібників.

У 1930 році Н. Миколенко був призначений директором ВБУ і одночасно завідувачем Київського обласного відділу народної освіти. Цього ж року був учасником I Всеукраїнського з'їзду з питань трудового й політехнічного навчання в м. Харкові. Приділяв увагу забезпеченню шкіл педагогічними кадрами, організовував педагогів для ліквідації неграмотності дорослого населення. Також брав активну участь у суспільно-політичному житті держави, тож у березні-жовтні 1932 року завідував культурно-пропагандистським відділом обласної ради профспілок.

Отже, партія відправляла Н. Миколенка на різні ділянки "культурного-освітнього та партійного будівництва"; при цьому часто не лише з посади на посаду, а й одночасно тримаючи на кількох. Мабуть, давався взнаки так званий кадровий голод.

Від 1933 року в Україні посилювся наступ на національне відродження. Цього року ВБУ перевіряла урядова комісія. "Націонал-фашистськими шкідниками" були визнані майже 40 осіб: директор Н. Миколенко, його заступник В. Іваницький, учений секретар Є. Марківський, заступник директора з наукової роботи А. Яременко, керівник відділу опрацювання В. Козловський, заступник керівника консультаційного відділу Т. Олексієв, завідувач книгокористування О. Карпінська, науковці О. Кисіль, Г. Коляда, К. Копержинський та інші.

В архіві бібліотеки зберігається небагато матеріалів про діяльність Н. Миколенка. Серед них – його звітна доповідь з аналізом роботи ВБУ, у якій він використав настанови, схвалені Всеукраїнською бібліографічною нарадою (відбулася в Києві 1931 року), згідно з якими 1931-1932 роках у бібліотеці, як і в інших установах, стали роками "самокритичного визнання попередніх помилок у світлі марксистсько-ленінської методології".

В архіві Сергія Маслова збереглася чернетка його промови на захист Н. Миколенка на "чистці" партійної організації ВУАН 4/17 липня 1933 року з поміткою "не виголошена": "Приєднуюсь до т. Козловського: Н. Миколенко дійсно віддає мало часу бібліотеці. Проте роки, коли на чолі ВБУ був Н. Миколенко (з квітня 1930), були роками перебудови бібліотеки в напрямку щільної ув'язки її роботи з завданнями соціалістичного будівництва" [1]. Тут же йшлося про статтю М. Любченка та В. Нетреби "Теорія й практика класового ворога", у якій аналізувалась стаття Н. Миколенка "Національна справа і наукові робітники Києва" у "Бюлетені СНР" за 1929 рік. Автори звинувачували Н. Миколенка в намаганні відірвати Україну від СРСР, у закидах на адресу партії щодо проведення великодержавницької шовіністичної лінії.

26 липня 1933 року у "Пролетарській правді" [4] було опубліковано постанову Київського обкому КП(б)У від 21 липня 1933 року, де зазначалося: "...Обком ухвалює:

1. Вивести Н. Миколенка з керівних партійних і радянських органів.
2. Зняти Н. Миколенка з посад завідувача обл. ВНО та директора ВБУ.
3. Виключити Н. Миколенка з лав партії".

28 липня в цій же газеті у статті "Бур'ян" з критикою на його адресу виступив С. Якубовський. Наслідком цього було слухання справи Н. Миколенка на засіданні комісії "чистки" партосередку ВУАН (протокол № 6 (28) від 31 липня 1933 року). Там констатували: партстягнення мав, знятий за постановою ЦКК. Виявив збочення: у статтях, надрукованих у пресі та в бюлетені Київської секції наукових робітників, виголосив позиції місцевого націоналізму та правого опортунізму. І висновок: як класового ворога, буржуазного націоналіста, який прийшов до партії та залишився в ній для боротьби з нею, із лав партії виключити.

Н. Полонська-Василенко ці події описано так: "Цілком ясні причини загибелі одного з видатних партійних діячів Академії – Н. М. Миколенка. Він був директором ВБУ, деякий час секретарем партосередку ВУАН, завідувачем Київським облвно, членом якоїсь із комісій. Закликаний на "чистку", Миколенко відмовився давати пояснення на запити й закиди з боку комісії та заявив, що він переконаний в тому, що щоб він не казав – це не вплине на їх рішення, бо винний уже через те, що українець, і, кинувши на стіл партійний квиток, вийшов із зали. Вночі його було заарештовано" [4].

Однак заарештували його майже через місяць. 26 липня 1933 року Н. Миколенко передав справи А. Яременку. 27 серпня 1933 року був заарештований, підставою для чого були свідчення директора видавництва "Рух", голови правління Української радянської енциклопедії А. Біленького-Березинського від 4 травня 1933 року про існування осередку УВО в Києві, керував яким начебто Н. Миколенко. Ці свідчення згодом підтвердили інші заарештовані. Так, Л. Левицький на допиті 23 серпня 1933 року зазначив: "У цій же бесіді Шумський висунув переді мною завдання добивати. Згідно з обвинуваченням, він був головою УВО" [4].

Після таких "доказів" цілком логічним був обвинувальний висновок від 21 грудня 1933 року, на підставі якого судова трійка при колегії ГПУ УСРР від 14 лютого 1934 року ухвалила ув'язнити Н. Миколенка у виправно-трудоий табір терміном на 5 років. До речі, більшість його посправників, відбувши подібне покарання, вижили й повернулися. Н. Миколенко, незважаючи на діагноз "неврастенія", установлений йому тюремним лікарем 20 січня 1934 року, міг теж вижити.

Про його перебування на Соловках є відомості у книзі С. Підгайного, а також у 2-му томі документального видання "Остання адреса" [4]. Крім того, в останньому наводиться агентурна записка від 1 квітня 1936 року, де повідомляється про реакцію ув'язнених на несподіваний арешт і відправку їх з Караганди. Серед тих, хто найбільш обурювався з цього приводу, названо і Н. Миколенка. Під час перевезення ув'язнених він був першим помічником заспівувача народних, галицьких, націоналістичних та релігійних пісень.

А з агентурної записки від 19 квітня 1936 року довідуємося, що Н. Миколенко був головою групи "запеклих контрреволюціонерів", які тихенько у приватних розмовах із знайомими висміювали заходи радянської влади. Зазначається, що партійне минуле створювало йому певний авторитет, про нього з повагою висловлювався навіть М. Яворський.

25 листопада 1937 року трійкою УНКВД Ленінградської області Н. Миколенко був засуджений до вищої міри покарання. Вирок виконаний 8 грудня цього ж року.

У 1959 року до прокурора Київської області з проханням переглянути справу батька звернулася дочка Никифора Мироновича – Зоря Никифорівна Курченко. У результаті перегляду матеріалів справи з'ясувалося, що "...ніяких доказів його участі в контрреволюційній організації у справі немає" [4].

3 серпня 1960 року Президія Київського обласного суду постановила: "Рішення судової трійки стосовно Н.М. Миколенка відмінити і справу припинити за недоведенням обвинувачення, тобто реабілітувати його".

Висновки. Захар Фіалковський та Ничипір Миколенко певний період працювали завідувачами Київського обласного відділу народної освіти. Вони належать до когорти педагогів, професійних організаторів і керівників освіти, які плідно й самовіддано розбудовували систему освіти Київської області та України й водночас були знищені в ході політичних репресій, спрямованих проти наукової інтелігенції, педагогічних працівників у радянській Україні у 30-х роках ХХ століття. Це було насамперед нищенням українців як самобутньої нації, намаганням перетворити їх у радянський народ.

Список використаних джерел

1. Брауде Т. Успішно підготувати до навчального року по школах / Т. Брауде // Пролетарська правда. – 1933. – 16 серпня.
2. Даниленко В. Сталінізм на Україні (20-30 роки) / Даниленко В., Касьянова Г., Кульчицький С. – К., 1991. – 96 с.
3. Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920-1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Н. М. Литвин ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 23 с.
4. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України : монографія : в 2-х т. / І. Л. Лікарчук. – К. : Видавець Єшке О.М., 2002. – Т. 1 (1917-1943 рр.). – 328 с.
5. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посібн. / Любар О. О.,

Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. – К. : Знання, 2006. – 447 с.

6. Марочко В. Репресовані педагоги України : жертви політичного терору (1929-1941) / В. Марочко, Г. Хіллінг. – К. : Науковий світ, 2003. – 302 с.

7. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : навч. посібн. / Л. А. Медвідь. – К. : Вікар, 2003. – 335 с.

8. Миколенко Ничипір Миронович (Ніколенко Никифор Миронович – за документами НКВД) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gagin.in.ua/index.php/2011-10-21-07-51-34/3-2011-10-21-07-42-26/243-2015-02-26-07-45-08>.

9. Україна в добу "Великого терору (1936-1938 рр.) / авт.-упорядн. Ю. Шаповал [та ін.]. – К. : Либідь, 2009. – 544 с.

10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 8017. – Т. 2 (1919-1933). – С. 1–4.

11. Шаповал Ю. Політичний терор в Україні у 30-50-ті роки. Стан і перспективи дослідження / Ю. Шаповал // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – С. 191–238.

Кривич Л. А.,
учитель історії та правознавства Самгородоцької загальноосвітньої
школи І-ІІІ ступенів Сквирської районної ради,
керівник гуртка "Історичне краєзнавство"
Сквирського районного центру дитячої та юнацької творчості

Історія освіти села Самгородок

Постановка проблеми. Шкільна освіта відіграє важливу роль у житті кожної людини. Якісна освіта формує особистість, відкриває дорогу в майбутнє, дає необхідні знання, дозволяє рухатися вперед і досягати успіху.

Метою роботи є дослідження розвитку освіти в селі Самгородок Сквирської районної ради, що на Київщині.

Виклад основного матеріалу. У селі Самгородок на Київщині церковнопарафіяльна школа була відкрита в 1859 році. Навчальний заклад підпорядковувався місцевому духовенству; священники й були педагогами. Виникнення школи пов'язано з її засновником, отцем Миколоєм Ципріяновичем. Молодий настоятель місцевого приходу закінчив Київську духовну семінарію й був хорошим проповідником і місіонером, мав значний досвід виховання й навчання юного покоління, оскільки був батьком восьми дітей.

Із перших років у церковнопарафіяльній школі навчалися десятки дітей. Спочатку вона розміщувалася в будинку одного із церковнослужителів, але згодом її розташували в окремому приміщенні, яке подарував поміщик Поповський. Тому в деяких відомостях стверджується, що в Самгородку навчання в школі почалося після ліквідації кріпацтва в 1861 році.

Отець Миколай Олександрович завідував школою лише 8 років. Наступний священник і наставник місцевої приходської школи – отець Григорій Клебановський – мав певний досвід роботи в школі, оскільки починав працювати вчителем церковнопарафіяльної школи в селі Луб'янки Київської губернії. Цей досвід збагачувався ще й тим, що священник був батьком дев'яти дітей. Отримавши духовний сан, священник у 1868 році почав служити в Самгородку, де завідував парафією та парафіяльною освітою понад чверть століття.

Будинок церковноприходської школи був старий і малоприспосований до навчання – одна класна кімната, у якій навчалося 4 групи (класи) з одним учителем у дві зміни. Але за діяльності отця Григорія навчальний заклад набув організаційної зрілості, мав непогану матеріальну базу.

На початку ХХ століття для потреб школи миряни щороку збирали по 80 крб., і ще стільки ж надавав благодійник школи Самгородка, відомий меценат-цукрозаводчик, таємний радник Миколай Терещенко.

Останнім пастирем місцевої парафії дорадянського часу був отець Антоній Балицький. За його керівництва школа вийшла на новий якісно вищий етап свого розвитку. Зі спогадів Віри Оленчин дізнаємося, що вже в 1905 році в Самгородку було побудовано нову церковнопарафіяльну школу. Заклад мав загальну площу лише 130 кв. м і не міг забезпечити навчанням усіх дітей –більше 100. У новій школі вже навчав не лише священник: викладала й одна з його доньок Ірина Балицька, і професійний педагог Сергій Цимох. Церковнопарафіяльна школа працювала в декілька змін.

Про рівень грамотності та здобуття освіти розповідали місцеві жителі. Так, Карпо Хаврук згадував: "Єдиною грамотною людиною напередодні першої світової війни був Максим Токовий. До нього йшли читати й писати листи, складати купчу, писати прохання чи жалобу". "Про яку науку могла йти мова, –говорила Параска Печенюк, – коли нас було 11 дітей, батько наймитував, а ми з дитинства йшли заробляти на шматок хліба...".

Старий шкільний будинок та й сама система навчання в церковній школі не могли забезпечити потреб освіти жителів села, тож виникло питання про побудову нового приміщення для школи. Однак у селі ж не було одностайності щодо питання, яку школу будувати. Прогресивно налаштовані жителі відстоювали побудову міністерського або земського навчального закладу; інша частина населення бажала церковну школу з її старим методами викладання й непорушною дисципліною.

Ініціативу будівництва земської школи підтримав місцевий поміщик М. Яцковський. У лютому 1910 року жителі села вирішили будувати нову земську двокласну школу. Було обрано уповноважених для клопотання відведення місця під школу та з інших питань будівництва. Уповноважений Роман Рабодзей кілька разів їздив у різні установи та до поміщика Миколи Терещенка, щоб отримати ділянку під забудову. На будівництво школи відомий меценат виділив 1 га землі за селом.

Навчальний заклад було побудовано швидко; у жовтні 1910 року вже розпочалось навчання в новій школі з вивіскою "Самгородокское двухклассное училище". Отже, Самгородок отримав нову простору школу, яка відповідала вимогам ХХ століття. Споруда коштувала значних коштів – 3167 крб. Більшу частину грошей було надано Сквирським повітовим відділенням Київської єпархіальної училищної ради. Були й кошти, "пожертвованные благотворителем школы Н. Терещенко в сумме 1000 рублей".

У ті часи жителі села виплачували викупні платежі, а тому не могли на належному рівні забезпечити матеріальне утримання навчального закладу. У Самгородку трапився досить рідкісний випадок: школу взялися утримувати місцеві землевласники, серед яких – Микола Терещенко – представник відомої династії цукрозаводчиків.

Навчання в школі тривало п'ять років: три роки діти навчалися в першому класі і два – у другому, тобто школа давала початкову освіту. До програми земської двокласної школи входили такі предмети: Закон Божий, російська мова, арифметика, історія, географія, природознавство та фізкультура. Першим директором школи був Олександр Шеремет. Спочатку було укомплектовано чотири групи (класи): одна – неграмотна, одна – грамотна та ще дві. У перший рік до школи було набрано 140 учнів.

Наступного року у дворі школи було побудовано ще одну класну кімнату та господарське приміщення.

У 1913 році школа була повна двокласна (5 груп). Число школярів зросло до 200. Навесні цього навчального року відбувся перший випуск учнів, які закінчили двокласну школу.

Також 1913 року побудували й відкрили ремісничу школу, у якій навчали різних професій, найбільш затребуваних у сільському господарстві, – столярів, ковалів, слюсарів, токарів і бляхарів.

Перша світова війна (1914-1918 роки) мала руйнівний вплив на освіту села: усіх учителів-чоловіків було мобілізовано до армії, тож педагогів не вистачало; навчальні предмети викладали учні без професійної підготовки, які закінчили школу.

У 1918 році розпочали будувати другий корпус школи, а від 1920 року сільський навчальний заклад почав працювати у трьох приміщеннях. У 1919 році школа була реформована у вищу початкову; цей рік можна вважати завершальним у діяльності земської

школи.

Земські освітні установи більш відповідали потребам місцевого населення в освіті, ніж церковноприходські. Перед земською школою не ставилося певних конкретних завдань з охоплення навчанням усіх дітей шкільного віку чи щодо кількості учнів. Бажаючи навчатися, тих, хто погано навчався, залишали на повторний рік або відраховували.

Земська школа в Самгородку відіграла, безперечно, позитивну роль, але проблему неписьменності жителів села повною мірою не вирішила. Хоч школу й надалі десятиліттями продовжували називати "земська", але по суті вона стала радянською, тобто це вже був інший навчальний заклад як за організаційною формою, так і за змістом навчання.

У 1920 році школу було реорганізовано в семирічну трудову, із новим навчальним планом, програмами, педагогічними принципами й методами навчання. Із невідомих причин у 1924-1926 роках школа функціонувала як початкова.

У двадцяті роки минулого століття в навчальному закладі було створено комсомольську й піонерську організації. Восени 1926 року був здійснений набір до 5 класу, а в 1929 – відбувся перший випуск семирічної школи.

Від 1926 року в селі почала працювати хата-читальня, розміщена у приміщенні колишньої церковнопарафіяльної школи, із залом для проведення зібрань і зустрічей жителів громади, кімнатами для гурткової роботи.

Рівень розвитку жителів села зростав. Так, у 1927 році селяни вперше побачили німе кіно.

На початку 1930-х років у селі активізувалася робота з ліквідації неписьменності: було створено освітні групи в колгоспах, які працювали у вечірній час. За домогосподарками, котрі не мали змоги відвідувати заняття чи школу, закріплювали учнів сьомого класу для навчання кілька разів на тиждень у вечірній час за місцем проживання. Це дало позитивний результат. Загальноосвітній рівень (маються на увазі елементарні вміння читати й писати, вести письмовий облік) населення зростав, і до кінця 1934 року неписьменність у селі в основному було ліквідовано; неграмотними залишились лише окремі жителі – люди похилого віку та ті, хто не бажав навчатись.

Кількість дітей у селі зростала, а отже, навчальних класів не вистачало. 1935 року початкові класи навчалися також у приміщенні колишньої церковноприходської школи: розподіл молодших школярів у школах здійснювався за територіальним принципом.

Першого вересня 1935 року в Самгородку семирічна школа стала повною середньою; навчання здійснювалося в дві зміни; 1938 року відбувся перший випуск учнів.

Навчальний заклад села покращив матеріальну базу: було обладнано фізичний, хімічний математичний кабінети, придбано 50 історичних та географічних карт, створено бібліотеку (початковий фонд – 2000 примірників).

До початку війни в Самгородській середній школі було чотири випуски учнів.

Із початком радянсько-німецької війни Самгородок дуже швидко – у середині липня – був окупований німецькими загарбниками. Наказом по Самгородоцькій школі від 29 вересня 1941 року до трьох перших класів було зараховано 104 учні. Але навчальний заклад під час війни не працював: зі спогадів очевидців дізнаємося, що в "земській" школі порядкували німці, а в "поповій" – місцеві поліцаї.

Звичайно, у воєнний час школа зазнала руйнувань: бібліотека, хімічний і фізичний кабінети були знищені; книги, парти й дерев'яні прилади були використані для опалення приміщення; інше обладнання кабінетів окупанти викинули на подвір'я школи.

У 1943 році, після розгрому німецьких військ під Сталінградом, у школі перебувала жандармерія. На подвір'ї школи робили дзоти, будували укріплення у приміщенні. Німці зруйнували дві класні кімнати, бо потрібна була цегла для будівництва. Школа була перетворена на фортецю; підземні ходи тяглися від одного корпусу до іншого.

29 грудня 1943 року радянські гармати сповістили населення села про кінець німецької окупації. Самгородок було визволено.

Учителі, учні та жителі села почали відбудову школи: ремонтували приміщення й меблі, засипали дзоти, готували спортивний майданчик. Районний відділ освіти призначив директором товариша Коломійця.

1 березня 1944 року школа відновила роботу як семирічна. Парт не було, тож діти сиділи на лавках, писали на столах аж до 1948-1949 н.р. У наступному навчальному році Самгородоцька школа знову почала функціонувати як середня. Звістку про те, що відкривається восьмий клас, населення села зустріло радо.

У 1951 році директором школи було призначено Г. Кухарського, який багато зробив для матеріального забезпечення навчального закладу: було завезено нові парти, прилади та побудовано електростанцію, яка обслуговувала не тільки шкільне приміщення, створено майстерню з оброблення дерева й металу, клас для лабораторних і практичних робіт з фізики та хімії. Заклад придбав для навчальних і виробничих цілей трактор ХТЗ та автомашину ГАЗ.

У 1952 році відбувся перший повоєнний випуск учнів.

Учні Самгородоцької школи не тільки навчались, а й плідно працювали. У 1955 році 9-А клас виростив кукурудзу по 67 ц з 1 га на площі 10 га. У 1956 році учні 5-10 класів виростили кукурудзу на площі 38 га по 69 ц з 1 га. За добре організовану роботу на навчально-дослідних ділянках і полях колгоспу школярі взяли участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці, а школа була нагороджена трьома грамотами і медалями.

За шкільною реформою у 1958-1962 роках семирічні школи реорганізовувались у восьмирічними. У 1960-1963 роках учні перейшли на одинадцятирічний термін навчання.

Метою реформи було "наблизити випускників середніх шкіл до життя"; тобто в 11 класі учні мали здобути певну професію, але належної бази у школі створено не було, не вистачало вчителів, які б навчали певним професіям. Після закінчення навчання за здобутими спеціальностями йшли працювати менше 45 % випускників. До того ж знизився рівень знань із предметів шкільної програми. Стало зрозуміло, що освітня реформа була невдалою.

У 1966 році школа знову стала десятирічною.

У старій школі було мало приміщень для проведення уроків та позакласних занять, навчання проводилось у дві зміни, тож виникла потреба в будівництві нової школи.

Нову школу (розраховану на 560 учнівських місць) збудували в 1971 році за кошти місцевого колгоспу. Першого вересня 1971 року в новому навчальному закладі розпочали навчання 460 учнів, яких навчали 24 вчителі. Новозбудована школа була визнана однією з кращих серед освітніх закладів в Україні. У новій двоповерховій школі було 16 класних кімнат і навчальних кабінетів, просторий спортзал, дві майстерні для трудового навчання, сучасний харчоблок. Вона була не тільки просторою, а й мала сучасну систему опалення, водопостачання та інші зручності, яких не було в старому приміщенні.

Педагогічному колективу, батькам та учням потрібно облаштувати класні кімнати й навчальні кабінети, шкільне подвір'я, спортивний майданчик, спорудити приміщення для автомобіля та трактора, упорядкувати та здійснити озеленення пришкільної території.

У 1979-1980 навчальному році заклад поповнився учнями із села Рибчинці, у якому закрили початкову школу.

Нині школа дає освіту дітям із села Самгородок та сусідніх сіл: Рибчинець, Мовчанівки, Ямів; це сучасний заклад загальної середньої освіти, у якому в молодшій школі розпочато впровадження Концепції "Нова українська школа", спрямованої на формування й розвиток компетентності учнів.

Список використаних джерел

1. Макаренко Г. Самгородок в історичних подіях України / Г. Макаренко. – Самгородок : Малеч, 1985.
2. Матеріали музею "Історія села Самгородок".
3. Спогади жителів села.

Столітня історія моєї школи

Історія Білоцерківської школи № 11 почалася 1 вересня 1918 року [3]. У ті часи головним завданням національно-культурного руху було охопити українською національною освітою найширші народні маси, тобто українізувати їх [1]. Першим інструментом для цього мало стати українське шкільництво, передовсім початкове, а також масова позашкільна освіта, бо до революції 1917 року в Україні не було жодної української школи.

Розпочинати свою діяльність зі створення національної школи уряду П. Скоропадського довелося за складних умов. Лише в початковій школі більша частина вчителів могла й бажала викладати українською мовою; у середній та вищій школах російське вчительство становило більшість, агресивно налаштовану проти будь-яких спроб українізації.

Найбільш рішучими та успішними були заходи Міністерства освіти щодо дерусифікації нижчої початкової школи. Навчання в ній тривало 4 роки й було безкоштовним. 22 липня та 5 серпня Міністр освіти видав накази губернiальним і повітовим земським та міським управам, які зобов'язували з наступного 1918/19 шкільного року навчання в початкових школах для українського люду вести українською мовою. У початкових школах, де українці становили менше 50%, допускалося викладання "тією мовою, яка вживається в школі", але наказувалось обов'язково ввести предмети з українознавства: українську мову та літературу, історію і географію України. Цей тип шкіл був найкраще забезпечений українською літературою та вчителями, готовими навчати українською мовою. Завдяки державному асигнуванню за короткий час було надруковано понад 130 різних підручників тиражем у 2 млн. примірників. На утримання нижчих початкових шкіл в липні 1918 року було асигновано 88 987 025 крб.

Завдяки заходам Гетьмана та його уряду було відкрито понад 1200 нижчих початкових шкіл. Чисельність українських вищих початкових шкіл, які утримувались за рахунок загальнодержавного бюджету, збільшилася з 343 (на квітень 1918 року) до 1069 (на листопад 1918 року).

Отже, 11 школа в місті Білій Церкві була створена за часів Гетьманату. На час відкриття – 10 червня 1920 року – школа мала всього дві класні кімнати, навчання проводилося у дві зміни. Після закінчення 4-х класів учні продовжували навчання в школах № 10 і № 3.

Першим директором школи був Федір Пелих. 1940 року Білоцерківським міським відділом народної освіти початкову школу № 11 було реорганізовано в семирічну, яка розпочала роботу з 1 серпня 1940 року. Перший випуск відбувся в 1940-1941 навчальному році; школу закінчили 25 учнів [3].

Під час нацистської окупації школа не працювала, у її приміщенні була казарма для жандармерії, яка охороняла залізницю.

Після звільнення міста від німецької окупації 12 січня 1944 року відновилося навчання. 1960 року школа реорганізована із семирічної у восьмирічну.

1975 року школа була переведена до нового приміщення та отримала статус середньої.

Нині Білоцерківська загальноосвітня І-ІІІ ступенів №11 Білоцерківської міської ради Київської області – одна з найбільших у місті, розташовується за адресою: вулиця Східна, 20.

Від 1944 року до сьогодні заклад освіти очолювали сім керівників [2]:

Ковбаса Григорій Іванович	Від 7 січня 1944 року до 20 вересня 1945 року
Леус Олександр Аристархович	Від 20 вересня 1945 року до 16 серпня 1953 року
Корчака Леонтій Антонович	Від 3 серпня 1953 року до 28 листопада 1958 року
Боніславський В'ячеслав Станіславович	Від 3 28 листопада 1958 року до 1 липня 1976 року
Федоришин Анатолій Петрович	Від 1 липня 1976 року до серпень 1990 року
Павловський Василь Адамович	Від 3 серпня 1990 року до квітня 1998 року
Сержук Володимир Миколайович	Від 3 квітня 1998 року донині

У школі створено умови для розвитку дітей. У закладі освіти діють 38 класів і кабінетів, комп'ютерний, мультимедійний, технологічний кабінети, два спортивних зали, які забезпечують якісну освіту, формуються класи з поглибленим вивченням математики, української мови, біології, історії, іноземної мови тощо. Мета шкільної програми "Обдарованість" – підготувати конкурентоспроможного учня.

Здійснюється робота з реалізації комплексних програм формування навичок здорового способу життя серед дітей та підлітків "Життя на роздоріжжі. Твій вибір", "Діалог", "Рівний рівному", "Майбутнє починається сьогодні", "Психологія розвитку особистості".

Від 2005 року школа включена до Всеукраїнської мережі шкіл сприяння здоров'ю. Учителі-тренери вже підготували 26 учнів-волонтерів, які проводять заняття з учасниками навчально-виховного процесу.

У школі працює 6 учительських династій та 15 учителів – випускників школи.

Таким чином, можна зробити висновок, що школа має давню і славу історію, продовжує жити у своїх вихованцях. Навчальний заклад пережив різні часи – буремну українську революцію, колективізацію і голодомор, лихоліття Другої світової війни, боротьбу за незалежність та волю України в наш час. Школа розбудовувалася, міцніла, ставала більш гарною.

Свою історію та традиції школа продовжила у своїх випускниках, вона стала місцем професійного зростання багатьох відомих людей нашого міста. Тут розпочинали свій педагогічну діяльність Олег Мерімерін, директор Білоцерківської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 21, Борис Смуток – директор Білоцерківського навчально-виховного комплексу "Перша Білоцерківська гімназія – школа I ступеня", Володимир Ткаченко, директор Білоцерківської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 3 ім. Т. Г. Шевченка, Ольга Садаєва, директор Білоцерківської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 5, Галина Скларова, директор Ліцею "Білоцерківський колегіум", Олена Плигань, директор Білоцерківської спеціалізованої школи I-III ступенів № 1 з поглибленим вивченням слов'янських мов та інші.

Розпочинав свою трудову діяльність у нашій школі В. Висторонський, завідувач науково-методичного центру управління освіти і науки Білоцерківської міської ради. Працював учителем початкових класів у 1990-1999 роках.

Ще один славетний земляк – В. Савчук – був міським головою у 2006- 2016 роках; у закладі працював учителем історії в 1981-1986 роках.

Наша школа славиться також випускниками, зокрема:

- Володимиром Федюком, випускником школи 1951 року, доктором сільськогосподарських наук, професором, почесним працівником вищої професійної освіти Російської Федерації, автором 190 наукових праць;

- Володимиром Перервою, який у 1980-1982 роках навчався в закладі, доцентом кафедри суспільно-гуманітарної освіти КНЗ КОР "Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів", кандидатом історичних наук, автором понад 100 наукових і науково-популярних праць із церковної історії України, історії освіти, мікроісторії Київщини;

- Ольгою Ємельянович (Марченко), випускницею 1974 року, багаторазовою чемпіонкою України та СРСР із велоспорту, майстром спорту, від 1982 року – тренером-викладачем;

- Галиною Модіною, яка навчалася у школі, тренером із велоспорту вищої категорії;

- Ігорем Лященком, який у 2000-2007 роках навчався в нашій школі, олімпійським чемпіоном перших юнацьких Олімпійських ігор 2010 року зі спортивної ходьби на 5 км [4] та іншими випускниками закладу освіти.

Яким високим має бути авторитет учителя, його любов до свого предмета, щоб учні захотіли наслідувати його, присвятити своє життя педагогічній праці! Багато випускників стали вчителями з різних предметів і повернулися працювати в рідну школу, зокрема Т. Суконнік, Л. Спринчак, О. Сушко, О. Сердюк, С. Швень, І. Васильєва, В. Сердюк, Ж. Лінчевська, В. Вихор та інші.

Для педагогічного колективу Білоцерківської загальноосвітньої школи I-III ступенів №

11 патріотичний напрям залишається пріоритетним. Справжні патріоти, захисники держави, випускники школи, захищають державу від російської агресії. На жаль, загинули колишні наші учні – Дмитро Чумак, Олександр Шикера, Владислав Макаров, – захищаючи територіальну цілісність України.

Отже, школа дала міцне підґрунтя і поштовх для розвитку педагогічної системи міста, становлення багатьох як особистостей та фахівців.

Список використаних джерел

1. Кучменко Е. М. Історія реформування освіти в Україні за доби Гетьманату Павла Скоропадського [Електронний ресурс] / Е. М. Кучменко // еКМАІR. – 2001. – Випуск 07. Історичні студії. – С. 21–26. – Режим доступу : <http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13961/Kuchmenko>.

2. Білоцерківський біографічний словник. Матеріали / під заг. ред. Є. Чернецького. – Біла Церква, 2016. – Т. 1. – С. 3–6.

3. Директор Боніславський про упорядкування двору школи // Ленінський шлях. – 1964. – № 132. – С. 2.

4. Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 11 // Освіта Білої Церкви на порозі тисячоліття / ред. Г. Шуліпа, упор. О. Олійник. – Біла Церква, 2002. – С. 28–29.

***Герасименко О. О.,**
учитель історії Бранепільського навчально-виховного
комплексу "Загальноосвітня школа І-ІІ ступенів – дитячий садок
"Богуславської районної ради Київської області"*

Історія освітнього закладу в селі Бране Поле в ХІХ – на початку ХХ століть

Постановка проблеми. Пріоритетними напрямками розвитку шкільного історичного краєзнавства є відродження національної історії, культури, духовності в суспільстві. Вивчення рідного краю – важливий елемент освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти. Знання особливостей природних, соціально-економічних та історичних умов рідного краю, його пам'яток є потужним способом формування патріотизму, мислячої, розвиненої особистості, сучасного громадянина, здатного взяти на себе відповідальність за сучасне й майбутнє малої батьківщини, держави, людської цивілізації.

Виклад основного матеріалу. Центром культурного життя в селі завжди була й залишається школа. Ось і в нашому Браному Полі на Баришівщині, історія якого бере початок ще з кам'яної доби, наш маленький освітній заклад існує вже майже двісті років, допомагає дітям здобувати освіту, почуватися комфортно та затишно. Біля школи – старий яблуневий сад, що навесні пишається цвітом, а з літа до пізньої осені радує запашними яблуками. Усі наші випускники пройшли цю особливу "яблуневу науку".

Вважаємо, що така чудова аура цього місця виникла тому, що колись на цьому пагорбі була церква Первомученика архидиякона Стефана. І багаторічні служіння створили таку дивну атмосферу.

У книзі Л. Похилевича "Сказания о населенных местностях Киевской губернии" в розділі "Каневский уезд. Бранье поле", зазначено, що церква Первомученика архидиякона Стефана була збудована в першій половині ХVІІІ століття "по презенте князя Станислава Любомирского 1749 года". Ця святиня була православною, і при ній було поховано багатьох православних священників, які не бажали служити уніатам, то ж приходили вони до православної церкви доживати вік, там і були упокоєні.

У ХІХ столітті церква в кожному селі, зокрема й у Браному Полі, була осередком не лише духовного, але й громадського та культурного життя. Священнослужителі як освічені духовні особистості відігравали вагомий роль у житті мирян. Саме священнослужителі

розповідали про події в державі і світі, знайомили з новими розпорядженнями влади, повідомляли про насування епідемій, давали настанови тощо. Кожен настоятель вів десятки видів тієї документації, яку зараз ведуть різні органи влади. Не дивлячись на виконання численних обов'язків, сільський батюшка багато уваги приділяв освіті дітей прихожан.

Першим кроком для подолання тотальної неграмотності селян став царський указ 1804 року, що санкціонував відкриття парафіяльних шкіл. У сорокових роках ХІХ століття державні писарські школи були засновані в деяких великих селах Київщини: Черняхіві, Красятічах, зокрема й у Браному Полі.

Другим кроком стали запроваджені імператором Миколою І "Правила для навчання селян" (1828 рік), котрі виконувалися здебільшого лише формально. Священик або ж дяк збирали учнів у своїй оселі та давали незначні знання із Закону Божого, чистописання та азів з арифметики. Навчалися доти, поки в наставника був вільний час.

Як зазначає В. Перерва [5], практично в усіх населених пунктах Богуславщини (навіть у Богуславі) розвиток шкільництва стартував з однієї школи, то в Свято-Стефанівській парафії села Браного Поля в пореформену епоху було **створено відразу дві школи**. У документі, датованому 1862 роком, засвідчено таке: "При сей церкви состоит два сельских приходских училища: А) Первое – заведенное с 1859 года, открытое местным священником Александром Буйницким и в оном обучаются 20 мальчиков и 18 девочек. Б) Второе – заведенное тем же священником с 1862 года в октябре месяце и в оном обучаются 30 мальчиков и 1 девочка под непосредственным руководством священника Буйницкого. Содержание ни от кого не получает".

Проте далі внаслідок відсутності джерел фінансування дві школи таки були злиті в одну і ця єдина церковно-парафіальна школа існувала в селі понад півстоліття аж до радянського часу. Майже два десятиліття завідував церковно-парафіальною школою її засновник – **отець Олександр Буйницький**. Очевидно, пастир добре ставився до виконання своїх обов'язків щодо керування школою та богослужінь у церкві, тому що в 1862 році його було нагороджено архіпастирською подякою "За ревностное образование детей своих прихожан". Але нагороджували місцевого священика не тільки представники церковної влади, і не лише з Києва. Наприклад, наступного 1863 року священик активно брав участь у розкритті задумів польських повстанців – зокрема, надіслав Київському губернатору зразки відозв керівництва повстанням. Про це було донесено імператору Александру ІІ, і цар особисто розпорядився нагородити священика особливою срібною медаллю на стрічці з кольорами державних кольорів. Увага російського монарха до провінційного пастиря привернула увагу й місцевої церковної влади. Отець Олександр неодноразово отримував подяки від київських митрополитів, а в 1872 році був нагороджений скуфією.

У 1878-1887 роках місцевою школою завідував священик о. Федір Прісовський. Священик мав чималий педагогічний досвід, попередньо працюючи шкільним учителем на Черкащині. Згодом він зайняв посаду інспектора Уманського духовного училища, де дослужився до чину надвірного радника. Учительський та викладацький досвід священик застосовував і в Браному Полі.

Вагомий слід у розвитку школи залишив і останній дореволюційний настоятель місцевої парафії – священик о. Григорій Коломойцев. Починав він також учителем – у селі Єлисаветці на Черкащині. Ставши священиком у Браному Полі, отримав чимало нагород від представників єпархіальної влади – набедренник, скуфію, камілавку – за "усердное попечение о своей церковноприходской школе". Далі він став протоієреєм, а в 1900 році на священика з Браного Поля звернули увагу й у Санкт-Петербурзі. Цього року священик отримав золотий нагрудний хрест від Священного Синоду РПЦ, 1906 року – подарункове видання "Біблії" від того ж Синоду; також наставнику приходської школи було вручено й високу державну нагороду – орден св. Анни ІІІ ступеня за 25-літнє успішне завідування школою.

На початку існування школа розміщувалася в оселі священика – власне, саме тому їх було спочатку дві – усі школярі відразу не вміщалися в будинку настоятеля. Згодом навчальний заклад розташувався в "доме, нарочито построенном прихожанами". Цей шкільний будинок простояв у селі до початку індустріального ХХ століття, коли замість нього з'явився новий —

"построенный прихожанами с помощью от казны". Нова оселя для школи була наслідком прямої необхідності, адже число учнів майже постійно зростало. Якщо 1870 року тут навчалося 30 хлопчиків та 5 дівчаток, то 1909 року їх було відповідно 70 та 15 осіб. Спершу школа трималася на ентузіазмі духовенства й мирян, згодом мешканці села уклали угоду і стали щороку збирати для потреб школи по 40 крб.

На початку XX століття школу утримували вже не тільки прихожани, але й Київська єпархіальна училищна рада, котра щороку надсилала до сільської школи 120 крб. Програма навчання була нескладною: пропонувалося проводити навчання шість днів на тиждень, по три уроки щодня. Два перших уроки тривали з 8 до 12 години з півгодинною перервою. Останній урок відбувався з 14 до 17 години після обіду. Починався навчальний рік 1 жовтня, а закінчувався 1 квітня. Не відбувалося навчання протягом всього великоднього тижня, вихідними були й більшість православних свят. Припинялося навчання й на частину Великоднього посту, щоб учителі та учні могли безперешкодно поговорити.

У XX столітті школа була в дерев'яному будинку, де жив і священник. У 20 роках школу обклали цеглою, яку брали з розвалин маєтку графа Браницького. У шкільному музеї зберігається лист, який знайшли у пляшці, замурований у стіні старої школи. У ньому розповідалося про капітальний ремонт шкільного приміщення, проведений у 1929 році сільською радою. Чітко описано, що було зроблено під час ремонту: пересипано всі стіни, обкладено їх цеглою, встановлено нові вікна та двері, зроблено нову підлогу та обшальовок. Кошти на ремонт винайдено з самообкладання селян, які платили сільськогосподарський податок за 1928 та 1929 рік. Цеглу добуто в 1927 році від колишнього палацу Браницького – в урочищі через Медвинський Райвиконком. Лист було написано 13 липня 1929 року в сільраді.

Після входження України до складу Радянського Союзу школа була відокремлена від церкви. Бранепільський храм, якому було майже двісті років, 1925 року розібрали на дошки. Через деякий час, у 1967 році, тут розпочали будівництво нового приміщення школи, яке існує й досі.

Стоїть на старому пагорбі в селі Бране Поле сучасна школа – храм науки – Бранепільський навчально-виховний комплекс "Загальноосвітня школа І-ІІ ступенів – дитячий садок" Богуславської районної ради Київської області. І як церковні дзвони сповіщають прихожан про службу, кожного ранку кличе учнів на уроки шкільний дзвоник.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Б. Археологічна карта Киевской губернии / В. Б. Антонович. – М., 1825. – С. 98.
2. Данилевич В. Археологічна минушина Київщини : мапа IV / В. Данилевич. – К., 1925.
3. Киевская старина. – Том XXII. – Липень. – 1888. – С. 99.
4. Медвинські скрижалі / укладачі Гоголя П., Листопад А. – Медвин, 2011. – 540 с.
5. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ століття / В. Перерва. – Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2008. – С. 131–132.
6. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии / Л. Похилевич. – К., 1864. – с. 445.
7. Семенов П. Географический-статистический словарь Российской империи. – В 5 томах / П. Семенов. – СПб., 1867. – Т. 3. – 761 с.
8. Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1960. – Т. 2. – С. 77.
9. Чумак Р. Бране Поле / К. Чумак. – К., 1978. – 158 с.
10. Шаповал І. З надією і любов'ю / І. Шаповал. – Одеса, 2009. – 185 с.
11. Богуславське благочиння. Історична довідка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://bogblog.org.ua/index.php/khrami-blagochinnya/28-s-medvin/18-svyato-mikolajivskij-khram-s-medvin>.

Рудич Л. Д.,
*учитель історії та правознавства, керівник гуртка "Юні музеєзнавці" Бориспільської
загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №1
імені Юрія Головатого Бориспільської міської ради, учитель-методист*

Історія Бориспільської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №1 імені Юрія Головатого

Постановка проблеми. Функціонування певного навчального закладу – важлива складова освітньої системи міста (району), регіону, а історія його становлення й розвитку – вагомий чинник цілісного розвитку освіти та культури населеного пункту. Тож з'ясування особливостей розвитку кожного освітнього закладу, його традицій, особистостей, пов'язаних із ним – це вклад у скарбничку історії нашої країни та джерело формування любові до рідної землі, патріотизму, самоусвідомлення себе як частинки великого народу.

Кожна школа чи інший навчальний заклад має унікальну історію, позитивні та непрості періоди розвитку; у кожному навчальному закладі виплекано багато особистостей – тих, кого знають за його досягнення в регіоні, Україні чи світі, і тих, хто менш помітною наполегливою працею повсякчас додає до розвитку й розквіту села, міста, району, країни.

Метою публікації є представлення основних етапів розвитку 83- річної історії нашої школи (нині – Бориспільська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №1 імені Юрія Головатого), її керівників, педагогів, випускників на основі дослідження архівних матеріалів, фотоматеріалів, шкільних атрибутів, зібраних в експозиції музею школи.

Виклад основного матеріалу. Школа і шкільне подвір'я розташовані на місцині, що значно вища від прилеглої території – на двометровому підвищенні. Чому так? Історичні джерела підтверджують, що школа та її подвір'я розташовані на історичному місці. Колись між вулицями Нижній Вал, Радянська (нині – Героїв Небесної Сотні) і Верхній Вал було укріплення Альто, споруджене за князювання Володимира Великого. У літописі воно згадується вперше 1015 року. Це був укріплений пункт, обнесений високим валом і глибоким ровом із водою, важкодоступний, який мав оборонне значення від нападу зовнішніх ворогів. Тут зупинявся князь Борис і загинув від рук найманих убивць Святополк, тут ставали на перепочинок київські князі, ідучи з Києва в Переяслав та у зворотньому напрямку. Тому і школа, споруджена на цьому місці, виглядає велично.

До 1935 року на цьому місці стояла Михайлівська церква, найбільша в Борисполі. Вона згадується в історичних джерелах середини XVII століття. За кілька десятків метрів від неї – церква Різдва Богородиці (нині на цьому місці універмаг), а далі, на межі шкільного подвір'я, – Борисоглібський храм, збудований князем Володимиром Мономахом ще 1117 року. Ці церкви існували й діяли до 30-х років XX століття, а з наступом "войовничих атеїстів" були зруйновані.

У 30-х роках минулого століття наявні в місті навчальні заклади не задовольняли потреби освітньої галузі, тому в 1936 році міська влада спільно з керівниками бориспільських колгоспів прийняла рішення збудувати нову середню школу, названу пізніше Бориспільською середньою школою №1. Будувалася вона за кошти чотирьох колгоспів – ім. Шевченка, "Перемога", ім. Кірова, "Серп і молот".

Приміщення школи було двоповерховим. У первісному вигляді вона не збереглася, бо протягом восьми десятиріч перебудовувалась і добудовувалась. Будівництво школи здійснювалось під керуванням політвідділу МТС. Зводила школу спеціальна бригада сільбуду. Цеглу возили підводами за 30 км із цегельного заводу с. Старе; старшокласники допомагали розвантажувати і складати цеглу. Два роки зводилась споруда в центрі міста. Коли заклад почав функціонувати, у нове приміщення спершу перевели старші класи з інших шкіл, а потім початкові, розкидані в місті переважно у приватних будинках Розенфельда, заможного селянина Вовка та інших мешканців, котрих радянська влада виселила на північ Росії.

Так на місці храму релігії виріс храм знань.

Першим директором закладу був Іван Гаврилов, його заступником – Яким Білик,

старшою піонервожатою – Ульяна Корибут.

1937 року відбувся перший випуск 10 класу.

Від 1943-1944 навчального року педагогічний колектив школи очолював Іван Лукашенко; далі – Петро Олефіров; 1953 року – Іван Глушко. У наступні роки директорами школи були Іпполіт Потьомкін, Григорій Радченко, Олександр Прядко, Федір Петрусь, Микола Воробей, Анатолій Касперський, Іван Панасенко, Микола Боровко, а від 1983 року впродовж 26 років – Петро Бойко. Із 2008 року й донині закладом керує Людмила Шевченко.

У роки тимчасової окупації Борисполя німецько-фашистськими загарбниками на базі школи була організована Перша Українська гімназія. Приміщення школи зайняв німецький комендант Револя із прислугою та охороною. Він видав наказі голові районної управи Магеровському, а той – ухвали й розпорядження про організацію навчального процесу в гімназії, які поширювалися на окремих листівках та друкувалися в газеті "Українське життя", що виходила в Борисполі в 1941-1942 роках. В одній із них від 23 жовтня 1941 року повідомлялося: "У Борисполі відкрито першу в районі Українську гімназію. Районна управа доручила директору негайно розпочати активну й ретельну підготовку до нового навчального року. Гімназія розпочала свою роботу з точного обліку всіх учнів колишньої середньої школи № 1".

Відступаючи, у вересні 1943 року, фашисти перетворили місто в руїни та згарища. Уцілили близько 300 будинків з наявних чотирьох тисяч. Від школи лишилися тільки стіни. Повністю був зруйнований другий поверх. Тому навчання проводилося у пристосованих колгоспних будинках.

Питання організації навчально-виховного процесу постійно висвітлювалися у місцевій пресі. Наприклад, на сторінках газети "Колективіст" за 27 серпня 1944 року вчителька Бориспільської середньої школи № 1 О. Білик написала: "Із перших днів після закінчення 1943-1944 навчального року я розпочала підготовку до нового навчального року. Перш за все я ознайомила з програмовим матеріалом майбутнього другого класу, вивчила зміст окремих тем та розділів програми, ознайомила з підручниками, опрацювала методичні статті з журналу "Початкова школа". Поряд з вивченням програмового матеріалу виготовляла наочні посібники для роботи з дітьми, таблиці з української мови, малюнки для розвитку усної і писемної мови, таблиці для уроків читання, із арифметики, унаочнення для розв'язування задач, таблицю переходу від додавання до множення, таблицю метричних мір та ін. Сумлінна та добре продумана робота дасть добрі наслідки: діти одержать повні та міцні знання". Отже, уже в той нелегкий час у школі було започатковано славні традиції, які впродовж її існування зміцнювались та примножувались

У школі працювали літературний, співочий та музичний гуртки. Учні, їх учасники, взяли участь у першій районній післявоєнній олімпіаді художньої самодіяльності, що відбулася 19 листопада 1944 року. Кращі номери були відзначені, зокрема й учнів середньої школи №1.

Відбудова основного приміщення школи почалася 1946 року і затяглася на три роки. Наприкінці жовтня 1949 року школа запросила учнів у просторі, світлі класи. Педагогічний колектив очолив директор Петро Олефіров, під керуванням якого зміцнилась матеріальна база школи, було підвищено якість навчання.

У травні 1948 року команда учнів середньої школи №1 взяла участь у районній спартакіаді школярів і серед команд середніх шкіл з усіх видів спорту здобула першість. У серпні 1948 року, виступаючи на обласній спартакіаді у м. Білій Церкві команда Бориспільського району зайняла третє місце з легкої атлетики, зокрема учень нашої школи Іван Кіндратенко виборов друге місце у стрибках у довжину з результатом 5 м 20 см, а Валентина Пшонкіна – третє місце з результатом 3 м 98 см.

На базі школи проходили навчальні і практичні семінари вчителів і старших піонервожатих, де свій професійний досвід представляли педагоги закладу.

У 1952-1953 н. р. у школі працювали 10 гуртків. Особливо добре працював історичний гурток під керуванням М. Пітецької. Учні проводили бесіди, читали доповіді, влаштовували тематичні вечори та історичні вікторини. Завдяки наполегливій і цілеспрямованій роботі учителька добила 100-відсоткової успішності учнів з історії.

Активно відвідували учні радіотехнічний, хімічний, літературний, драматичний, співочий гуртки. 25 старшокласників вивчали теорію роботи двигуна внутрішнього згорання.

Із року в рік удосконалювалася туристсько-краєзнавча робота. Так, улітку 1956 року 18 учнів школи на чолі зі старшою піонервожатою Н. Логвин і вчителем фізкультури Л. Краснощоківим здійснили туристичний похід за маршрутом Бориспіль – Вишеньки – Канів – Кальне – Старе – Бориспіль. Під час походу вони збирали матеріал для гербаріїв, навчалися орієнтуватися в лісі, купалися в Дніпрі, відвідали музеї Т. Г. Шевченка, Аркадія Гайдара та могили Великого Кобзаря.

Першого вересня 1958 року у школі почали навчання 850 учнів. Із року в рік значними були спортивні досягнення учнів, хорового колективу школярів і, безумовного, досягнення в навчанні. Наприклад, у 1957-1958 н. р. успішність навчання в закладі становила 96 %.

У ті часи у школах почали запроваджувати політехнізацію. Юнаки набували професій водія і тракториста, дівчата – швеї. Так, 1958 року 16 учнів склали екзамени на тракториста й після закінчення школи пішли працювати в колгосп. Спеціалістів автомобільної справи готував на заняттях гуртка М. Придатко.

Шкільний радіогурток для учнів 3-10 класів очолював учитель О. Щегель. Гуртківці зробили 12 детекторних приймачів та інші прилади, монтували лампові радіоприймачі, установили радіовузол, за допомогою якого щодня передавали шкільні новини.

1960 року в Декаді української літератури та мистецтва в Москві колектив юних аматорів сцени виборов І місце за жанрову різноманітність, масовість, виконавську майстерність.

У школі працювало також літературне об'єднання учнів 8-10 класів; літстудійці розглядали питання з історії літератури, знайомилися із новинками художньої літератури, випускали "Літературну газету", організовували читачькі конференції.

У 1965 році Бориспільській середній школі №1 присвоєно ім'я Героя Радянського Союзу, випускника закладу 1941 року; на його честь також перейменовано колишню вулицю Вокзальну.

Від 1952 року кращим учням за досягнення в навчанні вручалися золоті та срібні медалі; тож нині маємо 427 таких учнів-випускників нашої школи.

Нині Бориспільська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №1 імені Юрія Головатого – один із провідних навчальних закладів системи освіти м. Борисполя. У школі у 2018-2019 н. р. навчається 1046 учнів у 35 класах; у закладі освіти впроваджується інклюзивна освіта, що є одним із пріоритетів розвитку школи. Педагогічний колектив намагається не лише сформуванню компетентну особистість, а спрямовує зусилля на родинне, правове, національно-патріотичне виховання школярів. У школі активно діє Парламент учнівського самоврядування.

Традиції, які підтримуються вчителями з року в рік, дали результати. За більше ніж 80 років школу закінчили тисячі вихованців, які зі шкільної парти пішли в самостійне життя, стали вчителями, робітниками, агрономами, лікарями, інженерами, будівельниками, відомими науковцями. Із 68 учителів, які працюють нині у школі, понад 30 % – випускники нашої школи.

Педагогічний колектив нашої школи пишається також випускниками, серед яких – Герої Радянського Союзу – Юрій Головатий і Рафаїл Павловський; Федір і Павло Кислі – український учений з металознавства, академік НАНУ та вчений-літературознавець; відомі науковці Юрія Видолоба, Віктор Філіповський, Арнольд Ленський, Тамара Пінчук, Раїса Бондар, Раїса Боковенко; контр-адмірал Микола Колодійчук, генерал-майор Олександр Коваленко; заслужений учитель України Михайло Корніяка; спортсмени – заслужений тренер України з хокею на траві Віктор Щегель, майстер спорту, чемпіон України з легкої атлетики Віктор Карпенко, майстер спорту міжнародного класу з велоспорту, переможець і призер міжнародних змагань Ігор Шило, чемпіон області з шахів Олег Верес; директор заводу "Озон" Володимир Криlach; міський голова нашого міста Олександр Придатко та багато інших, які трудяться в різних галузях народного господарства.

Окремо хочеться сказати про випускників-сучасників Бориспільської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №1 імені Юрія Головатого, учасників боротьби за незалежність держави на сході України. Випускник 1991 року, Володимир Момот, герой Антитерористичної операції,

прапорщик, старший повітряний радист авіабригади "Блакитна стежа", загинув під м. Слов'янськом на Донеччині у 39 років.

Як журналіст і як громадянин провів низку репортажів із зони бойових дій випускник нашої школи 2000 року Тарас Корніюк. Відважний представник медіа отримав урядову нагороду – орден "За заслуги" III ступеню.

Відважним захисником Донецького аеропорту – "кіборгом" – був наш випускник 2003 року Віталій Горкун. Відвідавши наш музей, Віталій Володимирович передав для експонування свою тільняшку, де написано: "Вона мене цілий рік від ворога берегла – без жодної подряпини додому повернувся".

Наш випускник 1988 року – Валерій Гудзь – також відважно боровив Україну від ворога, тому має кілька бойових нагород, зокрема, орден "Богдана Хмельницького" II ступеня.

У 2017 році рідні нашого учня – Геннадія Логвина – змогли нарешті перезахоронити його рештки за результатами ДНК-експертизи. До цього він вважався зниклим безвісти ще від часу боїв за м. Горлівку влітку 2014 року.

Висновки. Отже, Бориспільська загальноосвітня школа I-III ступенів №1 імені Юрія Головатого має значну – більше 83 років – і славу історію. Нині це – сучасний заклад загальної середньої освіти, педагогічний колектив якого старанно й самовіддано працює, розвиваючи інтелектуальний потенціал та здібності учнів, формуючи їх мислячими, активними громадянами, відповідальними за власне життя та долю своєї країни.

РОЗДІЛ 2

ЕТНІЧНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ КРАЮ

Степаніцька О.М.,

*молодший науковий співробітник Комунального закладу Фастівської міської ради
"Фастівський державний краєзнавчий музей"*

Археологічні дослідження етнічно-історичних процесів у Фастівському районі в період V-XII століть

Актуальність порушеної проблеми та ступінь її розкриття. Дослідження етнічно-історичних процесів у Фастівському районі V-XII століть є актуальним, оскільки на сучасному етапі розвитку краєзнавства в регіоні дуже мало уваги приділяється висвітленню ранньосередньовічної історії Фастівщини. Великий внесок у розкриття цієї теми було зроблено науковими співробітниками Фастівського державного краєзнавчого музею в 1990-х роках – Н. Кравченко, Л. Чиговською та С. Лисенко. Ними було віднайдено, систематизовано та описано сотні знахідок, які нині складають фонди музею та виставлені в археологічній експозиції. Подальше дослідження заявленої тематики дасть змогу глибше дослідити історичні процеси, які відбувалися на території міста Фастова та Фастівського району в період раннього Середньовіччя.

Метою дослідження є висвітлення малодосліджених етнічно-історичних процесів у Фастівському районі у V–XII століттях, аналіз етапів культурно-духовного та державотворчого розвитку Фастівщини у вказаний період на основі археологічних розвідок, наукової літератури та історичних джерел.

Виклад основного матеріалу. Фастівщина, як і вся Україна в цілому, надзвичайно багата на старожитності різних епох та народностей, оскільки її територія завжди, навіть у льодяниковий період, була зручною для проживання. Археологічні пам'ятки презентують безперервний ланцюг розвитку цієї території, починаючи з появи найдавніших у Східній Європі суспільств.

Із давніх часів територія Фастівського району була осередком різноманіття культур та народностей, які створювали неповторний етно-культурний простір. Цінними джерелами інформації з давньої та середньовічної історії є пам'ятки матеріальної культури, залишені стародавніми племенами, які населяли територію Фастівщини. Саме вони дають можливість сформулювати уявлення про історію та людей, їх побут і спосіб життя того часу. Досліджуючи ці знахідки, сучасні вчені простежують основні періоди історичного й культурного розвитку регіону, спостерігають етнічні й соціально-економічні процеси, установлюють зв'язок і спадкоємність матеріальної культури й досвіду [1, с. 45].

У фондах Фастівського державного краєзнавчого музею за останні десятиріччя нагромаджено великий фактичний та археологічний матеріал, осмислений та синтезований у низці фахових досліджень. На жаль, писемні історичні свідчення щодо історії міста Фастова та Фастівщини датуються лише від XIV століття. Але етнокультурні та історичні процеси тут почалися задовго до цього – у період раннього палеоліту. Саме археологічні розвідки та знахідки дають змогу повною мірою відтворити картину історичного розвитку цієї місцевості в період раннього Середньовіччя.

Особливу увагу дослідників-краєзнавців Фастівщини привертають городища – пам'ятки історії періоду Київської Русі. Свого часу вони відігравали важливу роль оборонних пунктів, приймаючи на себе основний удар ворога. Так, на Фастівщині існує більше десятка городищ, які ще чекають досліджень. Здебільшого вони розкидані на річках Стугні, Кам'янці та Унаві. Але завдяки консолідованій роботі краєзнавців та археологів частково вдалося відновити загальну історичну картину Фастівщини в період V-XII століть [2, с. 49].

Писемні згадки про східнослов'янські племена містяться в "Повісті минулих літ"

Нестора-літописця (XII століття): "...Ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і називалися полянами, а інші – деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами; а інші сіли по Двіні і називалися полочанами – од річки, яка впадає у Двіну і має назву Полота; од цієї річки вони прозвалися полочанами... А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і називалися сіверянами. І так розійшовся слов'янський народ, а від його імені й дістали свою назву слов'янські племена" [3, с. 43].

Традиційно з літописними племенами пов'язують культури східних слов'ян останньої чверті I тис. н. е., що сформувалися на основі слов'янських старожитностей попереднього часу (V-VII століття). Ці племена або племінні князівства можна вважати етнополітичними й територіальними утвореннями періоду "вождівства", із яких бере витоки Київська Русь. На території України вони представлені пам'ятками райковецької, волинцевської та роменської культур, причому роль кожної з них в етнокультурних та державотворчих процесах кінця I тис. н. е. була різною.

Тобто у VIII-IX століттях, відповідно до "Повісті временних літ", на території сучасної України проживали такі племена: поляни, які заселяли сучасні Київщину і Канівщину, древляни – східну Волинь, сіверяни – Дніпровське Лівобережжя; уличі – Південне Подніпров'я і Побужжя, хорвати – Прикарпаття й Закарпаття, волиняни (бужани) – західну Волинь, тиверці – землі над Дністром.

Із середини I тис. н.е. на теренах Фастівщини формувалася празька культура в ранніх слов'ян (V-VII століття), свідченням чого є численні археологічні знахідки того часу. Так, наприклад, під час археологічних розвідок провідного наукового співробітника Фастівського державного краєзнавчого музею Сергія Лисенка в м. Фастові (мікрорайон Заріччя) було знайдено кілька уламків кераміки V-VI століть [4, с. 43].

Найбільш досліджені на Фастівщині пам'ятки так званої римської доби (III-V століття). Вони належать до черняхівської та київської археологічної культур. Уперше на Фастівщині могильник черняхівської культури було досліджено у 20-х роках XX століття В. Козловською – українським археологом та музейником, членом Археологічної секції Українського Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка. Дослідницею було розкопано 19 поховань за обрядом тілоспалення у с. Дідівщина, що вказувало на слов'янську етнічну належність тамтешнього населення римської доби [5, с. 8].

Наступний період історії східних слов'ян (кінець I тис.) був пов'язаний із переходом до державного устрою. Це час існування літописних полян та древлян. Під Фастовом, в урочищі Сорочому, біля села Малої Снітинки в 1990- 1994 роках було частково досліджено велике поселення цієї культури, розташоване на високому березі річки Снітки. Тут виявлено залишки кількох садиб, досліджено залишки жител та значну кількість господарських ям. На поселенні знайдено багато уламків кераміки, залізні ножі, глиняні прясла, скляні прикраси, що характеризувало активну господарсько-ремісничу діяльність того часу [6, с. 27].

У IX-X століттях усі східнослов'янські землі об'єдналися в єдину державу з центром у Києві – Київську Русь. Із періодом Давньої Русі пов'язано багато етно-історичних процесів на Фастівщині, оскільки ця земля була своєрідним порубіжжям племінних територій полян та древлян.

На берегах річок, що омивають землі сучасної Фастівщини, – Унави, Стугни та Ірпеня – можна зустріти залишки старих земляних укріплень. Під час археологічних досліджень у селах Трилісах та Великій Снітинці (Фастівський район) було виявлено городища давньоруської доби, що датуються ще X століттям. Розташування городищ і Змієвих валів вздовж р. Унави мали оборонний характер.

Під час розкопок, у яких брали участь співробітники Фастівського державного краєзнавчого музею, були знайдені уламки кераміки цього періоду в мікрорайонах Журавлівці та Потіївці (м. Фастів), а також бронзовий хрест-енколпійон та багато давньоруських пряслиць, виготовлених із рожевого шиферу, що добувався в Овручі, звідки й поширювався в усій Русі.

Племена-князівства були перехідним етапом від військово-територіальних союзів племен до ранньофеодальної держави і, водночас, від етнічної спорідненості племен до ранньосередньовічних народностей. Загалом рівень економічного та суспільного розвитку слов'янських князівств у VIII-IX століттях, тобто напередодні утворення Київської Русі, був приблизно однаковим. На трохи вищому розвитку стояли поляни й сіверяни, які мешкали по обидва боки Дніпра, довкола Києва, Чернігова та Переяслава. Етнічна консолідація відбувалася на цій території швидшими темпами, зокрема, завдяки вдалому географічному розташуванню. Ця поляно-сіверська єдність, названа в літописній традиції "Руська земля", протиставлялася всім навколишнім князівствам.

Коли йдеться про межі Руської землі або ранньосередньовічні племінні князівства, мається на увазі, що тодішні кордони мали специфічний характер. Найчастіше сусідні території розділялися природними перепонами (річками, болотами, лісовими масивами тощо), уздовж яких існували "контактні зони". Такою "контактною зоною" між древлянами та полянами була заплава Ірпеня в межах нинішньої Фастівщини. Це встановлено завдяки археологічним розкопкам, які зафіксували певні відмінності в поховальному обряді полян та древлян. Їм були притаманні, відповідно, тілопокладення та тілоспалення в невеликих курганах.

Із входженням древлянської землі до складу Київської Русі прискорились інтеграційні процеси на території Фастівщини, довкола Ірпеня – торговельні, культурно-релігійні процеси, – які міцно з'єднали древлянську землю з Подніпров'ям. Так, наприклад, в околицях Овруча діяло потужне, зорієнтоване на зовнішній збут, виробництво, що постало на місцевих родовищах рожевого шиферного сланцю. Овруцькі каменярі виготовляли стелі, блоки, плити, що використовувалися в будівництві багатьох київських соборів та інших споруд. Але найпоширенішим предметом експорту були пряслиця. Ці вироби з овруцького шиферу були знайдені під час археологічних розкопок як на території колишньої Русі, так і за її межами.

Багато таких пряслиць, що знаходяться нині в фондах Фастівського державного краєзнавчого музею, походять із давньоруських пам'яток із сіл Великої Снітинки та Малополовецького (Фастівський район). Це свідчить про те, що Фастівщина в XI-XII століттях перестала бути неспокійним пограниччям, а колишні фортеці разом із довколишніми землями стали осередками феодальних господарств чи перетворилися в міста [7, с. 24].

Про жваві торговельно-економічні зв'язки давньоруських городищ із віддаленими районами та іноземними країнами свідчать знахідки візантійської тарної кераміки з поселення Малополовецьке-2 (Фастівський район). Знайдені тут уламки належать верхній частині сферомної амфори X-XI століть середнього об'єму 10-15 л. Амфори такого типу, що виготовлялись у передмісті Константинополя, були розповсюдженим видом транспортної кераміки [8, с. 41].

У Фастівському державному краєзнавчому музеї дуже докладно представлена давньоруська доба Фастівського району. Переважно це матеріали з поселення в с. Дорогинка-III, який достатньо добре досліджувався в 1984, 1985, 1989 роках О. Серовим. Із метою доступності цих фондів для наукової роботи фахівців-археологів розроблено систему (на основі паспортизації) зберігання археологічних матеріалів. Вона передбачає наявність постійного місця зберігання з позиційною системою нумерації кожної колекції та групи матеріалів [9, с. 4].

Недостатньо дослідженим залишається період XI-XII століть на теренах Фастівщини. Це час постійних нападів печенігів, а згодом – половців. Для захисту давньоруських князів того часу будувалися своєрідні заслони від народів степу – Змієві вали, більша частина яких датується саме X-XII століттями. Під Фастовом також пролягав Змієвий вал: виявлений його відрізок тягнеться з південно-західної околиці Фастова (на схід від насипу Київ – Фастів – Козятин) на південний захід вздовж 1100 км, а потім, завертаючи на захід, продовжується потойбіч насипу.

За допомогою археологічних досліджень встановлено, що Змієві вали були споруджені набагато раніше часів Київської Русі – племенами хліборобів, які заселяли територію

українського лісостепу та степу й мали державну організацію [10, с. 14].

Незначні відомості про городища та язичницькі жертovníки Фастівщини наявні у працях Л. Похилевича [11]. Він згадує про них в описі історії міста Фастова, яке в 1864 році входило до Васильківського повіту.

Висновки. Археологія Фастівського краю – це невичерпне джерело історико-культурних надбань. Матеріали, отримані під час археологічних розкопок у різні роки, істотно поповнили фонди Фастівського державного краєзнавчого музею і сформували змістовну археологічно-музейну експозицію. Хоча нині археологічним дослідженням поселень та городищ давньоруського періоду на території Фастівщини увага приділяється недостатньо, але саме вони дають змогу відтворити історичні реалії, мало описані в писемних джерелах.

За довгі століття Фастів пережив багато яскравих і бурхливих подій, які заклали основу його сьогодення. Живими свідками цього є пам'ятки археології, історії та культури. Тому подальші археологічні та історичні дослідження є важливою й необхідною справою для збереження історії Фастівщини.

Список використаних джерел

1. Археологічні дослідження України // Інститут археології НАН України. – К. – 340 с.
2. Парацій В. І. Городище в Трилісах – важливий свідок давнини / В. І. Парацій // Фастівський державний краєзнавчий музей. Прес-музей : науково-інформаційний бюлетень. – Фастів, 1997. – № 7. – С. 40–41.
3. Археологія України : Курс лекцій : навчальний посібник / [Залізняка Л. Л., Моця О. П., Зубар В. М. та ін.] ; за ред. Л. Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
4. Черняхівська культура : матеріали досліджень / ОІУМ. – К. ; Луцьк : ІА НАН України ; ПО НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – № 1. – 244 с., 159 рис., 16 табл.
5. Кравченко Н. М. Археологічними маршрутами Фастівщини / Н. М. Кравченко // Фастівський державний краєзнавчий музей. Прес-музей : науково-інформаційний бюлетень. – Фастів, 1993. – № 1. – С. 7–8.
6. Лисенко С. Д. Пам'ятки археології Фастівщини / С. Д. Лисенко // Фастівський державний краєзнавчий музей. Прес-музей : науково-інформаційний бюлетень. – Фастів, 1996. – № 6. – С. 26–30.
7. Максимов В. В. Укріплення на Унаві / В. В. Максимов // Фастівський державний краєзнавчий музей. Прес-музей : науково-інформаційний бюлетень. – Фастів, 1994. – № 3. – С. 20–24.
8. Булгаков В. В. Амфори з Константинополя / В. В. Булгаков // Фастівський державний краєзнавчий музей. Прес-музей : науково-інформаційний бюлетень. – Фастів, 1997. – № 7. – С. 40–41.
9. Лисенко С. Д. Формування археологічних фондів Фастівського музею : проблеми, перспективи / С. Д. Лисенко // Фастівський державний краєзнавчий музей. Прес-музей : науково-інформаційний бюлетень. – Фастів, 1994. – № 3. – С. 4–5.
10. Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М. П. Кучера. – К., 1987. – 208 с.
11. Похилевич Лаврентий. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Лаврентий Похилевич. – К. : Типография Киево-Печерской лавры, 1864. – 763 с.

Зовнішньополітичні відносини Русі з кочовими народами на Пороссі періоду X-XIII століть

.....В нас ти есть, княже, и добро и зло.
Із промови Берендеїв до князя Мстислава Ізяславича. Іпат. Літ. 1149 р.

Постановка проблеми. Історики традиційно приділяли значно більше уваги питанню боротьби Київської Русі з кочівниками. Але в геополітичному арсеналі давньоруської держави, крім військового протистояння, існували також і різні засоби мирного співіснування. У сучасних умовах особливе значення має вивчення історії співробітництва тюркських народів степу та Русі. Вивчення різних аспектів зовнішньої політики давньоруської держави дає можливість усвідомити, що історія України має багатий досвід міжнародного співробітництва, коріння якого знаходиться ще в ранніх періодах її існування. Гнучкість зовнішньої політики Київської Русі особливо яскраво виявилася у відносинах із кочівниками, що хвилями накочувалися на південь сучасної України. Географічне положення Київської Русі, особливо її півдня, тобто Поросся, сприяло становленню особливих зовнішньополітичних прийомів, які уможливлювали успішну діяльність у різних напрямках міжнародної політики. Залучення тюркських племен до сфери державного розвитку Київської Русі було дуже вдалою й перспективною формою співробітництва з народами степу.

Швидкий та динамічний розвиток Руської держави сприяв тому, що вже наприкінці X століття в державі існували й державна релігія, і писемність, і містобудування. Важко сказати, у кого запозичив ідею будувати вали проти кочівників князь Володимир, однак навряд чи тут обійшлося без певного хозарського впливу [1]. Цікаво, що правитель Русі перейняв також і тактику переселень на кордони населення, захопленого в полон: у такий спосіб за Ярослава опинилися в Пороссі ляхи та балтські племена, а згодом саме тут виник цілий анклав прикордонного населення з колишніх кочовиків – "чорні клобуки" [2]. Ідея прикордонного лімесу – системи фортець, а по суті, заселення чужим населенням – є ще одним своєрідним маркером формування державного об'єднання "імперського" типу. Хоча, звичайно, Русь так і не змогла досягнути в цьому напрямі не лише рівня Римської чи Візантійської імперій, де кількість панівної нації помітно поступалася захопленим та інкорпорованим народам, а й навіть рівня Хозарського каганату.

Сучасні тенденції механічно включати давньоруську культуру X століття в низку культур півночі Європи зі скандинавським впливом не враховують важливого фактора сусідства зі степом [3]. Саме від степових сусідів, кочових народів степу, на Русі поширилися сумки-ташки, "дружинні" набірні пояси; у них був запозичений і комплекс спорядження коня (вудила, стремена, сідло, прикраси вузди) та озброєння вершника (гостроконечний шолом, кольчуга, шабля, сокира-чекан, складний лук) [4]. Це запозичення залишилося активним і надалі, у той час як скандинавський вплив на Русі зник із початку XI століття. Парадокс, однак часто тісніший контакт культур забезпечувала саме війна, а не торгівля.

Мета дослідження – аналіз відносин зовнішньополітичних відносин Київської Русі з кочовими народами на Пороссі в період X – XIII століть.

Виклад основного матеріалу. У середині X – XI століть степом і лісостепом України, що включає й територію Поросся, одна за іншою пройшли декілька хвиль кочовиків: печенігів, торків, половців. Тривалий час в історичній літературі, що спиралася на письмові джерела, утверджувалася думка, що взаємовідносини давньоруської держави з номадами були лише антагоністичні, тобто мали ворожий характер [5]. Та поступово, під час накопичення історичного матеріалу, введення в науковий обіг нових джерел, зокрема й археологічних, ця

точка зору почала змінюватись. Нарівні з військовим аспектом русько-кочівницькі відносини почали розглядатися у сфері економіки, культури, релігії.

Однією з головних причин запрошення торків (гузів) на службу давньоруській державі був активний наступ половців, що спричинило просування гузів до кордонів Русі та ускладнило їх відносини з Києвом. У другій половині 60-х років XI століття склалася ситуація, коли обидві сторони – гузи й Русь – були зацікавлені у взаємному співробітництві проти половців [6]. Русь страждала від половецьких нападів, торки ж перебували між половцями й Руссю. Запрошення торків на руську службу стало оптимальним рішенням для обох сторін.

Це могло відбутися у другій половині 60-х – на початку 70-х років XI століття. У 1060 році торки ще були ворожі Русі, а близько 1080 року в "Повісті минулих літ" вони вже названі "перяславськими". Початком процесу стало залучення торків, які спочатку служили самостійно на Русі до кінця XI століття. Наприкінці століття до них приєдналися два інших тюркських племені – берендеї й печеніги, що поклало початок формуванню союзу Чорних клобуків [7]. Інші пересування відбувалися вже на внутрішньому рівні, у середині самого союзу. У середині XII століття в Київському літописі серед учасників союзу названо й інші племена – аепичі, ковуї, турпеї. На нашу думку, це могли бути відгалуження тих же торків і берендеїв, оскільки в літописах не сказано про прихід інших кочівників за цей період.

Уперше чорні клобуки згадуються в Іпатіївському літописі під 1146 роком, коли вони виступили союзниками великого князя київського Ізяслава Мстиславовича: "...и ту прислашася к нему чернии клобуци и все Поросье и рекоша ему: ты наш князь, а Ольгович не хотим; а поеди в борзе, а мы с тобою" [8].

На першому етапі, із другої половини XI століття приблизно до середини XII століття, тюркські гарнізони розміщалися у прикордонних містах Київського й Переяславського князівства (Переяслав, Торческ, Баруч тощо) [9]. Другий етап розміщення кочівників на Русі характеризувався виникненням тюркських військових поселень у прикордонній південній смузі "Руської землі". У 1050 році в Київському літописі згадуються поселення з тюркськими назвами – переважна частина корпусу оселилася на території "Чорні клобуки" – Пороссі. Саме Київське князівство було найбільш насичене тюркським елементом; на цих землях найчастіше відбувалися сутички "диких половців" зі "своїми поганями". Ці "свої погані" або чорні клобуки, як вони названі узагальнено в руському літописі, були залишками тюркських племен торків-огузів, печенігів і берендеїв, яких половці вигнали з місця їх попереднього кочування – Чорноморських степів. Русі було вигідно тримати такий військовий потенціал для захисту своїх кордонів; для чорних клобуків це було питанням існування: за службу Русі вони отримували ту ступінь самостійності, самобутності, яка була б не можливою для них у половців, що перетворили б їх на своїх рабів [10].

Хоча чорноклобуцькі поселення в південній Русі беруть початок з останніх десятиліть XI століття, але чорні клобуки тоді ще не були активними помічниками русинів під час половецьких нападів. Лише з 50-х років XII століття до кінця століття розпочалася їх діяльність: участь у походах русичів на половців та в окремих походах під командуванням молодших руських князів, а іноді – навіть у самостійних набігах у степ за власною ініціативою. Літопис зберіг відомості про 14 походів на половців, у яких брали участь і чорні клобуки. Відомості про чорних клобуків, які проводили походи самостійно, без русичів, наявні у двох виключних випадках. Перший – 1162 року, коли прийшли половці й захопили багато чорноклобуцьких вез на річці Роте (Руток, притока Росі) [11]: тут вже не можна було чекати руських князів: "Черний же Клобук, – йдеться в літописі, – весь съвкупившеся ехаша по них (тобто до Половців) и постигоша я на Рси (Росі), и много биша их и полон отъимаша у них и самех изоимаша боле 500, яша же старейших князей 9 и два княжича Сатмазовича и ины княжиче" [12]. Ще один випадок мав інший характер: переслідувати половецького князя Кончака [13], який відступав, великий князь Київський відправив Торкського князя Кунтувдія з шеститисячним загonom, складеним зі своїх торків [8].

Значення чорних клобуків у внутрішніх справах Русі було дуже вагомим. Однак в історичній літературі на це звернено мало уваги: у О.Самчевського [14] про це зауважено

побіжно; П. Голубовським [9] розкрито значення чорних клобуків як найкращих помічників проти половців, однак не вказано на їх роль у внутрішньому житті Русі; М. Грушевським в "Історії Київських земель" розкрито питання чорних клобуків, проте не наголошено на важливості останніх в історії Києва. Кожний великий князь київський, як тільки займав "золотий стіл київський", отримував у розпорядження й велику військову силу – легку кавалерію чорних клобуків, яка була розквартирована в південній частині князівства. Це було постійне, споряджене власними коштами військо, як і князівська дружина. Але, для прикладу, на Ольговичів клобуки дивились як на чужих прибульців, оскільки чернігівські й суздальські князі ходили здобувати Київ з ордами половців, які були смертними ворогами чорних клобуків [15].

Розглядаючи питання про культурний вплив кочівників на Русь, варто зазначити, що раніше воно взагалі не розглядалось, бо вважалось, що кочові племена ніякої культурної цінності не становили, тим більш, не мали впливу. М. Грушевський, наприклад, звернув увагу лише на негативну сторону чорних клобуків, на їхню степову дикість і грубість, що могло несприятливо позначитись на населенні Поросся, де проживали чорні клобуки [16].

Напередодні монгольського вторгнення стосунки між торками й русинами були вже настільки давніми і традиційними, що обидва суспільства, попри помітну різницю в господарчих укладах, почали вирівнюватися й у політичному розвитку. Якщо перші руські походи у степ мали характер героїчних зусиль для оборони держави, у кінці XII – на початку XIII століть руські князі розглядали їх скоріше як додаткове джерело прибутку [17].

Новий спільний ворог зі сходу – монголи – відрізнявся від торків і половців дисципліною та тими ж характерними імперськими звичаями, що мали авари й хозари в попередні часи. Монголи запозичили писемність, чеканили власну монету, але, найголовніше, уміли адмініструвати землеробськими країнами. Китайська цивілізація надала кочівникам-монголам і ще одне надзвичайно важливе вміння – вести облогу й користуватися стінобитними знаряддями [18].

Відносно інших культурних середовищ Старого світу кочовий світ є "анклавним", тому навіть через географічне положення змушений був так чи інакше спілкуватися з довколишніми народами. Історія спілкування русичів із кочівниками розгорталася багато століть. У джерелах відображено різноманіття цих відносин у період IX – XIII століть: торгові, політичні, військові, матримоніальні зв'язки Русі з тюркомовними кочівниками. Ймовірно, не випадково наявні й назви "скіфи", "тюрки", "слов'яни", "хазари" на позначення об'єднання кочівників і русичів, а також згадки про те, що це народи, які говорять однією мовою. Ці відомості дозволяють припускати включення кочівників і давніх русичів в єдину політичну систему [19].

Можливості археології обмежені, оскільки епоху можливо визначити задовільно, але етнічний склад – неможливо. Археолог досліджує залишки речей, тобто пам'ятки, які з часом втрачаються [20]. Тому повною мірою розкрити всі багатогранні відносини між кочівниками й місцевим населенням за допомогою археологічних даних неможливо.

Водночас можливо використовувати географічні дані, тому що кордони регіонів за історичний період неодноразово зсувались. Етнічне наповнення південного лісостепу, Поросся зокрема, часто змінювалося як унаслідок процесів етногенезу, так і через постійну міграцію етносів (маємо на увазі IX – XIII століття) і витискання одних світобачень іншими. Не залишалося стабільним і фізико-географічне положення: там, де були ліси, виникали пустки і степові зони через кліматичні зміни та хижацькі дії людини у природному середовищі. Унаслідок цього люди були вимушені змінювати системи господарської діяльності, що, своєю чергою, впливало на характер соціальних взаємовідносин і культур. Матеріальна культура переймається сусідами легко, бо залежить від ландшафтних умов і рівня техніки, а в розглядуваному випадку це відбувалося взаємно: землеробство слов'ян доповнювалося кочовим господарством і навпаки. Обряд поховання показує культ, але релігія не завжди однозначно відповідає етносу. Тому навіть атрибуція поховальних комплексів є схожою і важко визначається [17].

Розглянемо ще один аспект сусіднього співіснування кочовиків на прикладі половців і слов'ян (беручи за увагу більшість у регіоні) – культурну співпрацю. Більш повільним, але

безперервним був культурний (а відповідно – і релігійний) вплив землеробської цивілізації на кочовиків. Разом із новими речами, які входили в побут степняків, у їхню свідомість входили нові поняття. На відміну від осілих землеробських етносів, господарство яких було самодостатнім, кочівники-скотарі змушені були контактувати зі своїми осілими сусідами, щоб отримувати потрібні їм продукти землеробства та ремісничі вироби [21]. Падіж худоби внаслідок епідемій, засух чи інших кліматичних змін змушував кочівників шукати інші джерела харчування. Потреба в ремісничих виробах була викликана як економічними, так і соціальними та політичними причинами. Справді, установити контроль над войовничими кочівниками було набагато важче, ніж над селянами-землеробами та городянами. Тому вожді племен змушені були вдаватися до інших засобів, які допомогли б їм зміцнити власний авторитет та владу в кочовому суспільстві. Ключову роль у політогенезі кочівників відігравали обміни дарами. Вождь племені (чи союзу племен), роздаючи в подарунок престижні товари, міцніше прив'язував до себе племінну аристократію [22].

Водночас Русь також намагалася встановити сталий контакт із половцями – одночасно небезпечними й потрібними. Отже, тяжіння двох сторін було взаємним. Із кінця XI століття розпочався процес адаптації половецької еліти до давньоруської аристократії [23].

Одним із найважливіших аспектів співіснування степовиків із русичами було хрещення – православний обряд перших. Крім половчанок-наречених, хрещення приймали воїни, які йшли до князя на службу. У літописах згадується шість половецьких князів, які мали християнські імена (Василь Половчин, Ізая Білюкович, Гліб Тириєвич, Роман Кзич, Данило Кобякович, Георгій Кончакович [24]); цілком можливо, що серед половецької знаті християнських імен було набагато більше. Щодо "простих людей", їх кількість можемо тільки припускати зі знайдених фрагментів натільних хрестиків, датованих XII – XIII століттями.

Історія відносин стародавньої Русі та кочовиків драматична, тому ретельно досліджувалася історичною наукою; із часом проблема "Русь і кочівники" стала розчленовуватися й ускладнюватися, вивчатися дослідниками – істориками, археологами, антропологами, лінгвістами, фольклористами. Виникло кілька самостійних тем досліджень: історичні корені взаємин слов'янського населення Східної Європи з кочовим і напівосілим населенням степів і лісостепової смуги [25]; класифікація предметів матеріальної культури кочівників і встановлення їхньої етнічної приналежності; боротьба Русі з кочівниками: печенігами, торками, половцями; суспільний лад кочівників; економічний, культурний і політичний вплив Русі на кочівників; тюркомовне населення півдня Київської Русі (чорні клобуки) як етнічний елемент, який увійшов у склад державної території Київської Русі, його роль у політичному житті суспільства; відображення боротьби Русі з кочівниками в усній народній творчості українського народу.

Висновки. Сьогодні можна стверджувати, що відносини Русі з кочовими народами були багатограними і аж ніяк не зводилися лише до військових зіткнень. У XI – XIII століттях і кочівники, і Русь стояли на порозі державного будівництва. Сусідство й тісна взаємодія могли або стимулювати процес становлення державності, або уповільнити його. Загальні риси розвитку призводили до швидкого зближення й відкритості для взаємовпливу, політичної, економічної і культурної інтеграції.

Список використаних джерел

1. Марченко Михайло. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали / М. Марченко. – К. : Промінь, 2012.
2. Толочко А. Очерки начало Руси / А Толочко. – К. ; СПб. : Lazarus, 2015.
3. Черных Е. Н. Степной пояс Евразии : феномен кочевых культур / Е. Н. Черных. – М. : Nox, 1997.
4. Горский А. А. Русские земли в XIII – XIV веках. Пути политического развития / А. А. Горский. – М., 1996.
5. Баран В. Д. Походження слов'ян / В. Д. Баран. – К., 1991.
6. Мавродина Р. М. Киевская Русь и кочевники (печенегы, торки, половцы) / Р. М.

Мавродина. – Л., 1983.

7. Кучкин В. А. Формирование государственной территории северо-восточной Руси в X – XIV веках / В. А. Кучкин. – М. : Наука, 1984.

8. Повне зібрання російських літописів. – Т. II : 1146 рік. – М., 1998.

9. Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы. Русь и Степь до нашествия татар / П. В. Голубовский. – М. : Вече, 2011.

10. Расовский Д. О роли чёрных клобуков в истории древней Руси / Д. Расовский. – СК, 1927.

11. Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии / Д. А. Расовский // *Seminarium Kondakovianum*, T. VI. – Prague, 1933.

12. Повне зібрання російських літописів. – Т. II ; доповнено по Густинському літ. Ibid. II : 1162 рік.

13. Литвина А. Ф. Русские имена половецких князей. Междинастические контакты сквозь призму антропоники / А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. – М. : 2013.

14. Торки, Берендеи и Черные Клобуки // *Архив Ист.-юридич. сведений* / под редакцией Калачева. – Т. 2. – Ч. 1. – 1855.

15. Мавродина Р. М. Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы) / Р. М. Мавродина. – Л., 1983.

16. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. Грушевський // *Пам'ятки історичної думки України*. – К. : Наукова думка, 1991.

17. Расовский Д. А. Русь, чёрные клобуки и половцы в 12 в. / Д. А. Расовский // *Известия на Българско историческо дружество*. – София, 1940.

18. Евстигнеев Ю. А. Кыпчаки, половцы, куманы и их потомки (к проблеме этнической преемственности) / Ю. А. Евстигнеев. – СПб., 2010.

19. Плетнева С. Половцы / С. Плетнева. – М. : Ломоносовъ, 2010.

20. Гумилёв Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилёв. – М., 2012.

21. Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX – XIII вв. / П. Голубовский. – К., 1884.

22. Крадин Н. Н. Общественный строй кочевников : дискуссии и проблемы / Н. Н. Крадин // *Вопросы истории*. – 2001. – № 4.

23. Каргалов В. Русь и кочівники / В. Каргалов. – М., 2008.

24. Повне зібрання російських літописів. – Т. I ; Т. II – М., 1998.

25. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью ордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов. – М., 1966.

Макарчук В.В.,

асистент кафедри теоретико-правових та суспільно-гуманітаних дисциплін

Білоцерківського національного аграрного університету,

кандидат юридичних наук

Правові засади діяльності Білоцерківського реєстрового полку в Українській гетьманській державі (Війську Запорозькому)

Постановка проблеми. Проблема формування й розвитку українського козацтва завжди перебувала в полі зору вітчизняної історико-правової та історичної науки. Історія українського козацтва загалом і реєстрового зокрема є однією з найяскравіших сторінок української історико-правової науки. Першочергову увагу в дослідженнях приділено козацтву як соціальному явищу та суспільній верстві, яке пізніше стало рушійною силою в боротьбі українського народу за свої права і свободи, а надалі – за відродження власної держави.

Виклад основного матеріалу. Аналогом військової служби за контрактом був інститут реєстрового козацтва. Його потрібно відокремлювати від забороненого сучасним міжнародним правом інституту наймання. Логіка, природа та еволюція правового становища реєстрового

козацтва в умовах його функціонування в різноманітних державних утвореннях (у складі яких перебували українські землі) вирізняє його з-поміж традиційного для епохи середньовіччя інституту збройного наймання. Останній формувався з безробітних авантюристів, які втратили зв'язки з батьківщиною, фактично не мали підданства, не платили податків, не виконували жодних громадських робіт і не визнавали покровительства, характерного для традиційних суспільств тощо. Звернення до досвіду формування й діяльності реєстрового козацтва є вповні актуальним конструктом корпоративної і водночас національної самоідентифікації сучасного інституту контрактників у Збройних силах України.

За Куруківським договором 1625 року було створено шість реєстрових козацьких полків. За назвою міста, де перебувало керівництво і проживав полковник разом із старшиною, вони називалися Білоцерківським, Канівським, Київським, Корсунським, Переяславським, Черкаським. Але, незважаючи на те, що за полками було закріплено певну територію, вони залишилися суто військовими підрозділами [1]. Сеймом 1626 року затверджено Куруківську "ординацію", але практичного значення вона не мала. Чинність угоди було припинено внаслідок козацько-селянського повстання на чолі з отаманом Тарасом Федоровичем 1630 року [2].

1649 року рада старшин склала реєстр, за яким 16 полків було поділено на 267 сотень. Проте реєстр 1649 року містить певні розбіжності та двоякі трактування. Так, наприклад, Білоцерківський полк до реєстру записано не за сотнями, а за містечками [3].

У результаті невдалої битви під Берестечком 2 вересня 1651 року між Б. Хмельницьким та поляками було укладено тяжкий для України Білоцерківський мирний договір. Цей документ ультимативного характеру обмежив Українську автономію до території Київського воєводства. Чисельність козацького реєстру зменшувалася до 20 тис. осіб; реєстрове козацтво отримувало право проживання лише на землях королівщини, а всі шляхетські маєтності мали бути звільнені від козацьких господарств [4].

На початку 50-х років XVII століття гетьман і старшина з метою вдосконалення полкового устрою та збільшення козацького війська формували нові полки або проводили реорганізацію наявних полків. Так, у 1651 році за рішенням генерального уряду на частині території Білоцерківського полку створено Паволоцький полк [5]. А після блискучої перемоги під Батогом у червні 1652 року Б. Хмельницький рішуче взяв курс на створення незалежної держави [6]. Білоцерківська угода 1651 року втратила чинність, і Україна набула статусу суверенної держави.

Після підписання Білоцерківського договору внутрішньополітична ситуація в Україні ще більше загострилася. Знову почалися антигетьманські масові повстання селян і козаків; окрім цього, збільшилася втеча українців із правобережних районів на територію Слобожанщини. За підрахунками Д. Багалія [7] у період 1648-1653 років майже 60% населення Правобережжя переселилося на Московські слободи. На думку М. Грушевського [8], цей відтік населення з території Гетьманської держави був суттєвим фактором ослаблення її військового потенціалу й зумовив її подальший занепад.

За Андрусівським перемир'ям 1667 року Білоцерківський полк мав перейти під контроль Речі Посполитої. Поступово полк занепадав, а населення розпочало масове переселення на Лівобережну Україну. Як військовий підрозділ Української гетьманської держави (Війська Запорозького) Білоцерківський реєстровий полк існував до 1676 року, коли його ліквідував гетьман П. Дорошенко [9].

Висновки. На різних етапах функціонування реєстрове козацтво виконувало різноманітні місії в житті українського народу. Від початку існування воно заявило про себе як про рушійну силу національного руху та в умовах відсутності власної державності поставило питання про право українського народу на самовизначення. Пізніше, ставши збройними силами Української гетьманської держави (Війська Запорозького), реєстрове козацтво визначало напрями її формування й розвитку.

Список використаних джерел

1. Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Ф. П. Шевченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 499 с.
2. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. –

538 с.

3. Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года октября 16 дня / Изд. по подлиннику О. М. Бодянским. – М. : Изд-во общ-ва ист. и древн. Рос. при Моск. ун-те, 1875. – XXII с. – 337 с.

4. Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – 2-е изд. – К. : Изд-во Киев.ун-та, 1898. – Том 1. – 615 с.

5. Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648-1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 123–148.

6. Козаченко А. І. Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юридичних наук : спец. 12.00.01 "Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень" / А.І. Козаченко. – Харків, 2001. – 21 с.

7. Багалій Д. Історія Слобідської України / Д. Багалій. – Харків, 1990. – 358 с.

8. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1995. – Т. IX. – Ч. I. – 768 с.

9. Коваленко С. С. Україна під булавою Богдана Хмельницького : енциклопедія : у 3 т. / С. С. Коваленко. – К. : Стікс-Ко, 2007-2008. – Т. 1 / передм. Н. Третьякової. – 2007. – 376 с.

Чернецький Є. А.,

український генеалог, краєзнавець, геральдист, кандидат історичних наук (Україна), доктор гуманістичних наук (Польща), член Національної спілки краєзнавців України, почесний краєзнавець України

Рід Карловських (Кавровських) із Миколаївки Канівського повіту

Рід чи гілка роду Карловських бере початок у с. Миколаївці Канівського повіту. У середині XIX століття там мешкав Василь Карловський із дружиною Федорою Гаврилівною. У сповідних розписах тамтешньої церкви св. Миколая Чудотворця за 1856 рік вони ще не згадуються, проте за десять років у такому ж документі записана вдова Федора Гаврилівна із сином Герасимом і невісткою [1]. Звідки Карловські переїхали до Миколаївки, лишається невідомим.

Ймовірно, Карловські походили із дрібної шляхти, яка була декласована в 1830-1840 роках. Відомо, наприклад, що існував рід Карловських герба Правдич [2].

Про походження Карловських з декласованої шляхти свідчить також їхній статус. У 1866 році вони були міщанами, до яких записалася чимала частина декласованих шляхтичів [3]. Про поступову втрату статусу свідчить і українізація їхнього родового прізвища: у 1866 році вони записані Кавровськими [3] і цей варіант прізвища за радянських часів став основним [4].

Поколінний розпис

I покоління

1. Василь

Помер не пізніше Великодня 1866 року [5].

Дружина: Федора Гаврилівна; народилася близько 1804 року. На Великдень 1866 року мешкала в с. Миколаївці Канівського повіту була записана до сповідних розписів тамтешньої церкви св. Миколая Чудотворця серед міщан. Була тоді вже вдовою.

Діти: Герасим.

II покоління

2. Герасим

Син Василя. Народився близько 1843 року. Міщанин [5].

На Великдень 1866 року записаний разом із родиною до сповідних розписів церкви св. Миколая Чудотворця с. Миколаївки Канівського повіту серед тамтешніх міщан.

Дружина: Анастасія Миколаївна. Народилася близько 1844 року. Згадується на Великдень 1866 року.

Діти: Терентій, Антон, Юхим.

III покоління

3. Терентій

Син Герасима. Селянин-власник. Мешканець с. Миколаївки Канівського повіту [6].

Був хрещеним батьком свого небожа Василя Карловського, сина Юхима.

Дружина: Євдокія Артемівна. Була хрещеною матір'ю Петра Сирика, сина Антона (9 червня 1902 рік), Домни Боніфатіївни Обуховської (3 вересня 1902 рік), Катерини Логвинівни Власенко (20 листопада 1902 рік), Івана Логвиненка, сина Антона (4 грудня 1902 рік), Килини Степанівни Бордюг (30 травня 1903 рік), Митрофана Яблонського, сина Леонтія (4 червня 1903 рік), Діонісія Сирика, сина Антона (15 серпня 1903 рік), Федора Логвиненка, сина Антона (10 листопада 1903 рік), Марії Венедиктівни Баран (8 вересня 1904 рік) та Меланії Логвинівни Власенко.

4. Антон

Син Герасима. Селянин-власник. Мешканець с. Миколаївки Канівського повіту [7].

Дружина: N.

Діти: Юхимія.

5. Юхим

Син Герасима. Народився близько 1884 року, напевно, у Миколаївці. Селянин-власник. Мешканець с. Миколаївки Канівського повіту [9].

Його вінчання відбулося 18 січня 1904 року в місцевій церкві св. Миколая Чудотворця.

Дружина: Євдокія Олександрівна Копил. Народилася близько 1884 року, напевно, у сільці Черетній. У 1904 році записана селянкою-власницею.

Діти: Василь.

IV покоління

6. Юхимія

Дочка Антона. Народилася близько 1896 року, очевидно, у Миколаївці [7].

Померла в Миколаївці 18 березня 1903 року від дифтериту. 20 березня її поховали на загальному кладовищі.

7. Василь

Син Юхима і Євдокії Олександрівни. Народився в Миколаївці 27 грудня 1904 року [9]. Наступного дня в церкві св. Миколая Чудотворця відбулося його хрещення. Хрещеними батьками стали місцеві селяни-власники Терентій Карловський, син Герасима, і дівця Параскева Гордіївна Коломиєць.

Хроніка

Миколаївка, року 1856, на Великдень

У сповідних розписах церкви св. Миколая Чудотворця серед дворян, однодворців і міщан Кавровські (Карловські) не записані [10].

Примітка: були також опрацьовані сповідні розписи всіх церков Канівського повіту на літери з Н до Я (977 арк.). Результат негативний.

Миколаївка, року 1866, на Великдень

До сповідних розписів церкви св. Миколая Чудотворця були внесені місцеві міщани в такій послідовності (фрагмент): удова Єфросина Костянтинівна Савицька (47 р.) із синами Григорієм (30 р.) і Гордієм (19 р.), удова Федора Гаврилівна Кавровська (60 р.), Герасим Кавровський, син Василя (23 р.), із дружиною Анастасією Миколаївною (22 р.), Яків Куровський, син Лаврентія (39 р.), з дружиною Софією Павлівною (29 р.) і дітьми Варварою (11 р.), Григорієм (4 р.) й Олександром (2 р.) [5].

Миколаївка, року 1902, червня 9

У церкві св. Миколая Чудотворця відбулося хрещення Петра Сирика (народився 8 червня), сина місцевих селян-власників Антона, сина Лаврентія, і Наталії Павлівни Сириків [11]. Хрещеними батьками стали місцеві селяни-власники Діонісій Кухаренко, син Петра, і Євдокія Артемівна, дружина Терентія Карловського.

Миколаївка, року 1902, вересня 3

У церкві св. Миколая Чудотворця відбулося хрещення Домни Обуховської (народилася 2

вересня), дочки місцевих селян-власників Боніфатія, сина Леонтія, і Мотрони Семенівни Обуховських [12]. Хрещеними батьками стали місцеві селяни-власники Герасим Бордюг, син Юхима, і Євдокія Артемівна, дружина Терентія Карловського.

Миколаївка, року 1902, листопада 20

У церкві св. Миколая Чудотворця відбулося хрещення Катерини Власенко (народилася 19 листопада), дочки місцевих селян-власників Логвина, сина Семена, і Феодосії Юхимівни Власенків [13]. Хрещеними батьками стали місцеві селяни-власники Герасим Бордюг, син Юхима, і Євдокія Артемівна, дружина Терентія Карловського.

Миколаївка, року 1902, грудня 4

У церкві св. Миколая Чудотворця відбулося хрещення Івана Логвиненка (народився 3 грудня), сина місцевих селян-власників Антона, сина Трохима, і Олени Прокопівни Логвиненків [14]. Хрещеними батьками стали місцеві селяни-власники Василь Логвиненко, син Андрія, і Євдокія Артемівна, дружина Терентія Карловського.

Миколаївка, року 1903, березня 18

У віці семи років від дифтериту померла Юхимія Карловська, дочка місцевого селянина Антона Карловського, сина Герасима [7].

Миколаївка, року 1903, березня 20

Юхимію Карловську, дочку місцевого селянина Антона Карловського, сина Герасима, поховали на загальному кладовищі [7].

Миколаївка, року 1903, травня 30

У церкві св. Миколая Чудотворця відбулося хрещення Килини Бордюг (народилася 29 травня), дочки місцевих селян-власників Степана, сина Юхима, і Зиновії Бордюгів [15]. Хрещеними батьками стали місцеві селяни-власники Логвин Власенко, син Семена, і Євдокія Артемівна, дружина Терентія Карловського.

Миколаївка, року 1903, червня 4

У церкві св. Миколая Чудотворця відбулося хрещення Митрофана Яблонського (народився 3 червня), сина місцевих селян-власників Леонтія, сина Федора, і Онисії Терентіївни Яблонських [16]. Хрещеними батьками стали місцеві селяни-власники Василь Груша, син Марка, і Євдокія Артемівна, дружина Терентія Карловського.

Миколаївка, року 1903, серпня 15

У церкві св. Миколая Чудотворця відбулося хрещення Діонісія Сирика (народився 14 серпня), сина місцевих селян-власників Антона, сина Лаврентія, і Наталії Павлівни Сириків [21]. Хрещеними батьками стали місцеві селяни-власники Діонісій Кухаренко, син Петра, і Євдокія Артемівна, дружина Терентія Карловського.

Миколаївка, року 1903, листопада 10

У церкві св. Миколая Чудотворця відбулося хрещення Федора Логвиненка (народився 9 листопада), сина місцевих селян-власників Антона, сина Трохима, і Олени Прокопівни Логвиненків [18]. Хрещеними батьками стали місцеві селяни-власники Лаврентій Капішон, син Григорія, і Євдокія Артемівна, дружина Терентія Карловського.

Миколаївка, року 1904, січня 18

У церкві св. Миколая Чудотворця відбулося вінчання селян-власників мешканця с. Миколаївка Юхима Карловського, сина Герасима (вік – 20 р., православний, 1-й шлюб), і мешканки сільця Черетної Євдокії, дочки Олександра Копила (вік – 20 р., православна, 1-й шлюб) [19]. Поручителями були місцеві селяни-власники: за нареченого – Дмитро, син Сави, і Єрмолай, син Івана, Пустовіти; за наречену – Олексій Холоденко, син Максима, й Іван Марусенко, син Іллі.

Миколаївка, року 1904, вересня 8

У церкві св. Миколая Чудотворця відбулося хрещення Марії Баран (народилася 7 вересня), дочки місцевих селян-власників Венедикта, сина Якинфа, і Віри Кузьмівни Баранів [20]. Хрещеними батьками стали місцеві селяни-власники Іван Федорець, син Філона, і Євдокія Артемівна, дружина Терентія Карловського.

Миколаївка, року 1904, грудня 27

Народився Василь Карловський, син місцевих селян-власників Юхима, сина Герасима, і Євдокії Олександрівни Карловських [9].

Миколаївка, року 1904, грудня 28

У церкві св. Миколая Чудотворця відбулося хрещення Василя Карловського, сина місцевих селян-власників Юхима, сина Герасима, і Євдокії Олександрівни Карловських [9]. Хрещеними батьками стали місцеві селяни-власники Терентій Карловський, син Герасима, і дівиця Параскева Гордіївна Коломиєць.

Миколаївка, року 1904, грудня 31

У церкві св. Миколая Чудотворця відбулося хрещення Меланії Власенко (народилася 30 грудня), дочки місцевих селян-власників Логвина, сина Семена, і Феодосії Юхимівни Власенків [21]. Хрещеними батьками стали місцеві селяни-власники Герасим Бордюг, син Юхима, і Євдокія Артемівна, дружина Терентія Карловського.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 1015. – Спр. 893. – Арк. 20 зв.-21 ; Спр. 1104. – Арк. 25.
2. Gajl T. Herbarz polski od średniowiecza do XX wieku. – Gdańsk : L&L, 2007. – S. 450.
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 1015. – Спр. 1104. – Арк. 25.
4. Генеалогічні нотатки о. Ігоря Ковровського.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 127. – Оп. 1015. – Спр. 1104. – Арк. 25.
6. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1078. – Спр. 1686. – Арк. 104 зв.-105 (№ 51), 118 зв.-119 (№ 76), 130 зв.-131 (№ 102), 132 зв.-133 (№ 132), 186 зв.-187 (№ 40), 196 зв.-197 (№ 72), 214 зв.-215 (№ 120), 321 зв.-322 (№ 90), 343 зв.-344 (№ 125), 344 зв.-345 (№ 147).
7. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1078. – Спр. 1686. – Арк. 252 зв.-253 (№ 20).
8. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1078. – Спр. 1686. – Арк. 347 зв.-348 (№ 4).
9. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1078. – Спр. 1686. – Арк. 343 зв.-344 (№ 125).
10. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1015. – Спр. 893. – Арк. 20 зв.-21.
11. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1078. – Спр. 1686. – Арк. 104 зв.-105 (№ 51).
12. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1078. – Спр. 1686. – Арк. 118 зв.-119 (№ 76).
13. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1078. – Спр. 1686. – Арк. 130 зв.-131 (№ 102).
14. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1078. – Спр. 1686. – Арк. 132 зв.-133 (№ 132).
15. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1078. – Спр. 1686. – Арк. 186 зв.-187 (№ 35).
16. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1078. – Спр. 1686. – Арк. 186 зв.-187 (№ 40).
17. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1078. – Спр. 1686. – Арк. 196 зв.-197 (№ 72).
18. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1078. – Спр. 1686. – Арк. 214 зв.-215 (№ 120).
19. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1078. – Спр. 1686. – Арк. 347 зв.-348 (№ 4).
20. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1078. – Спр. 1686. – Арк. 321 зв.-322 (№ 90).
21. ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1078. – Спр. 1686. – Арк. 344 зв.-345 (№ 147).

К. М. Нагайко.,
*учитель української мови і літератури Комунального закладу Київської обласної ради
"Переяслав-Хмельницький ліцей-інтернат "Патріот"*

Етнографічна та краєзнавча діяльність представників Київської Української Громади (1860-1870 роки)

Мета дослідження – представлення етнографічно-краєзнавчої діяльності представників Київської Громади в 60-70 роки XIX століття.

Виклад основного матеріалу. Період українського національного відродження другої половини XIX століття відзначився виникненням осередків інтелігенції, діяльність яких була спрямована на вивчення та популяризацію історії українського народу. Цим обставинам сприяла суспільно-політична ситуація, що склалася в середовищі освічених кіл. Одним із місць, де проявлялася національна активність, був Київський університет Св. Володимира. У 1840-х роках у ньому виникло Кирило-Мефодіївське братство, що сприяло самовизначенню українців. У кінці 1850-х – на початку 1860-х років почали створюватися полонізовані студентські гуртки – гміни, учасники яких об'єднувалися за принципом "землячеств", із яких згодом виокремилася Українська Громада. У спогадах одного з перших учасників Київської Громади Б. Познанського зазначається, що на той час у середовищі київського студентства існували київська, житомирська, немирівська, білоцерківська, мінська та коронярська гміни [7, с. 16]. До однієї з них, білоцерківської, належав В. Антонович, який на початку 1860 року разом із Т. Рильським, Ф. Панченком, Б. Познанським та іншими створили Київську Громаду, яка об'єднала навколо себе українофільську інтелігенцію.

Учасник Київської Громади, мовознавець П. Житецький у відомій промові до українського громадянства щодо часу й мети створення цієї організації зазначив: "Як не помиляюсь я, założено товариство київське в кінці 1861 р. або на початку 1862 р., через рік після смерті Тараса [Т. Г. Шевченка – К.Н.]. Значна більшість товариства була з лівого боку Дніпра. Се була стихія дуже палка й відзвучна до всього, що діялось тоді в Російській державі. А діялось тоді справді велике й симпатичне діло визволення селян з панської неводи, а разом з тим і визволення мисли з під тяжкого нагніту Миколаївських часів [період правління імператора Миколи I – К.Н.]. Нічого й казати про те, що всяка жива душа відгукнулася на се діло. Се було таке діло, що варте було життя людського, та і саме життя людське було варте сього діла. Так і зрозуміла молодь своє відношення до свободи сільського люду, придавши до неї історичний образ українського народу з його конкретними особливостями в сучасному життю, в мові й світогляді його" [3, арк. 3].

Про цілі Київської Української Громади на допиті 1863 року, який здійснив генерал-лейтенант В. Новицький, очільник Громади В. Антонович зауважив на тому, що зібрання Громади "имели целью изучение края в этнографическом, юридическом и географическом отношении, для чего были составлены разными лицами и напечатаны с разрешения цензуры программы. <...>. Кроме изучения края занимались изданием учебников для народа: на собраниях так называемой "громады" разсматривались, читались и поправлялись рукописи разных лиц, подготавливались для печати" [10, арк. 274–275].

Утім просвітницька та дослідницька діяльність Громади в середовищі селян сприймалася владою як негативне явище, спрямоване на порушення усталеного порядку речей. У одному з документів тієї доби – листі [автор невідомий – К.Н.] князю В. Долгорукому, попечителю Київського навчального округу, від 31 січня 1861 року, зазначається, що брати Рильські, які є членами Київської Громади, у середовищі українського селянства поширюють ідеї рівності та свободи: "...рассказами, песнями и чтением внушения, в которых проглядывается неблагонамеренная и возмутительная цель возбудить в крестьянах ненависть к высшему

сословию и уверить их, что оно всегда мешало равенству, свободе и благосостоянию простого народа" [11, арк. 88].

Б. Кістяківський, син одного з найактивніших членів Київської Громади О. Кістяківського (до 1870-х років), представник Молодої Громади, зауважив, що період 1860-х років відзначався національним пробудженням українського народу на основі просвітництва, яке здійснювалося представниками Громад: "То була доба, коли прокидалось українство, коли формувалися виразні демократично-народні ідеали, коли "ходили в нарід" не для того тільки, щоб освічувати його, але й на те, щоб студіювати побит, звичаї, вірування, творчість. Першим речником української народної молоді, що перейнялася ідеалами Кирило-Мефодіївського братства, довелося не то, що будить національну свідомість людського загалу, читаючи книжки, уряджуючи відчини й розмови, а й студіювати етнографію, історію мови, юридичних звичаїв, усної поезії українського народу" [4, арк. 88].

Із метою поширення власних ідей членами Київської Громади були створені недільні школи – навчальні заклади, які діяли на базі університету Св. Володимира та київських гімназій. Навчання в них здійснювалося українською мовою. Серед учителів в цих школах були громадівці: В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, В. Беренштам та ін.

У попередніх наших дослідженнях зазначалося, що в період 1859-1861 років таких освітніх закладів у Києві було щонайменше сім, зокрема три з них – жіночі [1]. Для того, щоб забезпечити навчання українською мовою, громадівці здійснювали видання книг та підручників. Так з'явилися "Граматка" П. Куліша, "Українська абетка" М. Гатцука, "Таблиці для початкового навчання грамоті", "Домашня наука" К. Шейковського та ін. [1]. Окремо варто згадати "Букварь Южнорусский" Т. Шевченка, який він особисто передав громадівцю, студенту Ф. Вороному під час останньої подорожі до Києва. Цей "Буквар" було створено для застосування в недільних школах.

Процес просвітництва разом із його втілювачами вийшов далеко за межі організованих недільних шкіл і спрямувався до звичайних народних мас, передусім селянства. Адже саме там, як вважали українофіли, була суть українського національного самовиявлення. Російський публіцист М. Катков у статті, опублікованій у "Московських відомостях" 21 червня 1863 року, відзначив: "По украинским селам начали появляться, в бараньих шапках, усердные распространители малороссийской грамотности, и начали заводят малороссийские школы, в противность усилиям местного духовенства, которое вместе с крестьянами не знало, как отбиться от этих непрошенных просветителей. Пошли появляться книжки на новосочиненном малороссийском языке. Наконец, одним профессором, составившим себе литературную известность, торжественно открыта национальная подписка для сбора денег на издание малороссийских книг и книжек" [9, с. 68].

Така просвітницька робота привертала увагу влади, яка вбачала в ній прояви "сепаратизму". Найбільш активні діячі Громади потрапили під безпосередній нагляд київської жандармерії, у їхніх помешканнях було здійснено обшуки. У листі до попечителя Київського навчального округу від 25 лютого 1861 року міститься інформація про результати одного з таких обшуків в будинку Т. Рильського: "Фадей Рильский сам пояснился, что он участвовал в полевых работах с крестьянами, посещал крестьянские избы и шинки, пел с крестьянами песни и читал им малороссийскую поэму "Наймичка". У него захвачено несколько листов тетради, писаной им на малороссийском языке, в которой рассказывается История Украины, наполненная местами, могущими возмущать крестьян" [12, арк. 6]. Після цього Т. Рильський та його родина опинилися під "строгим секретным надзором, впредь до положительного удостоверения в их благонадежности" [12, арк. 9].

Строгого нагляду зазнали й недільні школи, у яких владою вбачався шкідливий вплив на народ через вивчення мови, літератури, історії тощо.

Після виходу Валуєвського циркуляру 1863 року Київська Українська Громада змушена була припинити активну діяльність. Окремі її члени зазнали переслідувань та опинилися в

засланні в різних місцевостях Російської імперії.

Новий етап в діяльності Київської Громади припав на період кінця 1860-х – початок 1870-х років. Саме тоді активну пошукову та наукову роботу в галузі етнографії та краєзнавства розпочала ціла плеяда громадівців: В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, О. Русов, І. Рудченко, О. Лоначевський та ін. Цей процес мав об'єктивне підґрунтя, адже в середині XIX століття відбувся якісний перехід до формування вітчизняної історичної науки. Визначний український історик М. Костомаров, член Петербурзької та Київської Громад, зазначав: "...с расширением исторических и этнографических знаний, новыми более широкими потребностями науки о человеческом обществе, стало известно и показалось важно, что юг российской империи населен (также, как и значительная часть австрийской Галиции) особым славянским племенем, говорящем своеобразным наречием, сохраняющим своеобразные формы жизни, понятия, верования, стремления и исторические воспоминания" [5, арк. 1].

Отже, визначилися відповідні галузі, вивчення яких стало пріоритетною справою для місцевих дослідників. Утілення цих прагнень відбулося на основі участі членів Громади в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, що розпочало діяльність 13 лютого 1873 року. Серед п'ятнадцяти членів-основоположників дев'ять були учасниками Громади: В. Беренштам, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Константинович, М. Левченко, М. Лисенко, О. Русов, Ю. Цвітківський, П. Чубинський [6, арк. 3]. У подальшому до його складу приєдналися інші громадівці: В. Антонович, О. Класовський, К. Михальчук, В. Рубінштейн, Є. Трегубов та ін. Завдяки цьому Київська Громада на легальній основі змогла реалізувати видання значної кількості фольклорного та етнографічного матеріалу. Так, у перших двох томах "Записок" опубліковані статті "Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских" О. Русова, "Відголосок лицарських поезій у російських народних піснях" М. Драгоманова та інші. Крім того, протягом 1870-х років було видано "Сборник песен буковинского народа" О. Лоначевського, "Народные южно-русские сказки" І. Рудченка, "Исторические песни малорусского народа" В. Антоновича та М. Драгоманова (1874 рік). Останнє видання – це праця, у якій було зібрано історичні пісні українського народу, записані й опубліковані в різний час різними людьми. Зокрема, у передмові повідомляється: "Настоящее издание есть опыт полного и критического сборника исторических песен малорусского народа. Мысль и план этого сборника были встречены собирателями и исследователями с большим сочувствием: покойный М. А. Максимович, Н. И. Костомаров, П. А. Кулиш, Н. М. Белозерский, Н. В. Лысенко, прежде издавшия записанные ими песни и доставившия немало материала для других сборников" [2, с. II].

1869 року відновила роботу Комісія із створення етнографічно-статистичної комісії в Західно-Руський край, яка мала на меті вивчення населення Північно-Західного та Південно-Західного краю. Для виконання цієї роботи в українських губерніях було обрано колишнього секретаря Архангельського Статистичного Комітету П. Чубинського. У передмові до першого тому "Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край" він наголосив на важливості цієї роботи, відзначивши, що до цього часу не було здійснено жодного повного різнобічного етнографічного дослідження про малоросіян. Він зазначив, що було зібрано народні пісні, а також є збірник приказок Номиса, а вірування, обряди, прикмети, нашіптування, заклинання, ігри, забави, юридичні звичаї, побут, діалекти потребують детального вивчення. "Я старался собирать материалы еще и потому, что многие памятники народного творчества вымирают; народ их забывает. Если бы М. А. Максимович и другие собиратели материалов не записали исторических дум и песен, то многие из них были бы навсегда утрачены. То же могло бы произойти со многими обрядами, поверьями, сказками, легендами и даже обычаями; поэтому то пропускать какую-либо черту народного творчества или народного быта я считал непростительным" [8, с. XII-XIII]. Під час поїздок П. Чубинський намагався звертати увагу на ті сторони народного життя, які були найменш дослідженими: фонетичні та граматичні особливості мови, зміни в житті та побуті селян, звертав увагу на

обрядові пісні й казки, відомості про економіку селянських господарств, значення євреїв [8, с. XVI–XV].

П. Житецький так оцінив діяльність Південно-Західного товариства: "За три роки свого існування географічне товариство видало 2 томи своїх трудів, окрім одноденної переписи г. Києва, склало бібліотеку, в котрій було більше 1000 книг, і музей по географії і етнографії, в якому було понад 3 тисячі речей. Найголовніше ж те, що нове товариство скупчило сили розкинуті по всьому краю і надбало Києву значність центра українського руху" [3, арк. 10].

Надзвичайно активна діяльність цього товариства спровокувала категоричну реакцію влади. Восени 1875 року було створено "срамітно-відому" Комісію у справі боротьби з українством, а 18 (30) травня 1876 року видано Емський указ про заборону українського слова; уже в червні – Південно-Західний відділ було закрито [6, арк. 17–18].

Висновки. Отже, діяльність представників Київської Громади в етнографічно-краєзнавчій галузі в 60–70 роки XIX століття мала кілька етапів та позначилася створенням масиву відповідної наукової літератури. Наявні осередки яскраво вказують на здійснення спроб інституалізувати вітчизняну історичну науку, а також закріпити за її напрямками традиційні форми опрацювання джерел, що вказували на індивідуальність та культурну ідентичність українського народу. Представниками Київської Української Громади було реалізовано важливі пошукові проекти, що дозволили зробити висновок про глибинне національне коріння українців.

Список використаних джерел

1. Житецький І. Київська громада за 60-тих років / І. Житецький // Україна : науковий двохмісячник українознавства. – 1928. – Кн. 1. – С. 91–125.
2. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874. – Т. 1. – 336 с.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 1. – Спр. 46604. – 30 арк.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 61. – Спр. 518. – 8 арк.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. X. – Спр. 14913. – 6 арк.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 1. – Спр. 46887. – 30 арк.
7. Познанский Б. Воспоминания (Продолжение) / Б. Познанский // Украинская жизнь. – М., 1913. – № 2. – С. 10–26.
8. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Том первый, изданный под наблюдением чл.-сотр. П. А. Гильтебрандта. – СПб., 1872. – 224 с.
9. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії : спроба державного регулювання (1847–1914) : збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк ; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра ; НАН України, Ін-т історії України ; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – LXII. – 810 с.
10. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 442. – Оп. 813. – Спр. 541. – 332 арк.
11. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 442. – Оп. 810. – Спр. 132. – 351 арк.
12. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 707. – Оп. 261 9 (1861). – Спр. 2. – 11 арк.

Білоцький М. М.,
учитель історії, заступник директора з навчально-виховної роботи
Новосілівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів
Макарівської районної ради

Новосілки: із глибини віків

*Той куточок землі, де ти побачив світ,
де зробив свій перший крок, завжди повинен
бути для тебе найкращим у світі...*

Едуардас Межелайтіс

Постановка проблеми. Історія малої батьківщини, історія рідного краю... Ці поняття невід'ємні, як не можна відділити людину від життя, від домівки, вулиці, де минуло її дитинство. Це все те, що складає велике і величне, те, що зветься народом, Батьківщиною.

Усвідомлення історії своєї малої батьківщини, села, краю вже давно на часі. Бо саме так ми більше пізнаємо себе, своє коріння й витоки, невичерпне джерело народної мудрості, що допомагало нашим предкам вистояти у скрутні години воєнних лихоліть, боротьби за визволення, не давало на довгому історичному шляху втратити самотність і духовну культуру.

Вважаємо, що в суспільстві наявна нагальна потреба в більш широкому залученні до наукового обігу матеріалів про історичне минуле сіл і міст України, щоб на якісному новому рівні вивчати історію України.

Мета дослідження – розкриття більш ніж 500-літньої історії села Новосілки Макарівського району Київської області.

Виклад основного матеріалу. В останні роки віднайдено чимало археологічних знахідок, що свідчать про початки людського життя в Поірпінні ще за часів палеоліту. Вдалося відкрити архівні матеріали про наше село, датовані 1415 роком, а також згадки про наш край в Універсалах Б. Хмельницького, І. Мазепи, видатних українських, польських і австрійських хроністів.

Як свідчить назва нашого села, воно є новим порівняно з ймовірним давнім, розташованим в урочищі Старосілля. Урочище розташоване в добре захищеному місці, що в давні часи мало вагоме значення: з одного боку його захищала річка Ірпін з важко доступною болотистою заплавою, а з другого – заболочена притока цієї річки, що протікає урочищем Кунянка. Серед заплави і урочищ, можливо, і було розташоване наше прасело. Поряд із Старосіллями є урочища, які також стверджують існування тут поселення; одне з них – Ваканець, а трохи далі – Рудка.

У словнику української мови Б. Грінченка слово "ваканець" трактується як необроблювана, запасна земля. Можна припустити, що Ваканець, розташований поряд із Старосіллями, був вигоном біля села, що звичайно не обробляється, і призначався для випасу худоби.

Урочище Рудка лежить недалеко від Ваканця, понад Кунянкою, глибоко врізуючись у поле. Рудка була дуже заболочена. Можливо, там знаходились рудні копальні з виробництва заліза з болотної руди.

На території села Новосілок є багато урочищ, ярів, дібров, пасік, озер. Урочища свідчать про залюднення території Новосілок у давнину, серед них: Старосілля, Поруб, а в ньому урочище Селище. Як відомо, селищем може називатися й маленьке село, що існує, але найперше значення – це пустеля, що колись була заселена. Є ще урочища Широкий берег, Кунянка, Ваканець, Рудка, Поруб, Брід, Кудла, Довжик, Македон, Пісок, Курган, Ковалів Шпиль та інші. Багато й лісів, зокрема Дзюбин ліс, Кучерів, Гаврилуків, Займище, Чагар; ярів – Гайдамацький яр, Глибокий, Карпилівський, Міленький, Попадиний, Хомин, Шамів, Жолобиний яр. Були ще такі озера: Кругле, Довге, Рокитне, маленькі озера в Кудлі.

На новосілівських угіддях збереглося багато назв пасік-урочищ. Так, у Порубі, у

Гаврилюковій долині, тієї ж назви й пасіка. Є також Чижикова долина й пасіка, Кучменкова долина й пасіка, пасіки Мацвійова, Хведикова, Столярева, Боброва та інші. Пасіки були розташовані в лісах, яких уже здебільшого немає.

Край наш був сприятливий для бджільництва. Як свідчать сучасники, бджоли водились повсюди: у лісах, на деревах і навіть на землі. Люди часто жили на хуторах та пасіках. Очевидно, це були ті давні бортні місця, про які йдеться в стародавніх документах. Слово "борт" означає дупло в сосні чи дубі, у якому поселились бджоли. Крім того, люди робили й вулики, які чіпляли до бортного дерева. Пасіки часто мали ціле господарство.

У Новосілках було кілька кладовищ. Із них деякі давні не збереглися в пам'яті людей, але виявлені за похованнями. Таке найдавніше кладовище виявлене в центрі сучасного села. Розміщене воно від так званої Кравцевої гори і до сучасного магазину, де перехрещуються вулиці. Похованню понад 300 років.

Друге кладовище було розташоване біля Карпилівського яру, на горі, за селом. Про його започаткування та забуття немає спогадів у людей нашого села. До 40-х років ХХ століття воно ще не було заоране, оточене старою зсунутою канавою, могили в ньому позападали, а пастухи там випасали худобу.

Третє кладовище розміщене на горі, за селом, понад вулицею Підлісся. Зараз воно ще не зруйноване, але вже цілком забуте. Четверте кладовище – нове, розміщене поряд із третім, на горі, понад вулицею Підлісся.

Село Новосілки лежить під горою, понад річкою Ірпенем, яка його прикрашає, та, на жаль, щороку міліє. Вона має довжину 162 км, початок бере в Житомирській області поблизу села Яроповичів, а впадає в Дніпро за 38 кілометрів вище Києва. Тепер ріку Ірпінь насосами перекачують в Київське море біля села Козаровичі.

Заплав Ірпеня раніше були дуже заболочені, у деяких місцях вони мали понад кілометр завширшки. В Ірпінь впадають річки: Унава, Бобриця, Буча, Рокач, Незка та багато невеликих струмків і хвосок. Усі береги Ірпеня навколо нашого села мають певні назви, пов'язані із прізвищами колишніх власників луків, що прилягали до берега річки.

Про те, що Федиковою сіножаттю проходила давня дорога через річку до с. Лисовки, якої тепер не існує, розповідав селянин Яків Романченко. Лишилося й урочище Лисовка. Очевидець запевняв, що бачив, як 1915 року до місця, де була колись дорога, підїхали кавалеристи царської армії і розгорнули карту, на якій було позначено міст через річку. Вони були дуже здивовані, коли моста не виявилось.

Свідченням того, що в урочищі Старосілля було стародавнє село, є численні знахідки уламків давнього посуду та різних речей давнього побуту на його території. Жителі нашого села часто знаходили різні стародавні речі, особливо уламки давньої кераміки [29, с. 15]. Так, К. Сульженку, історика села Новосілки, довелося 1972 року побувати в Старосіллі і провести польову археологічну розвідку на поверхні ґрунту. Як виявилось, уся територія Старосілля на першому його заплавному підвищенні густо засіяна уламками гончарного посуду кінця I тис. до н.е. – I століття н.е., він відноситься до зарубинецької археологічної культури. Кухлик, знайдений на кручі, у садібі радгоспу, також відноситься до цієї культури. Це було поховання-трупоспалення, розташоване на підвищенні, над заплавою Ірпеня, за кілометр від урочища Старосілля [30, с. 48]. Таким чином, територія давнього поселення майже не переривається всією територією Новосілок аж до Старосілля.

Зустрічаються у Старосіллі уламки посуду IV–V ст. н.е., який може бути віднесений до черняхівської культури. Багато уламків гончарних виробів, знайдені в урочищі, відносяться до XI–XII ст., тобто до часів Київської Русі. Зразки посуду часів Київської Русі знаходять головним чином в урочищі, на території Новосілок вони відсутні. Посуд зроблений на гончарному крузі й характерний тим, що вінця його дуже вигнуті назовні, понад вінцями видно лінії від гончарської обробки. Слідів посуду пізніших часів у Старосіллі не виявлено. Можна зробити висновок, що село, яке було тут до початку XIII ст., чомусь зникло, а люди перейшли жити на інше місце.

Очевидно, село в Старосіллі було зруйноване монголо-татарською 1240 року й перестало існувати.

На правому березі річки Ірпеня, проти урочища Старосілля, як свідчать історичні джерела, було с. Лисовка. У народній пам'яті не збереглося переказів про нього, але це місце так називають селяни навколишніх сіл. Можливо, і Лисовка також була зруйнована під час монголо-татарської навали. Тоді татари зруйнували міста Білгород (сучасне с. Білогородка), Вишгород, Васильків. Ці факти є підтвердженням того, що й наше прасело знищили монголо-татари, тому що воно було розташоване за кілька кілометрів від Білгорода.

Можна припустити також, що село в Старосіллі було зруйноване пізніше, уже після нападу кримських татар. У 1482 році татари оволоділи Києвом, пограбували й спалили його, а жителів погнали в полон. Спустошили й Києво-Печерську Лавру та інші церкви. Київська земля тоді дуже занепадала. У народній пісні оповідається:

*Витоптала Орда кіньми маленькі діти,
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки пов'язала, під хана погнала.*

За часів цього лихоліття на Київщині зникло багато сіл. М. Грушевський серед сіл, що зникли в той час, називає такі: "Сокольча на Унаві, Ходорків і Сокачів на Ірпені та Скочище, на р. Унаві було село Койкове – вотчина Глінських-Пугівльських..." [8, с. 31]. Можливо, у той час разом із зазначеними селами зникло й наше прасело в Старосіллі.

Дані про наше село Новосілки знаходило в документах XVI століття. Проте деякі джерела вказують, що село Новосілки існувало вже на початку XV століття. Так, в "Актах, относящихся к истории Западной России", де йде мова про натуральний збір для Київського митрополита за 1415 рік, зазначено: "У Чуднові з Дідківщини 3 відра меду. У Шумському Подертовщина земля, а з неї виходить 2 відра меду. У Новому селі Андрієві діти дають відро меду. У Княжичах земля бортна, а з неї корейман меду і боброві гони. У Сокольчі 3 кореймани меду, а самі ті сокольчани возять /його/ на Софійський двір у Скочищах..." [1, с. 37-38]. Отже, можливо Нове село, з якого Андрієві діти дають відро меду, і було наше сучасне село Новосілки. Воно розташоване у згадуваній місцевості. У такому разі історія нашого села налічує понад 580 років. Історик П. Клепатський в "Очерках по истории Киевской земли", розповідаючи про наше село Новосілки, вказав, що саме до нашого села відноситься згадуваний запис про грошові й медові данини [16, с. 369].

На території урочища Лисовка в давнину стояв монастир; відомості про те, коли і ким він був побудований та як зруйнований, відсутні. Місце, де стояв стародавній монастир, селяни навколишніх сіл називають церковницем. У 20-х роках XX століття місце престолу храму було огорожене, ще добре було видно частину стін храму. Після революції 1917 року в Лисовці утворився хутір, і селяни частково розібрали цеглу для будівництва хат. Під час колективізації цей хутір ліквідували. Коли поле зоране, то яскраво виділяється світло-жовта глина на місці, де колись був вал навколо монастиря. У лісі, поряд із храмом, в урочищі Кладовій, є городище, оточене валом. Про існування монастиря в Лисовці та печер у ньому, подібних до Києво-Печерських, у яких були місця для престолів, згадується в універсалах І. Мазепи від 10 квітня 1708 року та гетьмана І. Скоропадського від 20 вересня 1709 року.

Про давнє героїчне минуле Київщини нагадують стародавні укріплення в районі Василькова, Білогородки, на берегах річок Ірпеня, Ступни, Унави. У трикутнику між Дніпром, Ірпенем та Стугною життя Київської Русі було насиченим. Народи, які кочували в степах нашого півдня, іноді підходили аж до Києва, переходили річку Стугну, досягали Ірпеня, намагаючись зненацька напасти на Київ. Та на їх шляху стояли міста-фортеці Васильків, Білгород та інші укріплення на річці Стугні. Новосілки також були у вирі цих подій. Крім штучних оборонних споруд, великою перешкодою для кочівників з їх численними табунами та возами були широкі та глибокі ріки, болота, широкі річкові заплави, яри та балки зі стрімкими схилами. А там, де природні перешкоди були недостатніми, населення будувало штучні

укріплення. На Київщині, за дослідженнями А. Бугая, у II ст. до н.е. – VII ст. н.е. побудовано 800 км валів. Основа валу досягала 20 м, а висота – 12 м. Такі оборонні вали проходять і поблизу с. Новосілок. Основу валу утворювала добре утрамбована, перепалена з домішкою вугілля, глина; її навіть нині важко зруйнувати лопатою.

Ці укріплення мали значення не тільки за часів Київської держави, а й пізніше, під час татарських нападів. Поблизу Мотовилівки проходило відгалуження так званого Чорного шляху, яким татари робили наскоки на наш край. У деяких джерелах говориться навіть, що татарський шлях проходив поблизу Новосілок.

Пізніше, коли Лівобережна Україна відійшла до Росії, тут проходив кордон з Польщею. Тоді в цих місцях було споруджено додаткові укріплення. Вони будувались на Стугні та Унаві. Укріплення біля Унави проходили не на річці, а навпростець лісом, від Солтанівки через Плисецьке до Сподарця. У лісі прорубана просіка досягала 15-ти сажнів завширшки, а на сторонах просіки викопані канали. У напрямку Києва, окрім каналів, були споруджені на певній відстані один від одного "городки", або, як їх називало місцеве населення, редуті. На шляху від Плисецького до Сподарця виявлено 6 таких редутів. Вони побудовані як квадрати, у яких кожна сторона дорівнює 40 крокам. Рів у них зовнішній, в'їзд до редутів завжди знаходився зі сторони Києва, однією стороною вони примикали до просіки. К.Сульженко виявив такий редут на узліссі навпроти Новосілок, приблизно проти вулички, що йде з села до річки повз садибу Стеценка. Крім того, у Кладовій, неподалік від урочища Лисовки, теж є городище, очевидно, редут. Отже, такі сторожові пости – городки – проходили й кордоном, що відділяв наше село від території, яку приєднала Росія.

Таким чином, родовід нашого села ведемо від урочища Старосілля, зруйнованого і спаленого монголо-татарами в 1240 році; доказом цього є обгорілі уламки гончарного посуду. Топонімія та гідронімія села цікава й багата. Як зазначалося, збереглися назви всіх пасік, урочищ.

Нове село (Новосілки) було засноване на початку XV століття, що вказується в матеріалах "Актов, относящихся к истории Западной России".

Село Новосілки перебувало під владою Литви, а потім Польщі, як і вся Київщина: "1305. Он же Гедемин (кн. Литовський) городами Овручом й Житомиром овладел... и города Белгородку близ Киева, покоривши, высочайшим князем всея России стал" [20, с. 326].

Як свідчать історичні джерела, Новосілки в другій половині XVI століття належали родині Грабів Уруських, із яких Софія, дружина Семена Гринкевича, яка 1571 року продала Новосілки Василю Розсудовському. В акті продажу говориться, що Новосілки лежать над річкою Ірпенем між селами Чорногородкою з одного боку, із другого – Княжичами, а з третього – землею Бишівською над шляхом татарським. Зі змісту цього документа можна зробити висновок, що с. Новосілки має більше ніж 400-річну історію. Отже, це вже справжній документ про існування нашого села в XVI столітті; раніше нами вказувалося про можливість його існування навіть на початку XV ст. Як видно з акту, села між Чорногородкою і Новосілками незазначені, тому що Левонівка та Яблунівка були засновані пізніше.

У 1581 році маєток у В. Розсудовського купив Богуш Гулькевич Глебовський, намісник Софіївський. Він мав доглядати за церквою Софією та управляти митрополичим добром.

1613 року привілей на Новосілки від короля дістав Захардаш Яловицький. Проте Новосілки залишились за Богушем; 1630 року Новосілки належали його сину Філону Гулькевичу. У 1646 році Філон Гулькевич продав Новосілки Адаму Киселю, київському воєводі, який був одружений з дочкою Богушевича, Анастасією.

Французький інженер Боплан, який перебував на Україні 17 років, будучи на службі в польського короля у першій половині XVII століття, вважає батьківщиною козацтва саме Київщину [26, с. 344]. Так, на початку XVII століття козацтво на Київщині було поширеним. Коли 1648 року повстансько-козацькі війська на чолі з Б. Хмельницьким зайняли наш край, селяни громили маєтки польської шляхти та українських феодалів. Тоді повстанці й розгромили

масток магната Адама Киселя в Новосілках, забрали худобу, зброю, порох [14, с. 144].

Наше село згадується також в описі подорожі посольства від Речі Посполитої до Б. Хмельницького в 1649 році на чолі з А. Киселем, щоб укласти перемир'я. У січні 1649 року посли дорогою зупинилися в Новосілках, де тиждень чекали дозволу від Б. Хмельницького рухатись далі на Переяслав: "Полковник Тыща с 400 казаками встретил комисаров при переправе через Случ. Конечно, тогда необходимы были в Малороссии для поляков телохранители. Крестьяне, принадлежавшие Адаму Киселю, не уважали присутствия своего пана в Новоселках, в собственном его имени, делали его спутникам неприятности" [23, с. 214].

Наше село згадане також у творі "Вогнем і мечем" Г. Сенкевича: письменник описав, як це посольство приймали жителі с. Новосілки та зазначав, що селяни не давали полякам не тільки зерна для коней, а й соломи, весь час загрожували їм розправою. Довелось посилити охорону посольства загоном козаків [28, с. 184-192].

Адам Кисіль помер у 1653 році. Він не мав прямих спадкоємців і віддав Новосілки Київському Братському монастирю. В акті передачі А. Кисіль назвав Новосілки містечком. Цю власність підтвердив Універсалом від 9 січня 1656 року Б. Хмельницький. Разом із Новосілками монастирю належали Мостище, Бузівка, Дзвонкова, Лобачівщина, Плесецьке, Чорногородка та інші.

Новосілки згадуються у грамоті короля Михайла Корибута Вишневецького. Він затверджував володіння Новосілками, Мотовилівкою за Київським Братським монастирем на утримання навчальної колегії, згодом Академії. "Король Михаил Корибут 1670 октября 10 местечко Новоселки с приселками его за Мостыщами, Богушовкою, Звонками и Лобковщиною..." [24, 212] віддав монастирю. Отже, в документі Новосілки також названі містечком, що означає, що населений пункт був більшим за довколишні села. У новосілівському маєтку працювали монахи, а керував ним ректор Варлаам Ясинський.

Наше село було в польських володіннях, зазнавало різних розорень та нападів від польської шляхти. Так, 3 травня 1671 року польський полковник Ян Піво, намагаючись захопити Київ, вступив у Новосілки і зруйнував містечко. Церкву пограбував і спалив, а близько 150 людей, зокрема й дітей, стратив. Із того часу Новосілки, зазнавши великої руїни, на містечко вже не були схожими.

Коли були придушені селянські повстання, спадкоємці Киселі та Вороничі пред'явили претензії на Новосілки. Почався судовий процес. Спочатку його виграли Киселі на тій підставі, що ще в 1635 році Конституцією заборонялось відбирати добро від шляхти через переписи.

Проте судовий процес тривав довго; зрештою Новосілки і Мостище дістались Леонові Харлінському, власникові Бишева, Бушівки та інших сіл. Леон Харлінський заснував село Левонівку за вісім кілометрів від Новосілок.

У 1712 році наше село захопили шляхтичі Виговські. Якийсь час Новосілки належали Анні Виговській. У 50-х роках XVIII століття тимчасово нашим селом володіли шляхтичі Клюковські-Іпогорські.

Висновки. Таким чином, родовід нашого села ведемо від урочища Старосілля, зруйнованого і спаленого монголо-татарами в 1240 році; нове село – Новосілки – було засноване на початку XV століття. Наше село згадується в кількох історичних документах.

Доба литовсько-польського панування була для рідного краю трагічною. Село Новосілки зазнало таких розорень, що не було схоже містечко. Київський воєвода, Адам Кисіль, володів нашим селом у середині XVII століття, і, не маючи прямих спадкоємців, закріпив свій маєток за Київським Братським монастирем.

Символічно, що наше село згадує в своїх Універсалах Богдан Хмельницький і підтверджує його належність монастирю. Король польський Михайл Корибут також підтверджує цей факт. Г. Сенкевич у творі "Вогнем і мечем" дав опис подій в с. Новосілки за часів Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Історія села цього періоду була дійсно героїчною, тому що населення відстоювало незалежність краю від литовсько-польського поневолення.

Список використаних джерел

1. Акты, относящиеся к истории Западной России – СПб, 1846. – Т. 1. – С. 37–38.
2. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Т. 2. – Ч. 7.
3. Антонович В.Б. Исследование о гайдамачестве по актам 1700–1768 гг. / В.Б. Антонович – К., 1876.
4. Бантиш-Каменский Д. История Малой России / Д. Бантиш-Каменский. – К., 1822. – Т. 1. – 412 с.
5. Березанська С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине / С. С. Березанська – К. : Наукова думка, 1972. – 266 с.
6. Величко С. В. Літопис / С. В. Величко. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 370 с.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 648 с.
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – Том 7. – 624 с.
9. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. : зб. док. / упоряд. : І. Л. Бутич та ін. ; ред. : І. Л. Бутич, Ф. П. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1970. – 657 с.
10. Добровольський В. Междуречье Ирпеня и Стугны / В. Добровольский. – К., 1972. – С. 85–86.
11. Довідник з історії України. – К. : Генеза, 2001. – 1135 с.
12. Єфименко О. Я. История украинского народа / О.Я. Єфименко. – К. : Либідь, 1990. – 510 с.
13. Історія України в документах і матеріалах. – К. : АН УРСР, 1939 – Том 3. – С. 86–87.
14. Історія селянства України. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 85–145.
15. Історія міст і сіл УРСР. Київська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – 792 с.
16. Клепатський П. Г. Очерки по истории Киевской земли / П. Г. Клепатский. – К., 1912. – 369 с.
17. Костомаров М. И. Исторические монографии и исследования. – Изд. 2 / М. И. Костомаров. – СПб., 1872. – Т. 2.
18. Костомаров М. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / М.И. Костомаров. – М., 2004. – 1024 с.
19. Крип'якевич Ш. Богдан Хмельницький / Ш. Крип'якевич. – К., 1954. – С. 86–87.
20. Летопись Самовидца. – К., 1872. – С. 326.
21. Литвинов М. Мемуари, относящиеся к истории Южной России / М. Литвинов. – К., 1840. – С. 48–49.
22. Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич. – М., 1842. – Т. 1. – 214 с.
23. Малик В. К. Горить свіча / В. К. Малик. – Харків : Прапор, 1987. – 342 с.
24. Описание Киево-Софийского собора и Киевской епархии. – К, 1825. – 212 с.
25. Повість минулих літ. – К. : Веселка, 1989. – 221 с.
26. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 1. – С. 49–58.
27. Равіта-Гавронський Ф. Історія рухів гайдамацьких / Ф. Равіта-Гавронський. – Броди, 1913. – С. 180–182.
28. Сенкевич Г. Вогнем і мечем / Г. Сенкевич. – Варшава, 1996. – Том 2. – С. 184–192.
29. Сульженко К. П. Нариси Історії села Новосілки : рукописи / К. П. Сульженко. – Новосілки, 1977.
30. Білоцький М. М. Село Новосілки. Давня історія / М. М. Білоцький. – Новосілки, 2004.

Історія села Балико-Щучинка на Київщині

Актуальність дослідження. Історія є підґрунтям для осмислення пройденого шляху народом, суспільством, державою. Об'єктивне та ґрунтовне вивчення історії рідного краю, пракоренів українського народу, його родовідних традицій надзвичайно актуальне в сучасних умовах – у період становлення національної свідомості та духовного відродження українського народу. Без активного та всебічного вивчення надбань людства – пам'яток історії та культури – неможливе духовне оновлення. Нині Україна переживає період активного самопізнання, заново відкриваючи свою історію й культуру, шукаючи в них відповіді на актуальні питання сучасності.

Невичерпним джерелом, що живить ці пошуки, є національна історико-культурна спадщина, яка об'єктивно відображає історико-культурний процес на теренах України в усіх його проявах. Кожна пам'ятка історії та культури є не лише "історичним документом", що дозволяє відтворити певні сторони матеріального й духовного життя суспільства, а й вже своїм існуванням є незаперечним історичним фактом. Водночас пам'ятки історії та культури складають органічну частку історичного та природного середовища довкола людини від її появи на світ, активно впливають на її формування як особистості протягом життя. Вони є міцними ланками, що від глибини століть єднають в один ланцюг безліч поколінь, забезпечуючи наступність і спадковість суспільного розвитку, розвиток кращих естетичних, демократичних і патріотичних традицій народу. Є достатньою підстава стверджувати: людина, котра не знає минулого свого народу, позбавлена можливості належним чином визначити орієнтири сьогодення, гармонійно "ввійти" в майбутнє. Кожне село чи місто має свою історію, яка творить єдину історію української землі та її славного народу. Отже, тема дослідження має науково-краєзнавче та патріотичне значення, чим й обумовлена її **актуальність**.

Метою дослідження є аналіз процесу розвитку території села Балико-Щучинка на Київщині, висвітлення історико-культурного розвитку цього населеного пункту.

Виклад основного матеріалу. Сучасне село Балико-Щучинка складається з частин, що в минулому становили самостійні географічні об'єкти. Подвійна назва історично склалася від назв двох сіл – Балики і Чучинка, що з часом змінилося на Щучинка. Тому в дослідженні водночас розглядатиметься процес заселення людьми території, що входили до цих об'єктів.

У результаті будівництва Канівської гідроелектростанції на Дніпрі утворилось нове море, що залило прибережну частину річки від Канева до Києва. У зоні затоплення Канівською експедицією Інституту археології були проведені розвідки в 1961-1966 роках. Із числа археологічних пам'ятників, що відносяться до ранньослов'янського періоду та епохи Київської Русі, на цій території були знайдені 5 поселень зарубинецької культури, 1 поселення черняхівської культури, 7 поселень середньої і другої половини I тисячоліття нашої ери, 13 давньоруських городищ, 30 давньоруських селищ [15]. Як видно з археологічних розкопок, цей край був заселений людьми досить давно.

Безпосередньо на території села знайдено залишки зарубинецької культури (II ст. до н. е. – II ст. н. е.). У цей період населення жило в невеликих неукріплених поселеннях, зрідка в городищах. Між селами Балики та Щучинка в 1901 році В. В. Хвойкою досліджено поселення пізньотрипільської культури коломийщицького типу [11], головним заняттям жителів якого було зернове землеробство. Біля села Балико-Щучинка виявлено також кургани скіфського часу; усього в кінці XIX століття їх налічувалося 22.

На території села Балико-Щучинка в ході археологічних розкопок виявили городище періоду Київської Русі, відоме як Чучин. Це городище згадується в "Археологической карте" В. Б. Антоновича [1]. У своєму розвитку Чучин пережив три етапи: ранньослов'янський, коли на його території сформувалось перше поселення (зарубинецької культури); скандинавський (варяжський), коли місто було однією із фортець русичів на шляху в Константинополь, і, власне, давньоруський (період існування Русі як культурної і політичної єдності) – час існування

літописного Чучина. Літописний Чучин знаходився на Київській землі; територія, що безпосередньо прилягала до Києва, як свідчить літопис, стала формуватись у X столітті [6]. Дані свідчать, що літописний Чучин виник як місто-фортеця під час будівництва Дніпровської оборонної лінії, що захищала південні підступи до Києва від кочівників.

1960 року місце, на якому був розташований Чучин, було обстежено експедицією Інституту археології АН УРСР, після чого були проведені розкопки. У результаті розкопок городища встановлено, що літописний Чучин був значним населеним пунктом Древньої Русі [16]; його розміри – близько 6 га – значно перевищують розміри тих городищ, що були місцями феодальних замків. Однак не було виявлено матеріалів, які дозволили б характеризувати древній Чучин як центр відокремленого ремесла. Вочевидь, Чучин належав багатому і впливовому феодалу. Щучинське городище, як зазначалося, розташоване на одній із домінуючих висот, із якої можна було добре проглядати значні простори й було видно сусідні городища на Дніпрі. Тож Чучин був укріпленим пунктом на Дніпрі, мав військово-оборонне значення на Дніпровській оборонній лінії, яка захищала Київську землю зі сходу. Знайдені на городищі знаряддя праці показують, що, певно, населення Чучина складалося із професійних воїнів-дружинників, які, однак, мали своє господарство й у вільний від військових обов'язків час працювали в ньому.

Щучинське городище є єдиним пунктом, яке можна ототожнювати з літописним Чучином. Такий висновок підтверджують топонімічні й географічні дані. Сучасна назва села виникла недавно в результаті зміни давньої дійсної назви. У літературі XIX століття село згадується під назвою Чучинка [8]. Зрозуміло, що село Чучинка свою давню й дійсну назву отримало від міста Чучин, що знаходилося тут у часи Київської Русі.

Дані археологічних досліджень Чучина й літописний запис про нього дозволяють прослідкувати в загальних рисах долю цього міста. Виникло воно приблизно в XI столітті, речей, що відносяться до X ст., на городищі не знайдено. 1110 року Чучин був розгромлений половцями, і населення вимушене було на деякий час залишити місто. Свідченням запустіння міста є закинуті житла-напівземлянки, знайдені під час розкопок: подібні житла люди могли залишити лише з вимушених обставин: це був половецький напад, відмічений літописом. Відновилося життя в Чучині, вірогідно, не відразу. Коли тут знову почали селитися люди, їм довелося будувати нові житла; деякі нові житла були збудовані в безпосередній близькості від старих, частково перекривали їх. Відновлене життя продовжувалося тут ще довгий час. Воно було перерване нападом нового ворога. Тоді ж були спалені міські укріплення й житла. Це могло бути під час татарського походу на Придніпров'я після битви на Калці або під час Батієвого нашествия [2].

Звідки походить назва городища? Ось як пише про це поет Вадим Скомаровський: "Чучин, Чучинка, Щучинка... Залишається нез'ясованим походження слова Чучин. Гортаю словники. Чу-ча (вигук). Чучело (опудало). І нарешті – чуча (охоронець, воїн). Повторюю пошепки два перших слова, порівнюю їх зі словами "чуча" і відчуваю щось спільне не тільки в їхньому звучанні, а й у значенні. Вигук "чу-ча" звучить якось тривожно, застережливо: "Чу-ча! Чу-ча!". Чучело (опудало) відлякує пташок, стереже грядку. Чуча (воїн) охороняє місто, рідну землю, захищає її від ворогів" [10]. Тож Чучин – фортеця на шляху ворога на підступах до центру Київської землі – Києва.

Землі, які охороняли воїни міста-фортеці Чучин, після його розгрому довгий час пустували. Неспроможність українських можновладців захистити під час сейму в Любліні 1 липня 1569 року інтереси Батьківщини призвела до того, що Підляшшя, Волинь, Київщина та Брацлавщина, тобто території, які на момент унії ще зберігали, хоч і в обмеженому вигляді, деякі риси політичної окремішності у складі Литовсько-Руської держави, перейшли під владу Польщі. За таких умов відновлювалося життя на територіях, де нині розміщене село Балико-Щучинка.

На схилах пагорба, що знаходиться вище на Дніпрі від пагорба, на якому була фортеця Чучин, у кінці XVI століття Київським війтом Іваном Баликою (1591-1643 роки) було засновано село Балики. До того часу ці землі належали Ржищівському православному монастирю (містечко Ржищів знаходилося вгорі на Дніпрі від села Балики) [9]. Села Чучинка в XVII столітті

ще не було, а землі, на яких пізніше воно з'явилося село, також належали монастирю. На місці ж села був лише водяний млин, який у середині XVII століття збудували монахи поблизу гирла річечки Чучинки, де її течію перетинав кам'янистий водоспад Бурчак.

Після підписання Андрусівського перемир'я між Росією і Польщею (1667 рік) поміщики Вороничі відступили від православної віри й потрапили під вплив латинства; у середині XVIII століття вони побудували латинський монастир ордена тринітарів, якому було подаровано село Чучинка, засноване на землях Ржищівського православного монастиря.

Чучинка почала заселятися з початку XVIII століття, коли Ржищівські поміщики забрали у православного монастиря село Балики й вирішили на його землях утворити помістя для римсько-католицького Ржищівського монастиря, переводячи селян із Баликів на незаселені землі біля впадіння в Дніпро річечки Чучинка, щоб утруднити православному монастирю ведення позову про забрані в нього власності. У той час утворилися й назви сільських кутків, що дійшли до нашого часу: Бондарівщина, Саївщина, Смолярівщина, Ляхівщина, Комарівщина. У 1792 році в Чучинці вже нараховувалося 47 садиб, тоді як у Баликах залишилось тільки 32. Жителів в обох селах було 275 чоловічої і 258 жіночої статі, усього 433 особи. У віданні Ржищівського тринітарного монастиря Чучинка залишалась до 1833 року, коли внаслідок розпорядження царського уряду нерухоме майно латинських монастирів стало власністю держави.

Наприкінці XVIII століття основна частина українських земель увійшла до складу Російської імперії. У першій половині XIX століття на українських землях під владою Росії було створено три генерал-губернаторства, кожне з яких складалося із трьох губерній. Села Балики і Чучинка увійшли до Київського генерал-губернаторства у складі Київської губернії. У середині XIX століття в Чучинці була така кількість жителів: християн – 522, євреїв – 3; у Баликах – 240 християн, 6 латинян та 6 євреїв. На цей час родина Баликів продала село Мартину Машевському, який, своє чергою, продав його пізніше Елеонорі Байківській. Балики до Жовтневої революції залишались власністю поміщиків Байківських, Чучинка – державним селом. Багато селян йшли із села на заробітки в Херсонську та Єкатеринославську губернії. У рукописі Бориса Говорухи [19] зазначено, що в обох селах були православні церкви, 4 кузні, 13 вітряних млинів, 2 крупорушки, 1 церковно-приходська школа, збудована в 1882 році.

Рубіж XIX і XX століть – це період суттєвих соціально-економічних змін та радикальних суспільно-політичних зрушень. У 1900 році разом у селах Балики і Чучинка нараховувалося 2538 десятин землі: із них 579 належало поміщикові Байківському, 47 – церкві, 1840 – селянам, 72 – іншим. 1905 року селяни Чучинки і Баликів почали вимагати збільшення поденної плати. Пан Байківський змушений був піти на поступки. Але з організаторами страйку жорстоко розправилися. У 1913 році у Чучинці і Баликах були окремі сільські управи і старости сіл. Школа і церква були спільними, розташовувалися вони в Чучинці.

У 1914 році з сіл Балики і Чучинка на Першу світову війну забрали чоловіків. Господарства тих сімей, де господаря не було вдома, занепали, незасіяні поля заростали бур'янами. У першу імперіалістичну війну з села загинуло 6 чоловік, частина повернулася інвалідами.

Із великою радістю жителі сіл Балики і Чучинка сприйняли звістку про скинення царя з престолу після лютого 1917 року. Цю звістку приніс революційний матрос Левко Вариниченко, повернувшись у село. У селі відразу організували мітинг, де виступили представник ініціативної групи більшовиків Ржищева, найбільшії селяни з закликом забрати землю в пана Байківського й розподілити між селянами. Було створено спеціальну комісію із ліквідації маєтку Байківського й розподілу землі. Весною 1918 року селяни під контролем Ради селянських депутатів поділили між собою панські землі, інвентар та худобу. Зимом 1918 року було обрано сільську раду села. Першим головою обрали Василя Герасименка.

У 1919 році село Чучинка змінило свою назву. Незрозуміле слово було замінено на Щучинка. Вадим Скомаровський зазначив: "З офіційною назвою все зрозуміло: шука – Щучинка. Тим паче, що від крайніх хат до Дніпра в нас рукою подати, і шуки у прибережних куширах ще, слава Богу, не перевелися. Уранці і ввечері вони так полохають річкову дрібноту,

що ті, бідолашні, з переляку аж з води вистрибують" [10].

1921 року села Балики і Щучинка були об'єднані в одне село. З цього часу почалася історія нового села – Балико-Щучинки. Двічі змінювалася назва села, спочатку Чучинка на Щучинку (1919 рік), а потім Щучинка на Балико-Щучинку (1921 рік).

У березні 1921 року X з'їзд Російської комуністичної партії (більшовиків) проголосив курс на проведення нової економічної політики. 1922 року в селі було відкрито кооперацію (перший голова кооперації – І. Конопацький). У 1923 році в маєтку поміщика Байковського на 40 га землі, що залишилася нерозділеною, було засновано комуну (першим головою обрано Євгена Федотова, потім – Ф. Драпівського, який і був її головою до закриття в 1924 році).

Колективізація в селі Балико-Щучинка почалася в 1929 році. Проводилися роз'яснення директором Ржищівської школи Олексом Косенком, лектором школи Микитою Кресом. У грудні 1929 року було створено колгосп. Першими записалися в колгосп активісти й бідні селяни: Л. Шалабай, П. Дригота, Ф. Шамановський, А. Очеретяний, Г. Печенюк та інші – усього 150 сімей. Першим головою колгоспу було обрано Ф. Шамановського, його замісником – Ф. Палієнка. Бригадами були Т. Камінник, О. Вовченк, Я. Миненко. Під назвою "Заповіт Ілліча" колгосп проіснував до 1959 року; потім його об'єднали з Уляницьким колгоспом ім. Петровського й назвали "Дружба".

У період колективізації мали місце факти розкуркулювання; усього розкуркулили 13 сімей – Антона Василенка, Каленика Говорухи, Степана Говорухи, Кузьми Керусенка, Григорія Мисливого, Петра Печенюка, Степана Печенюка, Погребного, Володимира Старосельцева, Івана Старосельцева, Терещенків, Олександра Хорошуна. Наймитів із цього списку мали лише кілька сімей, а інші своє господарство обробляли самостійно. Також розкуркулені були сім'ї Івана Варениченка, Якова Василенка, Тимоша Говоруху та Павла Трухана [13].

Штучний голод 1932-1933 років не оминув і Балико-Щучинку. Навколо села стояли патрулі, які без довідки з сільської ради нікого не випускали за межі населеного пункту. Згідно списків, що зберігаються в архівах музею, меморіального комплексу "Букринський плацдарм", жителів села Балико-Щучинка загинуло 335 чоловік, із яких – 115 дітей. Вчитася в списки: Кіндрат Антоненко, Катерина Антоненко, Прокіп Антоненко, Іван Антоненко, Ганна Антоненко, Степан Антоненко; Іван Герасименко, Марфа Герасименко, Іван Герасименко, Микола Герасименко, Оришка Герасименко, Михайло Герасименко, Катерина Герасименко та ще біля трьохсот прізвищ [12]. Люди вмирили цілими сім'ями, родинами. Із розповідей старожилів дізнаємося, що люди села врятувалися завдяки річці: у ній водилася риба, мушлі.

У 1932 році в селі було утворено осередок Комуністичної партії, до складу якого входили: М.Рябуха – секретар, В.Зубков (колишній партизан, нагороджений орденом "Червоного Прапора") – голова колгоспу і Чередніченко – голова сільської ради. У 1934 році колгосп "Заповіт Ілліча" був економічно розвиненим господарством, передовим у Ржищівському районі. Головою сільської ради в цей час був С. Скомаровський. Село мало 320 дворів, із них колгоспних – 300, решта – робітників і службовців. Життя поступово налагоджувалось.

Після 22 червня 1941 року сотні жителів села Балико-Щучинка пішли на фронт. Загін народних ополченців села готував населення до оборони. Гітлерівська армія, незважаючи на відчайдушний опір людей, розвивала наступ, наближалася до Дніпра. На території села рили протитанкові рови. На допомогу піхоті підійшли 3 кораблі Дніпровської флотилії. На лівий берег Дніпра переправляли худобу, трактори. Фашисти підступали з великими боями. А коли в середині 1941 року зайняли село, їх вибили за участю Дніпровської флотилії. 7 днів стримували натиск ворога. Та сили були нерівні. Зайнявши село, фашисти відразу кинулися грабувати населення: відбирали корів, свиней, птицю, цукор, сало. Полонених червоноармійців тримали в тимчасовому таборі, який діяв 10 днів. Їх жорстоко били, не давали їсти і пити, тримали за проволокою під дощем, розстрілювали. Жителі, як могли, допомагали полоненим, передавали їжу, одяг. Окупація села тривала до вересня 1943 року [18].

Німецька адміністрація зберегла колгоспи як форму залучення населення до праці. Із жителів села обрали старосту й поліцаїв, щоб виганяли людей на роботу та слідкували за порядком у селі.

У 1942-1943 роках німецька окупаційна влада відправляла українських юнаків та дівчат на роботу в Німеччину та Австрію. Забирали молодь 1921-1925 років народження. Зі списків відправлених видно, що з сім'ї забирали не одну дитину, а всіх дітей зазначеного віку. Після війни, через деякий час вони повернулись, але не всі. Змучені, згорьовані, хворі, але раді поверненню на рідну, звільнену від фашистів, землю. Це було пізніше. А в 1942-1943 роках тривала окупація: від рук фашистів загинуло 37 цивільних жителів села.

На початку 1943 року в селі почали з'являтися партизани. Вони вбивали німців, поліцаїв, громили магазин (в ньому були товари лише для німців).

Під час визволення України від фашистських загарбників село входило в рубезі "Букринського плацдарму", де наступав перший Український фронт під командуванням генерала армії Миколи Ватутіна. Букринський плацдарм – це невеликий клаптик української землі, що простягнувся вздовж Дніпра 55-кілометровою прибережною смугою. Тут вирішувалась доля Києва. Із 21 на 22 вересня 1943 року передові загони 40-ї, 47-ї та 3-ї гвардійської танкових армій на кілька днів раніше запланованого вийшли до Дніпра в районі Букринського вигину ріки та з ходу захопили перші невеликі плацдарми на правому березі в районі Ржищева, Балико-Щучинки, Великого Букрина, Зарубинців, Григорівки [5].

Жорстокі бої в селі точилися близько двох місяців. Місцеві жителі ховалися в погребах. Німці, відступаючи, забирали все, спалили село. Залишилося всього біля шести хат та десятків напівзруйнованих.

Коли радянські війська вибили німців з села і погнали далі, у село почали повертатись місцеві жителі. Це були переважно жінки, діти та старі люди.

Село відбудовувалося за один-два роки з матеріалу, що лежав на березі Дніпра для побудови моста. Спочатку були побудовані тимчасові приміщення для тваринництва, приміщення для контори колгоспу, сільської ради та клубу. Поля розмінували, останки воїнів, які загинули, поховали у братських могилах. Землю обробляли вручну та з допомогою корів.

1944 року відновила діяльність школа, хоча і у пристосованих приміщеннях. 1950 року в Балико-Щучинській семирічній школі навчалося 263 учні, яких навчали 15 вчителів. Десять років школа працювала у глиняному приміщенні та одній пристосованій (два класи) хаті. Врешті нове приміщення, яке зводили учительський, технічний і учнівський колективи, батьки учнів, було збудоване 1962 року [7]. Від 1962 року школа почала працювати в одну зміну. Першим директором школи був Іван Бідний; у 1975-1984 роках директором школи працював Борис Говоруха; від 1984 року – Юрій Кузнецов. До серпня 1984 року педагогічний колектив майже повністю оновився й омолодився.

Кращими випускниками школи є відомі нині в Україні люди: Вадим Скомаровський, письменник; Богдан Задорожній, художник; Борис Сердюченко, колишній директор Ржищівського будівельного технікуму.

У квітні 1962 року в село приїхав учасник боїв за Дніпро на Букринському плацдармі, колишній артилерист, житель села Віктор Білодід. Відразу виникла ідея провести перепоховання загиблих у боях на Букринському плацдармі та увіковічнити пам'ять про них. Перепоховань було два – у 1963-1964 роках; зрештою наступне відбулося з дотриманням вимог і ритуалів щодо військових поховань на висоті "Городок" [14]. 22 червня 1969 року було відкрито "Обеліск слави" [17]. У 1982 році Кагарлицький райвиконком прийняв рішення створити музей у селі Балико-Щучинка. Активну участь у створенні музейної експозиції взяли Київське обласне управління культури на чолі з В. Зеленьком, Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник, Кагарлицький історико-краєзнавчий музей, перший директор Балико-Щучинського музею Б. Говоруха, Ржищівське професійне училище №14, Кагарлицький райвиконком, зокрема заступник голови М. Левченко.

Ураховуючи вагомий внесок у визволення столиці України захисників Букринського плацдарму та важливе значення Балико-щучинської висоти в патріотичному вихованні, ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР 13 серпня 1974 року прийняла постанову №417 "Про спорудження монументу на честь подвигу радянських воїнів у боях при форсуванні Дніпра та на Букринському плацдармі" [44]. 1984 року розпочалися роботи зі спорудження монументу. 27

квітня 1985 року було відкрито музей, а 3 травня 1985 року – меморіальний комплекс "Букринський плацдарм". Музей – меморіальний комплекс "Букринський плацдарм" – включає музейну експозицію та скульптурно-меморіальний комплекс загальною площею 8,5 га; у фондах музею зберігається більше 6500 експонатів.

Нині село Балико-Щучинка входить до Ржищівської об'єднаної територіальної громади. На території села є всі необхідні установи, які забезпечують нормальну життєдіяльність населення. Працюють підприємства та організації, тобто наявні робочі місця. Чудові краєвиди села, відпочинок на берегах Дніпра приваблюють до села туристів. Перші кроки з розвитку зеленого туризму на території села вже зроблено. Деякі сільські сім'ї із задоволенням приймають гостей на літній період, пропонуючи хороші умови для проживання й відпочинку.

Отже, сучасне село має можливості для повноцінного життя населення й подальшого розвитку.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Археологическая карта Киевской губернии / В. Антонович. – М., 1895.
2. Довженко В. Й. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне : сб. научных трудов. – М. : Наука, 1978. – С. 32–33.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1975.
4. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – СПб, 1908. – 260 с.
5. Максимов Е. Зарубинецкая культура на территории Украины / Максимов Е. . – К., 1982.
6. Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. – М., 1965.
7. Освітняни Київщини – учасники Великої Вітчизняної війни (1941-1945) / за ред. І. Л. Лікарчука. – К. : Вид. О.Ешке, 2005.
8. Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии / Л. Похилевич. – К. : 1864.
9. Силкін Н. Ржищівський район : історично-економічний нарис / Н. Силкін, С. Силкін. – К. : Облкниггазвидав, 1962.
10. Скомаровський В. Трасти і контрасти / В. Скомаровський. – К. : Український письменник, 1999.
11. Хвойко В. В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура / В. В. Хвойко. – М., 1905.
12. Архівні дані музею – меморіального комплексу "Букринський плацдарм". – Папка № 2 : Списки померлих під час голоду 1932-1933 років.
13. Архівні дані музею – меморіального комплексу Букринський плацдарм. – Папка № 1 : Списки розкуркулених.
14. Архівні дані Кагарлицького районного архіву. – Папка № 20 : Перепис населення 2002 року.
15. Довженко В. Й. Древнерусские городища на Среднем Днепре / В. Й. Довженко // Советская археология. – 1967. – № 4. – С. 260–273.
16. Довженко В. Й. Раскопки Чучина / В. Й. Довженко // Археологические исследования на Украине 1965-1966. – Выпуск 1. – 1967.
17. Обеліск на Дніпровій кручі // Радянська Україна. – 1969. – 24 червня.
18. Бідний Іван Йосипович – перший директор Балико-Щучинської НСЗ школи : спогади очевидців.
19. Говоруха Борис Федорович – перший директор музею "Букринський плацдарм" : спогади очевидців.

Ярошевич А.П.,
*історик, краєзнавець, музеєзнавець, керівник Краєзнавчого музею
села Шкарівки Київської області*

Шкарівка: минуле та сучасність

*Люба Шкарівко моя! Предковичная!...
Ти короною лісів та й увінчана!...
Стрічкою Росі заплетена ти блакитною,
Сукню луків одягла оксамитною!...
Ти Швейцарія мала, серцю милая...
Вік любитиму тебе, скільки сили є!..*

Оксана Михайлюк

Постановка проблеми. Історія рідного краю цікава та важлива більшості людей. Пізнавальною є й історія Шкарівки – великого розвиненого села, економічного осередку Білоцерківщини, розташованого за 7 км від м. Білої Церкви на Київщині.

У дослідженні для розкриття питання історії та сучасності с. Шкарівки використано праці А. Ярошевича, В. Перерви, А. Гая, дослідницькі роботи учнів Шкарівської загальноосвітньої школи I-III ступенів, матеріали краєзнавчого музею села.

Мета дослідження – розкриття історії села Шкарівки Білоцерківського району на Київщині від найдавніших часів, особливостей його розвитку в сучасності.

Виклад основного матеріалу. Вивчення минулого Поросся розпочалося майже 200 років тому, у кінці XVIII – на початку XIX століть. Територія Білоцерківщини почала залюднюватися в глибоку давнину. Так, поблизу нашого села під час будівництва моста через річку Рось на трасі Київ – Одеса відкрито поселення землеробсько-скотарського племені доби неоліту (V – початок II тисячоліття до н. е.), так званої трипільської культури.

Дослідження трипільців біля села Шкарівки здійснювалося археологом О. Цвек [13]. За матеріалами розкопок у селі Шкарівка в дослідженні "Домобудівництво і планування трипільських поселень" автором указано на своєрідну систему домобудівництва цього поселення, яке має гніздо. Подібне розташування будівель мали трипільські поселення, зазвичай, по три у групі, різні за функціональним призначенням: жилі, господарчі й культові приміщення. Житла Шкарівського поселення, на відміну від інших трипільських, мали Г-подібне планування.

На теренах поселення трипільців біля нашого села було знайдено багато кам'яних сокир, що вказує на вид діяльності в давніх поселеннях, гарці для примітивного ткацького верстата, що засвідчує розвиток прядіння і ткацтва, те, що трипільці вже виготовляли полотно та використовували полотняний одяг.

Також на території села Шкарівки було знайдено керамічний посуд, характерний для черняхівської культури IV – III століть до нашої ери.

Шкарівка – єдине з-поміж сіл білоцерківського району, яке має історію, що, можливо, сягає часів Київської держави Рюриковичів. Перші документальні згадки про нього зустрічаємо в XVII столітті, коли це поселення звалось Старе Монастирище. Досить впевнено можна стверджувати, що йдеться про збережену народну пам'ять про давній монастир – Зимівську резиденцію Юрійських єпископів XI-XIII століть. Місцевість вкрита великими пагорбами, що сприяло створенню підземного монастиря, аналогічного Києво-Печерському та Гнилицькому під Києвом. Це підтверджує і церковний лист 1772 року, де вказано, що в селі є три кургани, один із яких зветься Бабичева могила. Були й монастирі: один на Целюрівській горі, другий – на Мешинській. Існування монастиря на Целюрівській горі підтверджують у спогадах і шкарівчани. Під час будівництва дамби для ставка 1950 року з-під гори брали глину; тоді було знайдено залишки підземних приміщень монастиря. Але, на жаль, вони були зруйновані без належних досліджень.

Краєзнавцями [9] було знайдено архівні матеріали, що засвідчують: у середині XVI століття в урочищі Монастирище була облаштована пасіка з невеликим хутором, яку згодом придбав білоцерківський підстароста Шкарівський. Саме останній і надав документ, що відроджував сучасну назву с. Шкарівки за своїм родовим гніздом Шкарів на Волині, яка наявна й нині.

Однак про виникнення назви села шкарівчани використовують легенду, за якою нібито в XVI столітті біля урочища Снігурі відбулася запекла й важка битва загону українських козаків і селян з польською шляхтою. Спочатку тіснили козаки, але полякам надійшла допомога й вони оточили супротивників та жорстоко розправилися з ними, зокрема і "шкварили" посаджених на палі ще живих козаків. Тож це місце було прокляте мешканцями села. Унизу на річці Рось була переправа, що слугувала всім подорожуючим і була знана як місце, де "шкварили" людей. Так поступово люди звикли до цієї назви й почали називати своє поселення "Шкварівка". Але з часом один із переписувачів пропустив літеру "в" у назві, й село почало називатися "Шкарівка".

Печерський ієромонах Л. Похилевич у книзі "Сказание о насельоних месностях Киевской губернии" 1864 року, описуючи с. Шкарівку, указує, що Шкарівка в 1740 році мала 70 хат і до 500 жителів. У середині XIX століття в селі проживало 1150 жителів. У "Сказанні" є відомості і про сільську церкву во ім'я Святого Духа, яка відродила духовність на шкарівській землі. Храм збудовано 1706 року шкарівчанами з дубових колод, вкритий дранкою, мав два куполи. Про це вказано й у церковному листі 1740 року, де зазначено, що церква мала поганий вигляд. На її місці в 1750 році було побудовано й нині діючу трикупольну церкву [9]. Саме до цього храму ходили наші предки не одне століття, перебудовуючи і добудовуючи церкву, вона діє й нині.

У другій половині XIX століття на Білоцерківщині священик Петро Лебединцев сприяв становленню парафіяльної освіти на Київщині. У кожному населеному пункті, де були православні церкви, виникали такі школи. 1860 року така школа почала функціонувати й у Шкарівці [10]. 1862 року парафіяльна школа в селі Шкарівці за підтримки графів Браницьких була перейменована в однокласне державне училище, викладання в якому здійснювали професійні вчителі. У той час у школі навчалося 16 хлопчиків та 5 дівчаток, але їх кількість щороку зростала. Спочатку навчання здійснювалося в "доме священника", а згодом Браницькі передали для школи "будинок економа".

На початку XX століття виникла необхідність побудувати нову школу в селі. Така школа була збудована у 1906 році за спеціальним проектом як навчальний заклад. Ця будівля й сьогодні знаходиться поруч із новою школою. Вона була перейменована у двокласне народне училище. 1913 року в цій школі навчалися 133 хлопчики і 25 дівчаток. Після завершення навчання випускникам видавалося свідоцтво про навчання та забезпечувалося право продовжити навчання в гімназії та училищах різного спрямування, тобто учні селян могли отримати певну професію.

Таку школу закінчив і наш земляк, художник Антон Середа, який присвятив своє життя розвитку українського мистецтва. Найбільшим досягненням відомого краянина була організація картинної галереї Всеукраїнської академії наук, нині це Київський музей мистецтва.

Із часом кількість дітей-шкарівчан постійно зростала, і сільська школа змушена була задовольняти їх потреби. На початку 20 років минуло століття вона стала 4-класною, пізніше – 7-класною, 1960 року – 8-класною, а потім 9-класною школою.

Шкарівчани щодо революційних подій 1905-1907 років були пасивними. Лише П. Сергієнко, І. Никоненко та Ф. Балас були учасниками страйків робітників Білої Церкви, за що пан Браницький вислав їх із села.

1914 року майже з кожного селянського двору на фронт пішов чоловік; багато односельців так і не повернулися із війни, деякі залишилися інвалідами.

Протягом 1917-1920 рр. влада в селі змінювалася так часто, що люди навіть не могли пригадати, якою вона була в той чи інший період.

Найкращу школу життя шкарівські діти проходили в сім'ї. Із діда-прадіда наші односельці обробляли землю, яка була основою життя. Виховуючи дітей, батьки насамперед формували в них любов до землі. Особливо на це вплинула аграрна реформа 1861 року, коли

селяни отримали земельні ділянки в особисту власність та право передавати землю в спадок.

Та з приходом більшовиків до влади було прийнято рішення про ліквідацію приватної власності на землю й перехід до колективної колгоспної системи ведення господарства. Саме в період суцільної колективізації кінця 20-30 років XX століття в селян відбиралася не тільки земля, а й конфіскували велику рогату худобу, свиней, коней, сільськогосподарський реманент, який ставав колективною власністю всіх колгоспників.

Страшним для нашого краю був голодомор. За один 1932-1933 рік у нашому селі з голоду померло 517 односельчан. Лише через 60 років українці в повний голос заявили і про цей геноцид вже в незалежній Україні. Щоб відзначити 60-річчя голодомору в Україні, у селі було зібрано спогади односельчан про ті страшні роки; у школі 11 серпня 1993 року пройшла поминальна панахида за померлими жертвами голодомору; прийнято звернення до керівництва радгоспу "Білоцерківський", щоб у селі звести пам'ятний знак жертвам голодомору. Цього ж року пам'ятний знак установили на центральному кладовищі села.

Та лиха доля не зломилася дух українця-трударя. Відомими лишилися досягнення нашої землячки, ланкової колгоспу імені II П'ятирічки А. Тупчії та її ланки, які 1936 року виростити по 500 ц. цукрового буряка з 1 га. В іншому кутку села, у колгоспі ім. III Інтернаціоналу, працювала ланка М. Никоненко – доглядали зернові культури. Старожили села пам'ятають П. Паламаренку, який у 16 років став першим і найкращим ковалем у селі.

У цей час до колгоспів почали надходити трактори "Універсал". Тож серед жителів села були династії трактористів, наприклад, комсомолець Ф. Авраменко, який пропрацював трактористом понад 40 років. Династію механізаторів села виростили 2 брати – Михайло та Артем Коцюби, хліборобська праця яких була відома в області.

Про початок війни жителі Шкарівки дізналися з повідомлення Інформбюро о 12 годині дня 22 червня 1941 року. Одразу з усіх куточків села люди почали збиратися до сільської ради; сільським керівництвом був проведений мітинг, на якому говорилося про початок війни, про необхідність чоловіків стати на захист рідної землі.

Напередодні війни за господарськими книгами в селі Шкарівці було 2.642 селян [15]. Із них до діючої армії на потреби фронту було мобілізовано 362 чоловіки. Війна так швидко просувалася углиб країни, що група фашистських мотоциклістів з'явилася біля села 16 липня 1941 року. Шкарівку було окуповано. Окупація тривала 900 днів. Біля села через річку Рось діяла переправа, якою відступали радянські війська Південно-Західного округу.

Під час окупації на кожного працездатного жителя накладалася трудова повинність: здавали молоко, яйця, курей та інші продукти. Зі Шкарівки до Німеччини було відправлено 49 осіб, майже всі вони після війни повернулися до села.

3-6 січня 1944 року Шкарівка була звільнена від окупантів. У визволенні села загинуло 29 бійців Червоної Армії, серед них – старший лейтенант Д. Бердов, підірвавши гранатою себе і гітлерівців. За цей подвиг йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

141 житель села не повернувся з боїв Другої світової війни. Пам'ять про загиблих односельчан та воїнів-визволителів увіковічено в меморіальному комплексі "Братська могила", біля якого жителі села, починаючи із 1965 року, відзначають День Перемоги. За проявлену мужність 145 шкарівчан нагороджені орденами і медалями. За подвиг на річці Дністер під час Ясько-Кишинівської операції звання Героя Радянського Союзу із врученням Золотої Зірки Героя і ордена Леніна було присвоєно воїну Т. Неконенку.

Після визволення села від німецько-фашистських загарбників у селі залишилися жінки, пристарілі й діти, на плечі яких ліг тягар відбудови господарства. У серпні 1944 року жителі села не могли самотійно впоратися із врожаєм. У село прибули курсанти 1 батальйону 134 запасного стрілецького полку, які базувалися в Білій Церкві, – молоді хлопці з Вінниччини, які допомогли селянам зібрати хліб. Пам'ять про це зберігається і до наших днів. Вдячні шкарівчани встановили в полі, де працювали курсанти, пам'ятний знак. Із того часу це поле називається "Курсантським полем".

1945 року був відкритий для богослужіння Свято-Духівський храм. Після Великої Вітчизняної війни його реставрували й визнали історичною й культурною пам'яткою середини

XVIII століття.

У січні 1951 року відбулося укрупнення господарства. На базі 3 колгоспів створено колгосп ім. Ватутіна, який очолив Т. Медвідь. Із року в рік господарство нарощувало темпи виробництва. У 1952 році ланки Н. Ткаченко, К. Руденко та О. Олексієнко досягли високих врожаїв цукрових і кормових буряків та були нагороджені державними нагородами. А молодий механізатор В. Фіщенко на комбайні СК-3 зібрав по 34 ц. пшениці з 1 га і намолотив 8 тис. ц. зерна, виборовши 2 місце серед комбайнерів області. Про трудові успіхи В. Фіщенка було написано в республіканських та всесоюзних газетах; він отримав державні нагороди: "Переможець соціалістичного змагання", золоту та срібну медалі ВДНГ СРСР та орден "Знак пошани". Тоді ж голову колгоспу було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора та малою золотою медаллю ВДНГ.

Значних успіхів досягли колгоспники й у тваринництві, застосовуючи нову технологію приготування кормів з добавкою кормових дріжджів. Колгосп перетворився у школу передового досвіду, на базі якого відбуваються постійні семінари спеціалістів колгоспів і радгоспів Київщини.

У 1964 році на основі рішення зборів колгоспників села Шкарівки колгосп ім. Ватутіна було реорганізовано і приєднано до радгоспу "Білоцерківський", землі якого знаходились біля районів Ротка та Заріччя Білої Церкви. Радгосп мав овочево-молочну спеціалізацію виробництва. 10 років радгосп очолював М. Порожній, який дбав не тільки про високі показники господарства, а й про селян. У 1961 році його було нагороджено орденом "Знак Пошани", у 1964 році – орденом Жовтневої Революції, а 1974 року – орденом Леніна.

Розпочалося будівництво сучасного великого молочного комплексу з новою технологією утримання дійних корів, що привело до зростання високих надоїв молока. За високі результати у праці завідувач ферми відділку ім. Ватутіна С. Роговий та головний ветеринарний лікар радгоспу П. Гончаренко були нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора. За 4-тисячні надої молока від кожної корови молоду доярку Н. Говгаленко в 1971 році нагороджено орденом Леніна. Примножили трудову славу шкарівчан доярки: А. Хвостенко, нагороджена орденом Трудової Слави III та II ступенів, депутат Верховної Ради УРСР 9-10 скликань; М. Молочина, нагороджена орденами Червоного Прапора та Леніна, депутат Верховної ради УРСР 11 скликання, делегат XXVII з'їзду Компартії України від Київщини 1985 року. Сьогодні вони внесені до золотого фонду Білоцерківщини.

За значні досягнення було відзначено й механізаторів радгоспу – П. Пономаренка, В. Бацака, Л. Бортніка – нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора; пізніше – їхнього учня В. Новохацького за сумлінну працю відзначено орденом Трудової Слави III ступеня; він представляв передову молодь України на XIX з'їзді ВЛКСР 1982 року.

1977 року в селі було збудовано сучасну триповерхову загальноосвітню школу на 650 учнівських місць із світлими навчальними класами-кабінетами, майстернями, спортивним та актовим залами, їдальнею та теплицею. У 80-х роках XX століття школа отримала ліцензію для навчання учнів професії водія, то ж разом з атестатом про середню освіту учні мали можливість набути ще і професію.

У школі створено й активно функціонує Краєзнавчий музей села Шкарівки, де людина праці посідає почесне місце як творець історії. Сьогодні музей має 2 зали та 9 оглядових кімнат. У 2008 року Міністерством освіти України музею присвоєно звання "Зразковий". Учні школи – активні учасники краєзнавчого й музеєзнавчого гуртків музею, який став дослідницькою лабораторією вивчення історії села. Свої дослідження учні представляли на конкурсі-захисті Малої академії наук України, на наукових конференціях [2; 4; 6; 8; 14].

2010 року Національна спілка краєзнавців України нагородила Шкарівський краєзнавчий музей як переможця Всеукраїнського огляду музеїв, що висвітлюють події II Світової війни.

У 1979 році для багатьох сімей села в їх домівки увійшло лихо так званої інтернаціональної війни в Афганістані. Серед воїнів однієї з частин обмеженого контингенту перебував на війні В. Карпенко. Про мужність і відвагу, військову майстерність Василя Григоровича свідчить орден Червоної Зірки і медаль "За відвагу". Але найбільшою нагородою

для батьків Василя було його поверненням додому живим.

"Живими і здоровими", на радість батькам, із тієї війни повернулися Сергій Балас та Валерій Зелінський, які з честю виконали свій обов'язок.

1986 року ніщо не віщувало біди. 26 квітня Чорнобиль увірвався в життя кожної людини як знак тривоги і біди. Першими на сигнал тривоги відгукнулися пожежники Білоцерківщини: у пожежному загоні міста Білої Церкви 1986 року працювали наші односельці: Микола Павленко, Анатолій Мазуренко, Анатолій Карпенко, Сергій Вдовика, Василь Гребеніченко. Усі вони в перші дні трагедії потрапили на ЧАЕС, виконували свій обов'язок, рятували людей від подальшої біди. І їм це вдалося ціною власного здоров'я. Пожежу ліквідували, небезпеку локалізували. Та смертельною небезпекою над рятувальниками та навколишніми жителями нависла радіація. Потрібно було рятувати людей і худобу з 30-кілометрової зони відчуження.

Тисячі автобусів та автомашин з усієї України прибули в район аварії. Серед цих водіїв були й наші односельці: Володимир Буравченко, Василь Гребеніченко, Семен Тупчій, Анатолій Грамотенко, Іван Вовченко, Василь Новохацький, Іван Совгира та інші. На ліквідації аварії працювали Іван Балас – електриком, Борис Никоненко – електрозварювальником, Петро Бортник – водієм, підвозив бетон, Людмила Бацак – кухарем, готувала їжу ліквідаторам.

26 квітня – День національної жалоби. Кожного року в Шкарівській школі проходить День Пам'яті.

Нині Шкарівка – велике розвинене село, економічний осередок Білоцерківщини. Площа населеного пункту – 515,3 га, кількість дворів – 1500, населення – близько 2600 осіб. Частина населеного пункту лежить у долині річки, а частина – на навколишніх пагорбах висотою до 200 м і тягнеться від Одеської траси до південно-західних околиць Білої Церкви. Населення села забезпечується водою із 5 артезіанських свердловин, яка подається централізовано водогоном протяжністю 22 км. У разі особистої необхідності шкарівчани можуть брати природно чисту воду із 15 джерел і 5 криниць та декількох особистих свердловин.

Багате село новобудовами, молодими сім'ями й новонародженими. Тут створені всі умови для повноцінного життя. Село газифіковане, телефонізоване, є центральне водопостачання, усі дороги асфальтовані, налагоджений транспортний зв'язок із районним центром. У селі працює пошта, 6 магазинів та 4 кіоски із продовольчими та господарськими товарами, кілька розважальних закладів.

До послуг маленьких шкарівчан дошкільний навчальний заклад "Веселка" (завідувач А. Кривошея), у якому виховується 62 діти. Сьогодні здійснюється добудова основного корпусу.

Від 1957 року у Шкарівці діє Будинок культури на 400 місць (нині завідує ним Л. Степанова), який у всі роки був культурним центром села. Державні й сільські свята, реєстрація шлюбів, проводи в армію, концерти відомих і місцевих артистів, демонстрація улюблених кінофільмів, вечори танців, дискотеки, сільські зібрання – усе відбувається тут. Також у будинку діють гуртки художньої творчості, любительські об'єднання, сільський хоровий колектив "Водограй" (художній керівний Г. Тупчій), який презентує свою творчість в Україні; нещодавно за творчу працю колективу було присвоєно звання народного.

Шкарівчани оберігають і примножують добрі традиції. Щороку цікаво та пізнавально організовуються свята Трійці, Івана Купала, Дня села (19 серпня в день яблуневого Спасу), Дня працівника сільського господарства, святого Миколая, Водохрещі, Масляної та Великодніх свят.

Своїм розквітом та благополуччям значною мірою Шкарівка завдячує Анатолію Бондарю, незмінному сільському голові з лютого 1992, оскільки він – людина, яка до кожного ставиться з повагою, уміє планувати та втілювати в життя задуми, має перспективу розвитку села.

У Шкарівці працює понад 40 підприємств малого й середнього бізнесу: меблева фабрика "УКР.ЮГ" із сучасними технологіями виробництва корпусних меблів, що мають попит на ринках України та за її межами, декілька потужних столярних цехів із виробництва євровікон та дверей, меблів, зокрема ПП "Гранд", декілька підприємств із вирощування та продажу квітів та інші.

Одним із перших великих задумів сільського голови було будівництво та відкриття 1998 року сільського стадіону. 29 грудня 2006 року створено Комунальне підприємство "Фізкультурно-спортивний клуб"; від цього часу на території села постійно проводяться Всеукраїнські змагання з велоспорту, чому сприяли й горбиста довколишня місцевість та благоустроєні дороги.

У 2002 році сесія сільської ради прийняла рішення про створення сільського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Так у селі з'явився парк відпочинку з сучасною інфраструктурою: дитячий майданчик із гойдалками та гірками, фонтаном та пам'ятником Тарасу Шевченку (відкрито передодні 200-річчя з дня народження поета).

У 2007 році ФАП села Шкарівка реорганізовано в лікарську амбулаторію загальної практики – сімейної медицини. Амбулаторія забезпечена необхідним обладнанням та інвентарем, придбано стоматологічне та кардіологічне обладнання, проведено реконструкцію приміщення, набрано штат працівників, працює денний стаціонар на 5 ліжок. За закладом закріплено спеціалізований автомобіль.

Є у Шкарівці ще одне добре правило для підприємців: живеш і працюєш в селі – зроби для нього щось корисне. Так, фірма "Гранд" є спонсором сільської футбольної команди, яка в останні роки посідає провідні місця змаганнях на Білоцерківщині та Київщині.

Сільська рада кожного року виділяє кошти для оновлення школи. Сьогодні в кожному кабінеті є інтерактивні дошки, ноутбуки, нове учнівське обладнання. У закладі організовано центр інклюзивної освіти, у якому створено належні умови для навчання дітей з особливими потребами – є сенсорна кімната, яка використовується для терапії й відпочинку, кімната для занять із реабілітологом, кімната для роботи дефектолога і логопеда. До кожного учня знаходять особливий підхід, адже, як зізнаються працівники центру, завжди приємно бачити прогрес у розвитку дитини.

Висновки. Отже, започаткування та становлення нашого села є давнім; перші документальні згадки про нього зустрічаємо в XVII столітті, коли це поселення звалось Старе Монастирище.

Нині наше село, розташоване поблизу міста Білої Церкви на Київщині, – економічний осередок Білоцерківщини. Із кожним роком село Шкарівка стає все кращим та заможнішим, молодіє, повниться дитячим сміхом. Плекаючи свою малу батьківщину, його жителі із впевненістю дивляться в майбутнє. Частина рідної Шкарівки навечно схована в серці кожного, хто мав щастя народитися і зростати на цих мальовничих благословених просторах.

Список використаних джерел

1. Герасименко Т. Промисловий осередок Білоцерківщини – Шкарівка / Т. Герасименко // Вітрина. – 2006. – № 8 ; 2006. – № 26.
2. Гончаренко І. Д. Економічний розвиток села Шкарівка : науково-дослідницька робота / І. Д. Гончаренко. – Біла Церква, 2002.
3. Коротков В. Шкарівка жила, живе і буде жити / В. Коротков // Замкова гора. – 1999. – 15 вересня.
4. Кочнева І. П. Історія села Шкарівки XX століття : науково-дослідницька робота / І. П. Кочнева. – Біла Церква, 2001.
5. Країна успішних людей // Альманах. – 2015. – №1–2.
6. Майстренко Л. О. Голодомор 1932-1933 років в селі Шкарівка : науково-дослідницька робота / Л. О. Майстренко. – Біла Церква, 2002.
7. Ніхто не забутий, ніщо не забуте. Навіки в пам'яті народній 1941-1945 рр. Білоцерківський район. – 1990.
8. Ноконенко Н. Б. Село Шкарівка в роки війни : науково-дослідницька робота / Н. Б. Ноконенко. – Біла Церква, 2001.
9. Перерва В. С. Храм Святого Духа в селі Шкарівці / В. С. Перерва, І. І. Пупенко. – Біла Церква, 2005.
10. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX –початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква, 2008.

11. Стародуб О. Лаврентій Похилевич та його "Сказання..." // Сказання о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич / О. Стародуб, Є. Чернецький. – Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2005.
12. Холод В. Миттєвості життя / В. Холод // Київська правда. – 9 лютого. – 1986.
13. Цвек Е. В. Домостроительство и планировка трипольских поселений (по материалам раскопок в с. Шкаровка : энеолит и бронзовый век Украины) / Е. В. Цвек. – К., 1976.
14. Ярошевич Є. А. Історія моєї школи : науково-дослідницька робота / Є. А. Ярошевич. – Біла Церква, 2000.
15. Ярошевич А. П. Село Шкарівка Білоцерківського району в роки Великої Вітчизняної війни : 1941-1945 років / А. П. Ярошевич. – Біла Церква, 2005.

РОЗДІЛ 3 КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ НА КИЇВЩИНІ

Нікітіна В.В.,

*молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу
"Меморіальний музей Г.С. Сковороди"
Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав"*

Підручники XVIII-XIX століть: їх роль і значення в навчальному процесі граматичних класів Переяславського колегіуму

Постановка проблеми. Книжкові пам'ятки – це не тільки витвори друку, це і джерела досліджень розвитку науки, культури. Підручники також є незмінними писемними пам'ятками історії народу, його культури та освіти. Збирання та зберігання спадку минулого є одним з пріоритетних завдань музейної справи.

Із багатьох причин до нашого часу дійшло дуже мало примірників стародрукованих підручників. Богослужбові видання великого формату були дуже дорогими, тому вони пильно оберігались, тож збереглися до нашого часу в значній кількості. Навчальні книги, невеликі за обсягом та недорогі за ціною, використовувалися повною мірою, тож до нашого часу дійшли лише поодинокі їх примірники, найчастіше ті, що були вивезені за кордон або знаходилися у приватних зібраннях і не використовувалися активно для навчання.

В експозиції Меморіального музею Г. С. Сковороди знаходиться понад 80 одиниць стародрукованих підручників та 10 посібників для навчання (літописи, словники, лексикони) XVII-XIX століть. Більша частина з них – російською мовою, видані у друкарнях Санкт-Петербурга (31 од.), Москви (24 од.), Казані (1 од.), Костроми (1 од.). Підручників іноземною мовою 17 одиниць: французькою – 11, німецькою – 2, латинською – 2, польською – 2. Серед видань українською мовою – лише 3. У 16 книгах відсутні вихідні дані, що потребує подальшого дослідження.

Отже, представлене наукове дослідження сприятиме розширенню інформації про вітчизняне підручникотворення та дасть можливість простежити, як змінювались основні характеристики навчальної літератури.

Незважаючи на очевидну важливість наукового дослідження порушеної теми, вона не була належно розроблена. Відомостей про видання підручників маємо не багато, оскільки то були дешеві, малоформатні книги, які на увагу вчених-сучасників начебто й не заслуговували. У різні історичні періоди дослідники приділяли увагу вивченню лише деяких аспектів зазначеної теми без комплексної систематизації.

У XVIII столітті з'явилася справочинна документація. Це укази, розпорядження, рапорти та донесення ректорів колегіумів, звітна документація, яка, окрім чисельності викладачів, обсягу навчальних дисциплін, дає змогу встановити їх змістовне навантаження, використання підручників і посібників, за якими велося викладання, закупівлю підручників для колегіумів. До справочинної документації також відносяться каталоги (реєстри) бібліотек колегіумів та опис книжкових зібрань, які належали викладачам колегіумів.

У XIX столітті було зроблено окремі наукові розвідки, присвячені Переяславському колегіуму, у яких дослідники аналізували навчально-виховний процес у колегіумі, наводили дані про закупівлю та використання підручників, за якими велося викладання. У цей період було зібрано, опрацьовано, запроваджено до наукового обігу значний архівний матеріал, завдяки чому маємо змогу отримати інформацію. Увагу цьому питанню приділяли П. Левицький ("Прошлое Переяславского духовного училища", 1889 рік), І. Крамаренко ("Из воспоминаний об учителях, бывших в переяславско-полтавской семинарии в первой четверти текущего столетия", 1880 рік), М. Терлецький ("Переяславское духовное училище", 1892 рік), І. Павловський ("Из первой поры существования Переяславской семинарии", 1878 рік), опубліковані у виданні "Полтавские епархиальные ведомости."

1888 року з'явилися статті В. Демидовського, П. Попова, у яких, окрім характеристики викладацького й учнівського складу Переяславського колегіуму, містилися відомості про структуру навчання та методичку викладання предметів.

Частина дослідників аналізувала підручники з окремих предметів, зокрема, дослідженню давніх українських поетик присвятили свої праці І. Іваньо ("Поетика" Митрофана Довгальського", 1973 рік), Д. Наливайко ("Київські поетики XVII – поч. XVIII ст. в контексті європейського літературного процесу", 1981 рік), Г. Сивокін ("Давні українські поетики"), у яких відзначено високий рівень тодішньої поетико-теоретичної думки. Аналіз курсів риторики здійснили В. Нічик ("Сборник курсов риторики и философии профессоров Киево-Могиланской академии в ЦНБ АН УССР"), Я. Стратій ("Описание курсов философии и риторики").

Отже, питання вивчення забезпечення підручниками студентів православних колегіумів України та формування бібліотек цих навчальних закладів перебувало в полі зору дослідників. Проте спеціальних праць, які б охоплювали цю тему, не було створено.

Мета дослідження – аналіз ролі та значення підручників XVIII-XIX століть у навчальному процесі граматичних класів Переяславського колегіуму.

Виклад основного матеріалу. Навчальний процес у православних колегіумах був організований як послідовне проходження класів за зразком, який практично не відрізнявся від Києво-Могиланського колегіуму XVII – початку XVIII століть. Навчання передбачало послідовне засвоєння граматичних класів, поезії, риторики, філософії та богослов'я.

Зокрема, граматичних класів було чотири: фара (або аналогія), інфіма, граматика, синтаксима. Перший клас фара, за суттю, був підготовчим, але набирали в нього учнів із певним обсягом знань, навчали їх читати й писати слов'янською, латинською, грецькою та польською мовами. У класі інфіми, перейменованому згодом у нижчий граматичний, навчали учнів початкового граматичного розбору. У граматичному, перейменованому в середній граматичний, викладалася повністю граматика мов, що вивчалися. У класі синтаксими, перейменованому у вищий граматичний, надавалася перевага перекладам з мов, що вивчалися, російською й навпаки. У цих же нижчих класах викладали катехізис, арифметику, нотні співи, а наприкінці XVIII століття – географію та священну історію.

Слов'янська мова. Церковнослов'янську мову в колегіумах викладали тільки в нижчих граматичних класах на основі читання текстів, які використовували під час богослужіння.

Викладання церковнослов'янської мови велося за "Граматикою Словенською" Мелетія Смотрицького (вперше видано 1619 року, а наступно – 1721 року). Цей посібник набув популярності у школах України, Росії та Білорусії, використовувався в різних навчальних закладах майже два століття. Автор посібника першим в історії вітчизняного мовознавства подав повний курс граматики в її тодішніх основних частинах. В укладанні "Граматики" М. Смотрицький використав чимало відомих європейських граматик, зокрема й латинську граматику Альвара, що зумовило популярну на той час форму викладу матеріалу у вигляді "запитання-відповідь".

Латинська мова. У першому підготовчому класі, аналогії, учнів навчали елементарному читанню та письму латинською мовою. В інфімі, нижчому граматичному класі, розпочиналось вивчення латини, яке передбачало опанування правил граматики, граматичний розбір, перші вправи з перекладу. Ці заняття продовжувались в наступному граматичному класі.

Посібником з латинської мови у православних колегіумах була праця Емануїла Альвара "De institutione Grammatica libri tres"; за цим виданням починали навчання учні граматичних класів колегіумів.

Про викладання синтаксису за Альваром свідчить "Schola Syntaxeos" – лекції та вправи, розроблені Пилипом Гошкевичем у Переяславському колегіумі у 1742-1743 та 1743-1744 н.р. (збірник зберігається в рукописному відділі Державної бібліотеки в Москві, ф. 152; рукопис на 189 аркушів, очевидно, належав одному з учнів П. Гошкевича). Витрати на "покупку альваров" були звичайною статтею видатків колегіумів. У першій частині підручника систематично викладалися основні поняття про частини мови, пропонувалися приклади із перекладами для вивчення напам'ять. Посібник відповідав загальним тенденціям тогочасної дидактики, як і більшість підручників того часу, був складений у вигляді запитань і відповідей до них.

У середині XVIII століття постала необхідність заміни цього посібника на більш сучасний. Таким став посібник Кристофа Целларія (у переробленні Геснера, видання Московського університету 1762 року) – "Краткая латинская грамматика, сочиненная г. Целларием, исправленная и умноженная г. Геснером; с немецк. на российский. язык переведена, при Императ. Московском университете, элоквенции профессором Антоном Барсовым". Їх

закуповували у великій кількості у всіх колегіумах. Тільки 1774 року Переяславський колегіум придбав у Москві 140 примірників [9, арк. 7, с. 46].

Під час виконання вправ (переклад молитов, тропарів, кондаків, латинських прислів'їв) використовували так звані серед студентів "Лангиевы разговоры". Насправді ж ця праця називалася так: Ланге И. Школьные разговоры / перевод с латинского на русский язык Мартин Шванвиц, гимназии ректор. – St.-Petersburg. 1750. Вона була написана професором богослов'я в Галле Йоганном Йоахимом Ланге, яку переклав ректор Петербурзької академічної гімназії Мартин Шванвіц (поляк).

П. Левицький, спираючись на розповіді, писав, що в Переяславському колегіумі кожен учень забезпечувався книжкою, яка містила найбільш розповсюджені розмовні фрази (конструкції). "Уже начиная с класса грамматики, ученики приучались говорить по латыни; каждый изъ них снабжался книжкою, заключающею въ себѣ болѣе употребительныя фразы въ разговорахъ" [4, с. 7]. У цих розмовах викладалися граматичні правила, а предметами діалогів були ситуації навчальної повсякденності учнів. У такий спосіб в учнів формували певні моральні норми, правила поведінки, знайомили із різними поняттями.

До занять латиною у православних колегіумах залучали й так звані "лексикони Кнапіуша" (Knapski G. Gregorii Knapii... collectum et recusum Synonyma seu dictionarium Polono-Latinum. – Lwow, 1691). Це були праці Григорія Кнапського, відомого укладача словників, лексиконів (польсько-латинських, польсько-латино-грецьких). У православних колегіумах лексикони були представлені великою кількістю примірників різних видань. У спогадах колишніх вихованців Переяславського колегіуму можна віднайти згадки про авторів, уривки із творів яких використовували для перекладів у граматичних класах. Серед них найбільше згадується Корнелій Непот [3, с. 404].

Для з'ясування кола авторів, твори яких перекладали в цьому класі, можна долучити й реєстри книг, які купували колегіуми для навчальних потреб. Так, згадки учнів Переяславського колегіуму підтверджуються відомостями, що колегіум закупив праці Корнелія Нелота (20 примірників), Цицерона та ін. [9, арк. 46-46 зв.]

Важливим є свідчення про придбання Переяславським колегіумом праці Я. Коменського "Видимый мир на латинском, российском, немецком, италианском и французском языках представлен, или Краткое введение, которым изъясняется, что обучающемуся юношеству легким способом не только языку, разумным упражнением, но также и вещи достойныя знания самонужнейшия" (Москва, 1768 рік), яку також використовували для перекладів [9, арк. 46-46 зв.] У 1810-1811, 1817 роках було видано латинські хрестоматії, які уклав ректор Харківського колегіуму Андрій Прокопович.

Російська мова. Викладання російської мови в колегіумах розпочалося не раніше 1760-х років за підручником Михайла Ломоносова "Русская грамматика". Праця стала у другій половині XVIII століття найбільш поширеною, витримала шість перевидань. До колегіумів її закуповували у великій кількості примірників [9, арк. 7].

У подальшому з'явився посібник з російської мови, який уклав викладач Харківського колегіуму Іван Переверзев (надрукований у 1782 і 1787 роках у Москві) – "Краткие правила российского правописания из разных грамматик выбранные и по свойству украинского диалекта для употребления малороссиянами дополненные в Харькове". Посібник був зорієнтований на подолання помилок, яких припускалися носії української мови. М. Возняк назвав цю працю одним з кроків "московського походу проти української вимови" [1, с. 11].

Наприкінці століття російську граматику в колегіумах вивчали за ще одним популярним тоді посібником А. Барсова "Краткия правила российской грамматики, собранныя из разных российских грамматик: в пользу обучающагося юношества в гимназиях Императорскаго Московскаго университета" (Москва, 1773).

Польська мова. Хоча В. Пархоменко зазначав, що в Переяславському колегіумі польську мову почали викладати з 1741/1742 н.р. [5, с. 224], у рапортах єпископа Арсенія до Синоду вказано, що викладання польської почалося від заснування колегіуму – із 1738 року [7, с. 66].

Збереглися вправи, які робили учні синтаксичного класу Переяславського колегіуму в 1742-1744 роках, що містять типові "Adagia polono-latina" – вправи із паралельним польсько-

латинським текстом [7, с. 67]. Для їх виконання використовували польсько-латинські лексикони та словники Григорія Кнапського (які призначались для єзуїтських навчальних закладів у XVII столітті, друкувались у Кракові). У православних колегіумах лексикони були представлені великою кількістю примірників різних видань, про що, зокрема, свідчить реєстр бібліотеки Харківського колегіуму 1753 року [7, с. 67].

Про вивчення польської мови в Переяславському колегіумі не тільки в перші десятиліття, а й у подальшому, свідчать копії атестатів, інші справочні джерела, у яких указувалися предмети викладання й зазначалась польська мова. Розклад занять, укладений для Переяславського колегіуму, фіксує збереження польської мови як предмета викладання наприкінці XVIII століття (у 1798 році) [8, с. 720].

Катехізис. Катехізис починали вивчати у граматичних класах колегіумів, продовжуючи навчання в наступні роки [3, с. 748]. Як навчальний засіб одним із перших використовувався посібник московського митрополита Платона (Левшина) "Православное учение" (Москва, 1766 рік). Переяславська архієрейська казна в 1772 році виділила кошти на закупку в Києві 40 "Платоновскихъ катехисисовъ" [6]. Та викладання катехізису не було постійним і не завжди входило до класних занять.

Математика. Арифметиці учнів колегіумів навчали у граматичних класах. У спогадах вихованців Переяславського колегіуму згадується про вивчення цього предмета у граматичних класах, хоча такі згадки відносяться до історії колегіумів другої половини XVIII століття [2, с. 748].

У Києво-Могилянській академії в XVII столітті математичні науки відносили до розряду філософських наук (викладали у другий рік навчання у філософському класі). Курс математики, який читав Феофан Прокопович у Києво-Могилянській академії, також був складовою курсу філософії. Із другої половини XVIII століття математику виокремили як окремий предмет; викладав її спеціально підготовлений учитель.

Більше відомостей про викладання математики в колегіумах відноситься до 1760-х років. Серед підручників, які купували спеціально для занять у колегіумах, були посібники М. Курганова, які витримали декілька видань, зокрема, "Универсальная арифметика, содержащая основное учение как легчайшим способом разные во обществе случающиеся, математика принадлежащая арифметическая и алгебраическая выкладки приводит" (СПб., 1757 рік).

Значно частіше використовувалися посібники математики Д. Анічкова (з арифметики, геометрії, тригонометрії), наприклад, "Теоретическая и практическая арифметика: в пользу и употребление юношества" (Москва, 1764 рік). Частину посібників Д. Анічков переклав з латини – праці видатного німецького математика, фізика та астронома Йоганна Фрідріха Вейдлера, викладача Віттенберзького університету. Це були посібники з арифметики, алгебри, геометрії та архітектури. Праці Й. Вейдлера були сучасними книгами, написаними просто й лаконічно, відрізнялися стислим викладом матеріалу. Незважаючи на "сухість" методу, вони привчали мислити, були кроком уперед порівняно з рецептурними методами старих авторів. У 1771 році для Переяславського колегіуму було закуплено 10 примірників одного з видань арифметики [9, арк. 46].

На початку XIX століття учитель Харківського колегіуму С. Антоновський написав посібник з арифметики "Арифметика, приспособленная к понятию юношества, начинающего обучаться сей науке: в 2 ч." (Харків, 1811 рік), у якому розробив курс за чітко продуманою системою.

Німецька та французька мови. Включення до програми викладання колегіумів німецької та французької мов відкривало нові можливості прилучення до досягнень європейської науки і культури. Їх вивчення розпочиналося з синтаксичного класу задля того, щоб у перші роки навчання учні повною мірою могли зосередитися на латині.

Викладання німецької мови в Переяславському колегіумі розпочалося з 1763 року, а французької – на початку 1780-х років. "Съ 1763-64 учебного года введено было въ Переяславской семинарии изучение нѣмецкаго языка, первымъ учителемъ котораго былъ тогдашній префектъ священникъ Назарій Яворскій; въ первый же годъ нѣмецкому языку обучалось свыше 20 семинаристовъ" [6, с. 77].

У викладанні німецької мови наприкінці XVIII століття викладачі використовували "Граматику Гелтергофа" (Гельтергоф Ф. *Немецкая грамматика, в которой не только все части речи или произведение слов, но и синтаксис или сочинение слов, оба надлежащими примерами объяснены: в пользу российского юношества здано учителем немецкого языка в Московском имп. университете.* – М., 1784). Франц Гелтергоф – доктор теології з Галле, у 1760-ті роки був викладачем німецької мови і літератури в Московському університеті, написав посібник німецької граматики із короткою хрестоматією з уривками творів кращих німецьких авторів "Российской лексикон по алфавиту, с немецким и латинским переводом, изданный Франциском Гелтергофом, профессором публ. экстр. в Императорском Московском Университете" (Москва, 1778 рік).

Ще одним посібником була німецька граматика професора Лейпцигського університету Йоганна Кристофа Готтшеда, видана вперше в Лейпцигу 1748 року, а її видання у Петербурзі сприяло засвоєнню наукового методу граматичного описання (Греч И. М. *Немецкая грамматика, сочиненная в пользу и употребление благородного юношества при Сухопутном Императорском кадетском корпусе.* – СПб., 1760).

У Російській імперії в XIX столітті кількість німецькомовних посібників із різних наук переважала російськомовні книги. Зокрема, у Меморіальному музеї Г. С. Сковороди експонується підручник Франца Міллера "Учебник немецкаго языка для русскаго юношества" (СПб., 1851 рік).

Для викладання французької мови використовували "Реестрову граматику" П'єра Ресто. Цей популярний у той час в Європі посібник у колегіумах був у двох варіантах: французькою і в перекладі російською (Новая французкая грамматика сочинений Г. Ресто из других грамматик / на рос. язык переведена в Академии наук переводчиком В. Тепловым. – СПб, 1752.) Це був один із перших посібників для вивчення французької мови в різних навчальних закладах як Європи (починаючи від Паризького університету) та Російської імперії.

Згодом викладачі колегіумів написали власні посібники. Зокрема, учитель французької мови Харківського колегіуму Яків Толмачов уклав посібник з французької граматики "Французская грамматика, расположенная легчайшим способом, с присовокуплением хрестоматии" (Москва, 1809 рік). Це видання виявилось настільки вдалим, що його перевидавали в XIX столітті чотири рази: автор урахував дидактичні прийоми, відомі із попередніх європейських граматик. Окрім граматичних правил, французька граматика Я. Толмачова вміщувала цікаві та доступні "дитячі розмови" з різних тем, в основі яких – ситуації повсякденного життя дитини вдома та в колегіумі. У граматиці наводились анекдоти, дотепні діалоги, розмови "між батьками та синами" тощо. Книга не була сухим зведенням граматичних правил, а радше захопливою й веселою книгою для дітей. До того ж всі розмови мали "педагогічне навантаження", поволі невимушено забезпечували формування норм моралі, поведінки, життєвих орієнтирів.

Варто зазначити, що у XVIII столітті в Росії латинська мова сприймалась переважно як символ "попівської вченості", до якої у дворянському середовищі ставилися зверхньо; натомість володіння французькою було ознакою "дворянської вченості" вищого світу. За німецькою мовою в цей час поступово затверджувалася роль мови вченого світу.

Вивчення німецької і французької мов у православних колегіумах сприяло поєднанню церковної складової освіти та світської ученості. Увага в їх викладанні зосереджувалася на спонуканні учнів до розмовної практики та до виконання щоденних письмових вправ.

Дослідження змісту навчання й навчальних підручників у граматичних класах православних колегіумів свідчить про поступове опанування та перехід до методів навчання, які були поширені в гуманістичних школах Європи. Від другої половини XVIII століття у православних колегіумах латинська мова почала втрачати колишнє значення у процесі навчання, переставала відігравати роль загальноєвропейського засобу комунікації, перетворившись на один із предметів викладання [7, с. 79]. Процес поступової переорієнтації європейських шкіл на локальні мови поширився й на православні колегіуми, у яких російська мова почала перебирати на себе функції латини. Цим пояснюється той факт, що від початку XIX століття студенти колегіумів в основному користувалися підручниками російською мовою, надрукованими в Санкт-Петербурзі та Москві. А програма граматичних класів православних колегіумів поступово еволюціонувала до програми гімназій модерного типу.

Список використаних джерел

1. Возняк М. С. Історія української літератури. Т. 2. Ч. 3 : Віки XVI-XVIII / М. С. Возняк. – Львів : Просвіта, 1921-1924 ; – Т. 2. – Ч. 1 : Віки XVI-XVIII. – 1921. – 416 с. ; Т. 3. – Ч. 2 : Віки XVI-XVIII. – 1924. – 564 с.
2. Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. / В. Демидовский // ПЕВ. – 1888. – № 20. – С. 735–776.
3. Крамаренко И. Из воспоминаний об учителях, бывших в Полтавско-Переяславской семинарии в первой четверти текущего столетия / И. Крамаренко // ПЕВ. – 1880. – № 9. – С. 403–409.
4. Левицкий П. Образцы старо-семинарской поэзии / П. Левицкий // КС. – 1889. – № 11. – С. 450–454.
5. Пархоменко В. К истории образования на Украине / В. Пархоменко // К.С. – 1905. – № 9. – С. 235–247 ; № 10. – С. 126–132.
6. Пархоменко В. Очерки истории Переяславо-Бориспольской епархии (1733-1785) / В. Пархоменко. – Полтава, 1908. – 98 с.
7. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох : православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. : монографія / Л. Ю. Посохова. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 400 с.
8. Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // ПЕВ. – 1887. – № 20. – С. 707–737 ; 1887. – № 21. – С. 757–780 ; 1888. – № 2. – С. 66–98 ; № 3. – С. 115–129.
9. ЦДІАК України. – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 848. – 48 арк.

Плівачук К. В.,

доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти Комунального навчального закладу Київської обласної ради "Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів", кандидат педагогічних наук, доцент, заслужений учитель України

Сквирянин Карло Васильович Болсуновський: грані наукової творчості

Постановка проблеми. Людина самостійно творить власне життя, визначає пріоритети, яким його присвячує, життєві орієнтири й цінності. Таким був наш земляк Карл Васильович Болсуновський (1838-1924 роки), професор, автор більше 30 праць, понад 100 різноманітних статей у періодичних і наукових виданнях, історик, нумізмат, колекціонер, один із початківців створення музейної справи в Україні. Він вільно володів польською, українською, російською, німецькою, французькою, знав італійську, латину, грецьку, старослов'янську мови.

Чому відомості про Карла Болсуновського довгий час замовчувалися? У радянських енциклопедіях, довідниках інформації про нього немає; вона наявна в II томі "Императорского Московского археологического общества в первое пятидесятилетие его существования (1864-1914 гг.)" [5] у бібліографічному словнику членів товариства.

Мета дослідження – розкрити походження, період становлення, світогляд, наукову і громадську діяльність відомого вченого – краснзнавця, історика, етнографа, нумізмата, музейника Карла Болсуновського.

Виклад основного матеріалу. У родовому архівному фонді Болсуновських зібрання Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [13] зазначається, що Кароль Болсуновський був видатним діячем історії культури України та Польщі, кустосом нумізматичного відділу Історичного музею в Києві, членом багатьох наукових товариств: Київського товариства старожитностей і мистецтв, членом-кореспондентом Московського імператорського нумізматичного товариства, дійсним членом Імператорського археологічного

товариства, Київського відділу Імператорського російського воєнно-історичного товариства, а також наукових товариств у Рязані, Твері та Катеринославі. Зокрема, він як учень В. Хвойки та В. Антоновича досліджував трипільську культуру, родові знаки князя Володимира, вивчав нумізматику, геральдику.

У фамільному архіві Болсуновських, який увійшов до комплексу документальних матеріалів "Музей видатних діячів України", знаходимо, що Болсуновські, за даними "Родзінни" С. Уруського [5], походили з Волині, були нобілітовані у 1835 році та вписані до книг шляхти Волинської губернії. "Потомственный дворянин 26 января 1826 года из числа Сквирского уезда. Архивная опись о причислении его назначено Волынское Дворянское Депутатское собрание имеет честь уведомить Киевское таковое же, что определяет Волынским собранием 11 февраля 1824 года состоявшимися, признать в дворянстве Василия, Йосифа и Карль Несторовичи Болсуновские как видно из Указа Правительствующего Сената по Департаменту Герольди, основываясь на представлении документов на дворянство показывающей, что Василик, Йосиф и Карл Болсуновских происходят отъ отца Нестора, деда Ивана, прадеда Григория и прадеда Богдана и что Нестор по ревизским сказкам до времени присоединения польских провинций к России писан был в числе шляхты, нашла определения сего Собрания" [10].

Інші конкретні відомості містяться у праці Є. Дуніна-Борковського, який визначає київське походження цього роду від початку 16 століття та вказує деяких представників лінії Болсуновських. Його батько – Василь Несторович – працював правником у повітовому місті Сквирі, мати Франциска походила із старовинного роду Бігуновських. У Сквирі вони мали родовий маєток, який був розташований на вулиці Красній. Саме тут, 10 листопада 1838 році народився нащадок старовинного роду Великого Князівства Литовського – Карло Болсуновський. До десяти років виховувався вдома, де й отримав початкову освіту. Формувався серед простого люду, навчався чесності та справедливості у свого батька. Його тітка Текля в одному з листів написала: "...наш Карло своєю добротою й душевністю зачаровує всіх, хто з ним спілкується". Далі перебував на вихованні у свого дядька, полковника Йосипа Несторовича Болсуновського, у містечку Тульчин Подільської губернії. Дядько віддав його на навчання до Немирівської гімназії [5].

На думку науковців, Немирівська гімназія у 40-60 роках ХІХ століття здобула славу найкращого навчального закладу на Східному Поділлі й дістала назву "Подільських Афін". У цьому навчальному закладі Карло Болсуновський здобув середню освіту серед плеяди визначних особистостей, які виховали в нього любов до наукових історичних та етнографічних досліджень [11]. Так, польську мову в Немирівській гімназії викладав Юліан Беліна-Кенджицький, який знав Тараса Шевченка й деяких членів Кирило-Мефодіївського товариства, про що розповідав гімназістам. Цікавими були й оповіді Івана Сошенка, який у гімназії викладав малювання й часто розповідав викладачам та учням про спілкування і дружбу з автором "Кобзаря". Під час навчання в Немирівській гімназії Карла Болсуновського тут працював видатний український етнограф і фольклорист М. Номис [3].

У гімназії Карло Болсуновський познайомився з одним із перших шевченкознавців, науковців, який досліджував життєпис і творчу спадщину Тараса Шевченка – Михайлом Чалим. Недаремно шевченківська тема пізніше зацікавила вченого. Про Тараса Шевченка він знав з дитинства, бо його рідна тітка Текля Болсуновська, яка жила в Тульчині, підтримувала листування з товаришем Т. Шевченка Броніславом Залеським, який пересилав тітці свої й Шевченкові рисунки для продажу в Україні, бо в цей час перебував на засланні. Після смерті Теклі у спадок Карлу Болсуновському перейшло кілька творів Тараса Шевченка, які пізніше було передано до Київського музею старожитностей і мистецтв. Отже, на формування світогляду Карла Болсуновського, становлення його як особистості великий вплив мали українці, поляки, які боролися за свою незалежність, та оповіді про Тараса Шевченка [8].

Після закінчення Немирівської гімназії в 1861 році він вступив до Київського університету Святого Володимира на історико-філологічний факультет. Університет Карлу Болсуновському не вдалося закінчити. В одному з листів він написав: "... за браком коштів

закінчити його не зміг". У цей час помер його батько, адвокат Базиль (1861 рік), а також почалися політичні заворушення 1863 року. У 1863-1872 роках К. Болсуновський працював домашнім учителем, перебивався випадковими підробітками. Лише в 1872 році отримав дрібну посаду в Бельгійській компанії інженерів у Києві, де працював до 1884 року, а згодом вступив на службу до Французького товариства Києво-Брестської залізниці [11].

Варто відзначити, що майбутній учений приділяв увагу дослідженням: перебуваючи в Києві, займався науковою діяльністю, вивчав історію, геральдику, нумізматику. Його вчителями були професори Я. Волошинський, С. Страшкевич, В. Антонович та інші.

Особливу роль у житті Карла Васильовича відіграв професор Володимир Антонович. Володимир Боніфатійович був істориком, археологом, етнографом, археографом, в археологічних працях приділяв увагу слов'янській і давньоруській археології, захоплювався колекціонуванням і вивченням старих монет, разом із київськими нумізматами С. Бодилевським, С. Леопардовим, М. Черновим та іншими комплектував нумізматичну колекцію університету, в основі якої лежала розрізнена збірка Кам'янець-Подільського ліцею; ними було видруковано декілька збірників зображень старожитностей із приватних колекцій [13]. Володимир Антонович познайомив Карла Васильовича із членами і співробітниками Археологічної комісії.

Важко пережив Карло Болсуновський смерть ще однієї рідної людини – дядька Юзефа Несторовича, полковника російської армії, який, не маючи дітей, заповів все своє рухоме й нерухоме майно племіннику. Отримавши немалі кошти, К. Болсуновський збудував у Києві будинок на два поверхи на вулиці Великій Поліцейській (нині – Саксаганського, на розі з сучасною вулицею Льва Толстого). На жаль, на початку 70-х років минулого століття будинок було знесено [13].

Доведено, що період 90 років XIX століття – найбільш плідний період наукової діяльності Карла Болсуновського: він почав збирати власну колекцію старожитностей, мистецьких творів, а також історичні документи, наукову літературу. Усі книги у своїй бібліотеці позначав вензелем "К. В.". Особливу перевагу надавав дослідженням з археології; у колекції вченого – понад 2000 старовинних рукописів, більше 30 автографів, 3000 гравюр роботи польських ритовників, збірки польських, російських книжних знаків, марок, монет, медалей, печаток, пломб. Чільне місце в колекції посідає укомплектована збірка пломб, дослідженню яких він присвячував історико-археологічні студії.

18 лютого 1887 року в Києві ним написано статтю польською мовою "О заклятти духов при поиске скарбов", а також підготовлено нотатки до археологічної розвідки пізнішого періоду "Камень Гелиогобала", датовані 18 липня 1920 року, та початкові аркуші статей, написані польською мовою в місті Сквирі [17].

Цікавими для літературознавців є мемуари К. Болсуновського про Тараса Григоровича Шевченка, написані також у 1918-1921 роках у місті Сквирі.

Результатом діяльності К. Болсуновського є "Історична довідка про Вишневецький замок і палац", яка містить відомості про оцінку музейних та історико-культурних цінностей Вишневецького палацу, наявна в архіві Київського відділення імператорського військово-історичного товариства. Науковцем описано картини Вишнівця, які надійшли до Київського міського музею в 1898 році.

У цей час він листувався з багатьма археологами, нумізматами, колекціонерами, істориками, археологами не лише України, Росії, Польщі, а й інших європейських держав, обмінювався фаховими виданнями, довідниками, каталогами [8]. Цінним є листування К. Болсуновського з колекціонером із Кам'янця-Подільського М. Греймом. Це листування відтворює подробиці організації Всеросійської виставки в Києві в 1897 році. Так, М. Грейм – завзятий аматор-фотограф – сповіщав про надсилання до Комітету з організації виставки "Живих фотографій" у Києві, тобто двох тек кіноплівок "Матеріали до етнографії Поділля і Бессарабії".

Цікавим є листування К. Болсуновського із кореспондентом зі Стокгольма Г. Буковським, антикваром, бібліофілом, який після поразки польського повстання 1863 року оселився в Стокгольмі та займався антикваріатом. У одному листі він повідомляв Карла

Болсуновського про печатки містечка Гранова з Броцлавського воєводства з гербом "Леліва" [7].

Карло Болсуновський листувався також із В. Уляницьким, який спільно з ним співпрацював у Археологічному та Нумізматичному товаристві, консультував київського науковця, постачав довідково-бібліографічну літературу [5].

У 1887 році Карло Васильович у співпраці з М. Черновим видрукував у Києві першу наукову розвідку "Заметки о загадочной фигуре на монетах Великого Княжества Киевского" [6], де пояснювалися знаки на монетах київських князів Рюриковичів. Цінним є його дослідження "Дрогочанские пломбы", де здійснено аналіз плombs власної колекції та інших дослідників. Журнал "Київська старовина" надрукував працю вченого "Соліди Болеслава з слов'янським написом. Нумізматична студія" [13]. У цьому ж виданні 1889 року було опубліковано фольклорний матеріал "Малороссийские Рождественские вирши", записані в с. Ксензівка Кролевецького повіту Чернігівської губернії від селянина Проховського.

Працюючи заступником директора В. Хвойки, Карло Васильович у дослідженні "Символ змея в трипольской культуре" ствердив, що у Трипільлі справді існувала розвинена знакова система, де часто зустрічається зображення змії. На думку Карла Болсуновського, культ змії уособлено не лише на ритуальних та ужиткових предметах і речах, а також у Змієвих валах, які, за його твердженням, виникли з ритуальних поглядів народу [14, с. 49].

У праці "Родовой знак Рюриковичей Великих князей Киевских. Геральдическое исследование" [18] Карл Болсуновський дослідив унікальну знахідку В. Хвойки – полив'яну керамічну цеглину із зображенням тризуба; із повідомленням про це виступив на 14 Археологічному з'їзді в Чернігові, і зробив висновок, що тризуб є монограмою титулу імператора Східної Римської Імперії. Учений стверджував, що великокнязівський герб існував спадково, змінюючи частково своє окреслення, та вказав, що тризуб зустрічається на родинних феодальних гербах, але простежити неперервність із давніх київських часів немає можливостей.

Разом із Любомиром Нідерле Карл Болсуновський проаналізував розкопки В. Хвойкою поганського капища ("Жертовник Гермеса-Световида. Мифологическое исследование" [6]) і дійшов висновку, що відкрите в Києві капище зберегло ознаки античного культу божества сонця, що перейшов у культ місцевого Гермеса-Світовида, котрий практикується у слов'ян.

К. Болсуновський надавав підтримку молодим дослідникам і літераторам польського науково-культурного середовища в Києві на межі XIX-XX століть, наприклад, постачав літературою і консультував Вацлава Чеховського, який співпрацював із польськими періодичними виданнями в Києві.

Загалом учений-дослідник друкувався в науково-популярних, літературно-мистецьких часописах, академічних періодичних виданнях в Україні, Росії, Польщі наприкінці XIX – на початку XX століття, зокрема у друкарні Університету св. Володимира 1899 року вийшов друком "Каталог предметов, выставленных в университете св. Владимира во время XI археологического съезда" [5].

Звертаємо увагу також на те, що для нас є цінною позиція Карла Болсуновського щодо мов поневолених народів Російської імперії. Від своїх учителів він перейняв любов до народу України, його мови, звичаїв, хоча сам за національністю був поляком, однак прагнув пізнати історію країни, на території якої він зростав, формувався як особистість та науковець. Так, красномовною була його відмова взяти участь в археологічному з'їзді в місті Вільно тому, що потрібно було виступати з доповіддю російською мовою [5]. Це не проста, але порядна позиція науковця.

Із архівних матеріалів дізнаємося, що Карло Болсуновський листувався з науковцем, польським етнографом, мовознавцем, знавцем стародруків і старожитніх рукописів Ієронімом Лопасинським. Той консультував К. Карла Васильовича щодо символіки та місцевості походження писанок [7]. К. Болсуновський зібрав велику кількість писанок на Сквирщині, написав статтю про символіку сквирських писанок.

На особливу увагу заслуговує краєзнавча робота вченого в Київській губернії. У 1867 році в місті Києві почали збирати експонатив до міського музею старожитностей Цією справою займався Товариство любителів старожитностей, де безпосередню участь брав український

колекціонер, меценат і археолог Богдан Ханенко. Карл Болсуновський збирав фото колекцій Б. Ханенка, щоб випустити "Альбом" [11]. До цієї справи долучилися М. Біляшівський, Д. Щербаківський, В. Хвойка, В. Козловська. У 1904 році музей набув статусу Київського художньо-промислового і наукового музею імені Імператора Миколи Олександровича. У 1910 році Карло Васильовича призначили охоронцем Мюнц-кабінету музею. До Київського міського музею він передав власну колекцію (біля 2000) українських писанок.

Карл Болсуновський листувався з багатьма музеями Російської імперії, збирав фото, замальовки. У "Альбомі Болсуновського", який зберігається в Білоцерківському краєзнавчому музеї, містяться фото, малюнки, експозицій та колекцій багатьох музеїв Росії, музею Рівненського сільськогосподарського товариства, приватного музею Є. Запорозького та Херсонського міського музею [13].

У 1908-1909 роках Карл Васильович плідно працював як науковець – історик, етнограф, – видав дев'ять праць, часто друкувався в "Археологической летописи Юга России", "Старой монете", польській періодичній пресі. Дослідник вивчав мало розроблену тему раннього християнства та проникнення його на землі слов'ян. Для пошуку матеріалів їздив до Італії, відвідував Францію, де працював в архівах, музеях. У листах до друзів, однодумців відзначав, що витратив майже всі кошти, але працює щоденно над працею "Антиной-христианин", надрукованій 1916 року.

Стан здоров'я Карла Васильовича погіршувався, і він у 1916 році перебував на відпочинку у Криму. Повернувся 1917 року, упорядковував власну архівну бібліотеку – рукописи, історичні знахідки, документи, складав каталоги. У Києві у вирі революційних перетворень умови для наукової роботи були несприятливі. Тому він продав свій будинок у Києві й повернувся на малу батьківщину – у Сквирі (проживав на вулиці Красній, 6), де в 1919 році розпочав організовувати повітовий музей у чоловічій гімназії на основі власних колекцій та збираючи із маєтків поміщиків цінні речі [3, с. 238].

У 1920 році до Сквири із с. Верховні Сквирського повіту, де у XIX столітті бував французький письменник Оноре де Бальзак, прибуло 175 підвід. На них були унікальні речі, картини, колекції із маєтку Ржевуських-Ганських. Особливо серед виділялись стародавні картини, цінні опудала, меблі. Частина цієї колекції потрапила й до створеного в чоловічій гімназії К. Болсуновським музею [19, с. 22].

У щоденнику, який зберігається в Білоцерківському краєзнавчому музеї, в листопаді 1917 року, перебуваючи у Сквирі, професор К. Болсуновський занотував: "Живу як самотник, але не без справи, влаштовую при тутешній гімназії музей імені мого батька та дядька, тобто Болсуновських" [20, с. 14].

Ініціативу науковця підтримала місцева влада – 12 серпня його було призначено завідувачем Сквирського повітового народного музею. Метою діяльності вченого була реєстрація, дослідження та охорона пам'яток старовини й мистецтва на Сквирщині. У 1923 році у листі до М. Дроздова він писав, що працює над рукописом "Шевченко як людина", але, на жаль, доля цього рукопису невідома.

Перший дослідник життя та наукової діяльності К. Болсуновського, директор Бібліотеки імені Олега Ольжича, сквирянин О. Кучерук 1992 року опублікував статтю "Карло Васильович Болсуновський" [13] в журналі "Археологія", у якій представив детальні відомості про його життя і творчу діяльність. На жаль, останні роки життя К. Болсуновського минули в бідності, він, щоб вижити, намагався підробляти вчителем німецької, французької мови. Родина Моторнюків – його єдиного учня Євгена Моторнюка, – зглянувшись на безпорадність старого вченого, взялася допомагати, годували його, забезпечувала дровами.

Помер К. Болсуновський 24 вересня 1924 року у Сквирі в нужді та на самоті на 86 році життя. Доглядав його в останні дні Євген Моторнюк. Похований на старому польському кладовищі.

Після його смерті всі музейні експонати зі Сквири були передані в Білоцерківський краєзнавчий музей його директору М. Дроздову, приятелю К. Болсуновського з музейної справи. За заповітом вченого, російськомовні книжки мали залишитися у Сквирському музеї, а книжки польською та іншими мовами – передані польському товариству, якого на той час уже

не існувало. Тому ці книжки були передані сквирському ксьондзу, але після його арешту в 1927 році всі речі й бібліотека були конфісковані. Тож багато речей, старовинних документів, стародруків, колекцій безслідно зникло, серед них – і збірки автографів XVI-XVIII століть.

У 1925 році музей припинив існування. Тому звернулися до Губполітосвіти з питанням про передавання фондів Сквирського музею Білоцерківському. Літературу з нумізматики та колекцію було продано С. Дроздовим у 1930 році Харківському інституту імені Т. Г. Шевченка; літературу з археології та частину нумізматики було передано Державному музею українського мистецтва [20].

Висновки. Карло Болсуновський працював не заради власної слави, а з метою дослідження історії, передавання власних напрацювань та зібраних власним коштом матеріалів наступним поколінням українців. Природно, що особистість ученого, який зберіг для нащадків архівні документи, фольклорні знахідки, монети, карбовані за часів київських князів із тризубом, тисячі пам'яток старовини, є для нас взірцем патріотизму.

Під час урочистостей у нашому місті з нагоди 175-річчя Карла Васильовича Болсуновського за рішенням міської ради на будинку, де проживав Карло Васильович, було відкрито пам'ятну меморіальну дошку, проведено конференції, присвячені цій події та відомому вченому-краянину, поляку за походженням, який розкривав українцям унікальність їхньої культури.

Список використаних джерел

1. Вернигора В. С. Знані люди Сквирщини / В. С. Вернигора. – Біла Церква : Буква, 2002. – 237 с.
2. Гордон Н. І. Сквир в минулому і сучасному / Н. І. Гордон. – К. : Товариство "Знання", 1958. – 52 с.
3. Енциклопедія сучасної України. – Т. 3. – К., 2004. – С. 238.
4. Історія міст і сіл Української РСР ; Київська область. – К., 1971. – (Сквирський район). – 577–595 с.
5. Київський обласний державний архів. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 889 (Карл Болсуновський).
6. Київський обласний державний архів. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2507 (Екслибрис К. Болсуновського).
7. Київський обласний державний архів. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 304 (Письма).
8. Київський обласний державний архів. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 304 (3 листи до Грушевського).
9. Київський обласний державний архів. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 637 (Записки К. Болсуновського).
10. Київський обласний державний архів. – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 2375 (Потомственные дворяне).
11. Київський обласний державний архів. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 889 (Болсуновський).
12. Краєзнавчий рух в Україні // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 1999. – № 38. – С. 2–6.
13. Кучерук О. С. Карло Васильович Болсуновський : 1838-1924 / О. С. Кучерук // Археологія. – 1992. – №3. – С. 114–123.
14. Плівачук К. В. Меморіальні дошки та пам'ятники міста Сквири : науково-популярне видання / К. В. Плівачук. – Біла Церква : Видавець О. Пшонківський, 2015. – С. 48–50.
15. Примачок Б. І. Особистості / Б. І. Примачок // Провінція POST. – 2005. – № 41. – С. 1–2.
16. Сквир : сторінки історії. – К. : Наукова думка, 1990. – 330 с.
17. Сквир : сторінки історії / за ред. В. І. Цимбалюка. – Біла Церква, 2003. – 411 с.
18. Сквирщина : короткий енциклопедичний довідник / укладачі : В. І. Цимбалюк,

К. В. Плівачук, К. Ф. Бондарчук, О. А. Поліщук. – Сквиря, 2018. – 278 с.

19. Цимбалюк В. І. Від гімназії до ліцею / В. І. Цимбалюк. – Біла Церква, 2009. – С. 22–23.

20. Юрївський літопис / Науково-популярне історичне видання Білоцерківського державного краєзнавчого музею. – Біла Церква, 1996. – №1. – С. 14.

Ярмола О.В.,

*доцент кафедри теоретико-правових та суспільно-гуманітарних наук
Білоцерківського національного аграрного університету*

Велика К.І.,

*асистент кафедри іноземної філології
Білоцерківського національного аграрного університету*

Юрій Будяк (Покос) – письменник і громадянин: між реальним життям та легендами

Постановка проблеми. Аналіз актуальних досліджень і публікацій. Особистість видатного українського літературного і громадсько-політичного діяча Юрія Яковича Будяка (Покоса) в останні роки привертає до себе все більше уваги як істориків-дослідників, так і широкої громадськості. Ще за часів радянської України його ім'я увійшло до культурної спадщини нашого народу. Так, зокрема, у 1988 році Будяку Юрію Яковичу присвячена хоча і невеличка, проте окрема стаття в першому томі Української літературної енциклопедії [1].

Від початку 1990-х років і до сьогодні маємо низку різноманітних за ступенем дослідження публікацій (наукових статей, газетних та журнальних публікацій, матеріалів електронних ресурсів), які з'явилися як у нашій країні, так і за її межами [2-9]. Проте деякі відомості про життя і діяльність Ю. Будяка (Покоса) різняться у різних публікаціях. Зокрема, наприклад, це стосується дат народження і смерті. Так, в одних публікаціях наявна дата народження – 1878 рік [2; 5; 8], а в інших – 1879 рік [1; 6; 7; 9]. Деякі автори, не маючи можливості надати перевагу жодній з цих дат, наводять їх дві [3; 8]. Зокрема, Кость Бондаренко в нарисі "Врятувати Черчилля. Український поет узав у полон майбутнього прем'єра", який був розміщений 24 березня 2011 року на електронному ресурсі "Історична правда", зокрема зазначає: "До сих пор не известна точная дата рождения Юрия Яковлевича Покоса, позже выступающего под псевдонимом Юрий Будяк. В одних источниках указывается 1878 год, в других – 1879-й".

Так само й дата смерті Ю. Будяка (Покоса) одними авторами визначається як 1942 рік [1; 3; 5; 8; 9], іншими – 1943 рік [2; 4; 7]. На нашу думку, така прикра ситуація є певною неповагою до цього видатного українця. Тому **метою нашого дослідження** є уточнення деяких біографічних даних Юрія Яковича Будяка (Покоса).

Особистість Юрія Будяка-Покоса часто привертає до себе увагу саме з точки зору його участі в англо-бурській війні та врятування ним військового журналіста й майбутнього прем'єр-міністра Великої Британії Уїнстона Черчилля, що й перетворюється на головну подію його життя [2; 3; 4; 5; 9]. Проте особистість Юрія Яковича є безумовно більш глибокою й самодостатньою, тож його життєвий шлях потребує додаткового й більш детального дослідження.

Важливим етапом життєвого шляху Юрія Яковича Будяка (Покоса) було його перебування на теренах Білоцерківщини. За деякими даними він у 1916-1924 роках мешкав у Білій Церкві на вулиці Гетьманській [2]. Окрім цього, як відомо, Юрій Якович був тричі заарештований радянськими органами безпеки: у 1922, 1924 та 1935 роках. При цьому звинувачення, зокрема, ґрунтувалися саме на "білоцерківському" періоді його життя. Проте, як засвідчено в деяких біографічних нарисах сучасних авторів, "білоцерківський" період або взагалі не згадується, або йому не приділяється належної уваги [1; 4; 9].

Тому, на нашу думку, не дивлячись на численні дослідження й публікації, які присвячені життю, літературній та громадській діяльності Юрія Яковича Будяка (Покоса), сьогодні існує нагальна потреба в аналізі та узагальненні опублікованих матеріалів, а також у

більш детальному залученні архівних джерел, зокрема матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Галузевого державного архіву Служби безпеки України для реконструкції життєвого і творчого шляху видатного українця.

Список використаних джерел

1. Довгалюк П. М. Будяк Юрій Якович [Електронний ресурс] // Українська літературна енциклопедія : В 5 т. / редкол. : І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. – К. : Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. – Т. 1 : А-Г. – Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule18.htm>.
2. Бондар А. В. Історія Першої Білоцерківської гімназії в особах / А. В. Бондар, Б. М. Смуток. – Біла Церква : Пшонківський О. В., 2012. – С. 62–66.
3. Передерій І. Г. Юрій Будяк (Покос) – український освітянин і літератор, який вплинув на світову історію / І. Г. Передерій, О. Я. Домаренко // Репресована культура України : регіональний вимір : матеріали Всеукр. наук.-практ. Internet-конф. (9 квітня 2015 року) / Полтавський нац. тех. ун-т ім. Ю. Кондратюка. – Полтава : ПолтНТУ, 2015. – С. 59–65.
4. Бондаренко К. Врятувати Черчилля. Український поет узяв у полон майбутнього прем'єра [Електронний ресурс] / К. Бондаренко. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/03/24/33035/>.
5. Грицун Р. "Капітан Зірвіголова". Як поет із Полтавщини воював проти Англії та рятував прем'єра Черчилля [Електронний ресурс] / Р. Грицун. – Режим доступу : <https://tribuna.pl.ua/news/kapitan-zirvigolova-yak-poet-iz-poltavshhini-voyuvav-proti-angliyi-ta-ryatuvav-prem-yera-cherchillya/>.
6. Будяк Юрій Якович [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Будяк_Юрій_Якович.
7. Будяк Юрій Якович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ukrlib.com.ua/bio/printit.php?tid=1539>.
8. Доленко В. Українець що врятував Черчилля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://na-skryzhalyah.blogspot.com/2016/03/blog-post_67.html.
9. Висота А. Як Юрій Будяк врятував Вінстона Черчилля [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://svitoch.in.ua/949-anatoliy-vysota-yak-yuriy-budyak-vryatuvav-vinstona-cherchylya-2-3-2018-r.html>.

Будугай О. Д.,

доцент кафедри іноземних мов Білоцерківського Національного аграрного університету, кандидат філологічних наук

Внесок краєзнавця й поетеси Наталії Павлик у дослідження літературного процесу ХХ-ХХІ століть на Переяславщині

Наталія Павлик

Наталія Павлик – етнограф-поетеса:

З'єдналися в одне дослідник і митець.

В поезії вона – вже коронована принцеса,

В музеї одягу – прекрасного співець.

Андрій Будугай

Постановка проблеми. Тонкий лірик і мислитель В. Базилевський у праці "Поет у вісімдесят" писав, що професійні філологи позбавлені насолоди бути просто читачами, оскільки вони сприймають текст водночас і як читачі, і як критики, "двома парами очей". Знана на Київщині та за її межами поетеса і краєзнавець Наталія Павлик не тільки порадувала шанувальників лірики своїми самобутніми збірками інтимної поезії, але й здійснила складний літературознавчий аналіз творчості земляків-переяславців на зламі ХХ-ХХІ століть.

Результати дослідження побачили світ у науковій праці "Павлик Н. М. Література Переяславщини. Сучасність: літературно-критична монографія. – Переяслав-Хмельницький:

Видавництво "КСВ", 2013. – 192 с.". Наталія Миколаївна дослідила окремі творчі особистості, особні й колективні збірки поезії та прози у своїх кількох іпостасях: і як уродженець Переяславської землі, і як поетеса, і як літературознавець, і як вдумлива читачка зламу ХХ-ХХІ століть. Перефразовуючи мудрого Володимира Базилевського, можна сказати, що вона цей період літературного процесу "прочитала чотирма парами очей".

Створити таку книгу могла людина, закохана в слово й рідну землю. Появі монографії передували публікації в наукових збірниках із краєзнавства, розвідки з етнографії, численні публікації в періодиці, а також художні видання члена НСПУ, старшого наукового співробітника Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" Наталії Павлик.

Праця Н. М. Павлик "Література Переяславщини. Сучасність літературно-критична монографія", 2013

Наталія Миколаївна Павлик – письменниця, краєзнавець, науковець

До опублікування монографії переяславська поетеса видрукувала збірки лірики "Подзвін душі" (1995 рік), "Спокуса монаха" (1997 рік), "Стеблина полину" (2004 рік), "В снігах самоти" (2009 рік). Після появи досліджуваної монографії "Література Переяславщини. Сучасність" читач отримав наступну художню збірку "На прощі життя" (2014 рік). Поетичні й прозові твори мисткині публікувалися й у кількох альманахах та антологіях.

Вважаємо, що подарована науковцям і шанувальникам художнього слова монографія Н. Павлик і сьогодні є злободенною. Книга висвітлює особливості літературного життя Переяславщини на зламі ХХ-ХХІ століть. До її появи ці явища літературного життя земляків ще не були детально досліджені. Такими студіями до неї займалися Микола Корпанюк, Олег Коломієць, Костянтин Раковський, Ганна Потапенко, Ніна Гаврилук, Володимир Подрига. Але саме Наталія Павлик створила комплексну працю про новітній переяславський літературний процес. Отже, обраний дослідницею об'єкт студій був зовсім мало вивченим у сучасному літературознавстві, що й зумовило актуальність теми монографії. Відтак і наші студії про цю наукову працю є **актуальними**.

Мета дослідження – визначення ролі та специфіки наукового дослідження, аналізу літературного життя Переяславщини на зламі ХХ-ХХІ століть, здійсненого й опублікованого Наталією Павлик у монографії "Література Переяславщини. Сучасність" (2013 рік).

Виклад основного матеріалу. Зазначена книга Н. Павлик є самостійним, теоретично та методично обґрунтованим дослідженням. Учена опрацювала великий обсяг наукових матеріалів, залучила до аналізу багато знайдених у результаті краєзнавчого пошуку художніх текстів авторів-земляків: низку збірників, альманахів, антологій, а також інших маловідомих широкому загалу джерел. Список використаної літератури налічує 81 позицію.

Відчувається, що значна кількість важливих для розкриття заявленої теми фактів була виявлена і взята до уваги саме під час особистого спілкування Наталії Миколаївни з письменниками-земляками. Це свідчить про ретельну працю науковця-краєзнавця у процесі формування джерельної бази монографії, що сприяло вдумливому аналізу художніх текстів. Проаналізуємо зміст монографії.

У 1 розділі видання – "Довідкові орієнтири сучасної літератури Переяславщини" – подано ґрунтовний критичний аналіз праць із цієї проблематики, розкриваються особливості чинників сучасного літературного процесу Переяславщини. Навіть огляд збірників, альманахів, антологій сучасних переяславських літераторів вражає ретельністю дослідниці. Не залишено поза увагою такі важливі грані сукупного літературного портрету краю, як переклади та переспіви переяславських митців та співана поезія краян.

Вважаємо дуже правильним також і розмежування підпунктів про авторів, які пишуть твори для дітей (1.4.) та про дитячу літературу як вияв творчих спроб юних митців-початківців (1.6.). Сучасні фахівці з літератури для дітей наголошують на потребі й доцільності такого поділу, оскільки сучасні реалії за умови фінансової спроможності людини дозволяють доволі просто опублікувати твори авторів будь-якого віку і професійного рівня.

У 2 розділі монографії – "Літературні постаті Переяславщини на помезів'ї тисячоліть" – представлено творчі особистості Переяславщини за принципом бібліографічного довідника: досить детально аналізуються не тільки творчі біографії авторів, але й подається бібліографія сучасних письменників Переяславщини. Наталія Миколаївна приділила увагу багатьом авторам, зокрема й таким, які генетично пов'язані з Переяславщиною, але стали більш відомими в інших районах Київщини. Вона ніби заново відкриває для краян ці вагомі імена.

Особливої уваги заслуговує підрозділ 2.2 "Поезія – магістральний напрям сучасного літературного процесу Переяславщини". У ньому здійснено аналіз поетичного ужинку письменників краю. Цей підрозділ є одним із найретельніших у монографії, а Н. Павлик постала як зрілий і надзвичайно самобутній критик. Усе написане в підрозділі пропущено через розум і серце авторки, водночас книга становить органічну єдність.

Непростим завданням є розгляд доробку майстрів-гумористів. У підрозділі "Гумор та сатира переяславських сміхословів як розважальний жанр і як суспільний резонатор" дослідницею ретельно й самобутньо опрацьовано цей непростий вид творчої діяльності письменника.

Наталія Павлик має наукові публікації, присвячені окремим особистостям, митцям краю. А монографія стала важливою комплексною роботою, оскільки результати отримані безпосередньо самою дослідницею. Нею показано проблемно-тематичне й жанрове розмаїття літературного доробку сучасників, проаналізовано аксіологічні й поетикальні параметри низки творів краян.

У висновках авторка слушно зазначає: "Сучасне життя замішане на грошах, сексі та крові, і цією гримучою сумішшю наскрізь просякнуте сьогоденне мистецтво. До честі переяславських літераторів, попри наявність художньо не витриманих творів, вони ім'я собі не заробляли на безчесті, більше того, ставили захист етично зрілими творами" [5, с. 183]. Монографія стала етапною віхою праці краєзнавця-філолога. Це цілісне й самостійне дослідженням актуальної теми.

Особливе місце посідає післямова книги. У ній авторка пише про заповітну мрію побудови музею літератури земляків у Переяславі. Вона оптимістично наголошує: "Музей літератури Переяславщини стане пам'ятним знаком, посвідкою духовного сподвижництва літераторів-краян. Час, зупинений у слові, потребує пантеону, адже письменник – це зодчий душі, який офірує свою творчість на благо людини" [5, с. 185]. Наша наука багато придбала б, якби Наталія Миколаївна продовжила розпочату нею справу, щоб за підтримки керівництва НІЕЗ "Переяслав" створила б разом із колегами омріяний музей сучасної літератури Переяславщини. Опублікована й уже перевидана за сприяння земляків (передусім Володимира Шовкошитного та інших) монографія Наталії Павлик може служити основою в написанні тематичного плану такого музею.

У Н. Павлик сформований індивідуальний стиль не тільки в мистецтві. Вона пише самобутньо, виражено і в наукових розвідках. Літературознавчі терміни органічно сплітаються із вдалимими метафорами, які характеризують творчі знахідки переяславських митців. Наприклад, поетів рідного краю авторка книги нагороджує оригінальними перифразами: "український Агасфер" (про Олександра Матвієнка), "Митуса Поліського краю" (про Миколу Дубовича).

Читач дізнається про доробок цілої плеяди цікавих митців. Із-поміж них знані – майстри слова: Іван Коваленко, Ніна Гаврилюк, Петро Ярмоленко, Іван Шпиталь, Марія Карп'юк,

Володимир Коломієць, Олег Князенко, Микола Дубович, Ольга Розовик, Володимир Шовкошитний, Костянтин Раковський, Сергій Петрашенко, Олена Євтеєва, Олександр Потапенко, Петро Красюк, Анелія Ковальська, Віталій Краснюк, Іван Якименко, Данило Хмельницький та інші. Вони варті, щоб про них дізналися українські читачі.

Пропустити твори земляків через світло своєї душі дослідниця змогла й тому, що сама пише надзвичайно щиро й потужно. Рядки її інтимної лірики глибоко виражені, виношені в серці. Читач вірить її щирим зізнанням і тонким філософським прозрінням.

Часто поетеса звертається до важливих історичних подій і непересічних особистостей. Наприклад, у збірці "В снігах самоти" є поезія "Юрію Чайковському", у якій органічно переплелися мотиви інтимно-філософської та громадянської лірики. Поетеса апелює до архетипних для українців образів Дніпра, давнього Києва, співця Бояна, богатиря-велетня Святогора. Колорит епохи Київської Русі допомагає створити й такий епіграф-рядок із поеми Олександра Пушкіна "Песнь о вещем Олеге": "Скажи мне, кудесник, любимец богов..." [4, с. 40].

Лірична героїня ніби згадує свої минулі втілення, коли "срібноперою нотою звучала на струнах Бояна", "луною / Деся на Київських вежах ячала", чи в далекі часи, чи вже сьогодні її душа бачила, як мудрий волхв "вийшов світанням з туману" і "пасма століть, як дим, відгорнув за обрій". Із останньої строфи цієї поезії Наталії Павлик бачимо самотнє явище, коли національний космос проявляється завдяки вірі й люблячого серця жінки: "... Святогор на горі! Наші кості боронить! / Ти у рокоці струн віщував, Пророче: / Вої світла списи увігнуть заборолом, / А щитом буде серце моє жіноче" [4, с. 40].

Художня уява, широка натура поетеси легко переносить читача в сиву давнину, підсилюючи колорит епохи історизмами, старослов'янізмами. Навіть у творах інтимного характеру поетеса передусім підносить моральність людини: як і самого автора, так і ліричного героя твору, який ставить свій моральний обов'язок вище хвилинних настроїв і бажань. Сила любові, яку оспівує Наталія Павлик, формує людину духовну. Духовність людини тісно пов'язана з її ідеалами як формою функціонування цінностей. На думку Анатолія Козлова, "сутність духовності людини (персонажа), соціуму, суспільства чи й цілого людства взагалі – це не саме творення добра чи зла, а передовсім добро- чи злотворча спрямованість нашого мислення, мовлення, діяння та способу життя" [3, с. 86]. Енергія любові до рідної землі пульсує і в її поезії, і у краєзнавчих працях.

Аналізуючи збірку віршів Наталії Павлик "В снігах самоти", дійшли висновку: "Інтимній ліриці Наталії Павлик притаманні використання лексики й мікрообразів-символів зі сфери українознавства й релігієзнавства, її вірші можуть нагадувати незагойні рани, обпалені, але живі міцним коренем дерева. Вони правдиві, оскільки закорінені в глибини національного, архетипного. Можна виокремити такі художні домінанти в її поезії: філософічність, космізм, акцент на потребі національної гармонії, гуманізм, футурофілія, тобто невмируща любов і віра в спільне з коханим майбутнє, бодай в інших вимірах буття" [2, с. 86].

Висновки. Багато що змінюється з часом. Від моменту появи монографії Н. Павлик з'явилися нові творчі особистості. Їх доробок потребує аналізу, оцінки. Важливий для літературознавців і краєзнавців фактичний матеріал, зібраний Н. Павлик, служитиме ще не одному поколінню, закликатиме наслідувати її приклад. Вражає обсяг зробленого краєзнавцем. Навіть збирання та опис такої кількості книг потребує багато часу. Але ж дослідниця все прочитане ще і пропустила через власне серце, розум, досягнула з різних ракурсів.

Отже, Наталії Павлик як краєзнавцю й поетесі притаманне чи не найбільше диво в людині – духовність, здатність у своїх думках та ідеях "виходити" за межі свого безпосереднього існування, мати в собі всесвіт, підпорядковувати свої дії не тільки елементарним принципам, але й моральним нормам, відтак із позицій цих норм оцінювати людські вчинки як справедливі чи несправедливі, гідні чи негідні, добрі чи злі. Завершуємо розвідку присвятою Наталії Павлик із побажаннями нових творчих і наукових висот.

Ольга Будугай

Вогонь любові

Наталії Павлик

У рідний край вона вросла корінням,

На повні груди дух його вбира.

Як вабить квітку золото проміння,
Її притягує історія стара.

Це пульс віків їй не дає спочину,
Нуртує в жилах непоборний дух.
Цій жінці треба лиш ясну картину,
Щоб вогник істини на ній бува не стух.

Глаголом гоїть рани. Треба – вдарить.
В правдивім слові знає лиш спочин.
Сама горить і ближнього запалить
Вогнем любові до самих глибин.

Список використаних джерел

1. Будугай А. О. Наталія Павлик // Переяславські етюди (Літератка для школярів) : Цикл катренів / Ольга Будугай, Андрій Будугай // Святковий вінок : збірка творів для дошкільнят і школярів. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 35.
2. Будугай О. Д. "Відбуваюсь в однині" : екзистенційні мотиви збірки лірики Наталії Павлик "В снігах самоти" / Ольга Будугай // Теоретична і дидактична філологія : збірник наук. праць / за ред. Г. Л. Токмань. – Вип. 10. – К. : ДП "Інформаційно-аналітичне агентство", 2011. – С. 62–70.
3. Козлов А. В. Духовність як літературознавча категорія : монографія / Анатолій Козлов. – К. : Акцент, 2005. – 272 с.
4. Павлик Н. М. В снігах самоти : Поезії / Наталія Павлик. – Переяслав-Хмельницький : Видавництво "СПД Карпук С. В.", 2009. – 84 с.
5. Павлик Н. М. Література Переяславщини. Сучасність : літературно-критична монографія / Наталія Павлик. – Переяслав-Хмельницький : Видавництво "КСВ", 2013. – 192 с.

Будугай А. О.,
учитель української мови і літератури, болгарської мови

Григорій Верба як знаний на Київщині педагог і краєзнавець

*Брат Григорій Верба –
це сучасний подвижник,
Педагог і дослідник
духовних глибин,
Що пізнав перед цим
видатний співвітчизник –
Музикант і поет,
Царства Божого син.*
А. Будугай

Постановка проблеми. Україна дала світові немало славних імен. Багато непересічних особистостей виплекала й Переяславська земля. З-поміж плеяди авторитетних освітян творчий і науковий гарт тут пройшов і педагог, музикант, учений Григорій Митрофанович Верба (09.12.1938 – 05.01.2010). Він був досвідченим і мудрим педагогом, науковцем, митцем; його ім'я пов'язане з діяльністю навчальних закладів Київщини. Спадщина педагога і краєзнавця потребує дослідження й поцінування задля прийдешніх поколінь молодих українців.

Аналіз актуальних публікацій і досліджень. На честь Григорія Верби вдячні родичі й колеги уклали видання "Григорій Митрофанович Верба: бібліографічний нарис / укл. О. Шкіра, А. Яковенко та ін. – Переяслав-Хмельницький: ПП "СКД", 2010. – 326 с." [14]. У книзі презентовано особистість педагога, Людини з великої літери, окреслено його подвижницьку пошукову роботу. Про його високодуховну життєву позицію згадують колишні учні, колеги й

рідні.

Ми пам'ятаємо Григорія Митрофановича передусім як дослідника творів Г. Сковороди. У "Передньому слові" до авторитетного видання "Григорій Сковорода: Повна академічна збірка творів" Л. Ушкалов написав: "...хочу скласти щирю подяку всім нашим колегам та друзям, хто словом і ділом підтримав нас і сприяв утіленню в життя цього проекту, а найперше: викладачці Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Я. Франка Оксані Блашків, викладачеві Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди Григорію Вербі" [15, с. 8]. Автором наголошено: "Хтось із мудрих свого часу сказав, що велике ліпше видно на відстані. Теж саме можна сказати і про самого Г. Вербу – людину водночас і просту, і велику, справжній масштаб якої починаєш краще відчувати вже тоді, коли вона пішла від нас в інші виміри, залишивши за собою помітний слід" [3, с. 68].

Дослідження Г. Верби автором публікації проаналізовано у статті "Григорій Верба – філософ-сковородознавець і педагог" [4] та зазначено: "...хотілося б зберегти для молодого покоління пам'ять про цю скромну й непересічну людину, чий внесок у вітчизняну науку нами ще до кінця не осмислений. Тому наша спроба уточнити й узагальнити внесок Г. Верби в Сковородіану, на нашу думку, є актуальною" [4, с. 23].

Про науковий і творчий шлях Г. Верби в різні періоди писали О. Мишанич, Л. Ушкалов, Г. Токмань, І. Шпиталь, В. Мормель, В. Набок, В. Нікітіна, М. Колос, Д. Тетерина-Блохин, А. Будугай, С. Литвиненко, Т. Білобровко, А. Ковальська, О. Шкира та інші. "Автори відзначали педагогічний, музичний, філологічний хист та шляхетні душевні якості Г. Верби. Колеги відзначали і його захоплення вивченням творів Г. Сковороди, але не всі усвідомлювали глибину й складність його титанічної дослідницької праці" [3, с. 69].

Не один рік ішов Г. Верба до головної книги свого життя "Ключ до християнської філософії Григорія Сковороди (Сковорода і Біблія. Путівник): монографія" [11]. У 2004 році Л. Ушкалов так охарактеризував цю працю: "...книга Григорія Митрофановича Верби, яка є наслідком його багаторічної напруженої праці..., стане надійним підґрунтям не тільки у справі вивчення мови Сковороди. Вона буде справжньою знахідкою для фахівців, які готуватимуть нове академічне видання творів нашого великого філософа..., для тих, хто буде перекладати твори Сковороди сучасною українською мовою чи будь-якими іншими мовами, зрештою, для всіх, кому цікава філософія та поезія Сковороди" [14, с. 144].

Д. Тетерина-Блохин зазначила, що "...поява монографії Григорія Верби, унікального явища в історії сковородинознавства, ознаменує новий етап у вивченні спадщини нашого філософа. Уперше за двісті років досліджено весь корпус церковнослов'янських віршів слов'янської Біблії, близько 4 000, які цитує Сковорода у своїх творах і листах, які обіймають третину всього тексту" [1, с. 242].

Мета розвідки – розкриття ролі Григорія Митрофановича Верби в розвитку освіти й краєзнавства в сучасності.

Виклад основного матеріалу. Григорій Митрофанович Верба належав до покоління "дітей війни". Народився він 9 грудня 1938 року в селі Шевченковому Згурівського району Полтавської (нині Київської) області в родині колгоспників Митрофана Денисовича і Варвари Захарівни Верб, які одружилися в 1933 році, у рік голодомору. Пухли від голоду, проте родина вижила [5, с. 14].

На початку війни батька забрали на фронт. 19 вересня 1943 року під час відступу німці підпалили їхню хату, й ця нічна заграва закарбувалася в пам'яті малюка на все життя. А незабаром родина отримала похоронку: 4 листопада 1943 року батько загинув, визволяючи Київ. І лише через 50 років Г. Верба знайшов його братську могилу в Пущі Водиці [5, с. 14].

Матері довелося самій ростити двох малих синів. До 1 класу початкової школи Григорій пішов у 1946 році. У другому класі на храмовому святі, яке в селі відзначали 9 березня, уперше в житті на сцені клубу перед односельцями прочитав Шевченків вірш "Тече вода з-під явора...". Як зазначив Г. Верба, "усе в цьому вірші було для мене близьке і рідне: і калинонька, "що пишається над водою", і "зелені явір і верболози", а особливо – "качечка і качур з дітками своїми". Невимовний щем проймав дитяче серце від цього опису щасливої пташиної родини, де є і батько, і мати, і веселі дітки" [5, с. 14].

Семирічку закінчував у селі Безуглівці, за 6 кілометрів від свого села. У липні 1953 року

Григорій за порадою вчителів школи поїхав до м. Переяслава-Хмельницького вступати до педагогічного училища [5]. Навчання в закладі згадував "як один із найкращих, хоч і важких, періодів у своєму житті.... Колектив викладачів був сильний, дружний і чуйний. Особливим прикладом був директор училища, заслужений учитель УРСР Пилип Родіонович Захарченко – викладач педагогіки, мудра й інтелігентна від природи людина" [5, с. 14]. "Був активним учасником художньої самодіяльності... Вистачало часу ще й на заняття спортом" [5, с. 14].

Закінчив училище з відзнакою. Далі продовжив навчання на філологічному факультеті Ніжинського Державного педагогічного університету ім. Миколи Гоголя (відділення російської мови, літератури та музики). Поєднувати мову, літературу і музику було важко, адже майбутнім учителям літератури доводилося багато читати, а вчителям музики – багато грати. Найулюбленішим місцем проведення вільного часу була бібліотека [5]. Співав у хорі, яким керував талановитий хормейстер Віктор Іконник, грав у естрадному оркестрі інституту. Очолював комсомольську організацію факультету. Із першого курсу отримував підвищену стипендію, два роки – навіть Сталінську. Із дому допомоги майже не одержував, тому доводилося ночами чи у вихідні підробляти на залізничній станції [5].

1960 року одружився з Ніною Ляшенко, випускницею Ржищівського педучилища [14]. Через все життя подружжя пронесло світлі почуття, долаючи разом випробування, примножуючи радості та зберігаючи вірність педагогічній справі, яка передалася й дітям: педагогами стали й доньки Тетяна та Оксана.

Після закінчення інституту з відзнакою 1962 року був рекомендований на навчання в аспірантуру, проте мусив іти "заробляти свій хліб" [5]. За направленням поїхав разом із дружиною працювати в Бериславське педучилище Херсонської області. Пропрацював 2 роки викладачем співів, української мови, керував хором учнів та викладачів училища. У 1964 році перевівся на роботу в рідне Переяслав-Хмельницьке педучилище. Дружина влаштувалася на роботу вчителем початкових класів до школи-інтернату, де пропрацювала до виходу на пенсію.

В училищі Г. Верба викладав музику, російську мову, вів хор. У 1970 році був призначений завідувачем шкільного відділу, у 1973-1985 роках працював заступником директора з навчально-виховної роботи; під час роботи в училищі обирався депутатом міської Ради.

У 1982 році педучилище відзначило 50-річчя. У цей час уряд України прийняв рішення перевести його в Білу Церкву, а в Переяславі-Хмельницькому відкрити педагогічний інститут. У 1985 році Г. Вербі було запропоновано очолити філіал педучилища в Білій Церкві, але він не зміг прийняти цієї цікавої для нього пропозиції. Його призначили директором Переяславської середньої школи № 4 і вчителем російської мови, де він пропрацював чотири роки [5].

1989 року Г. Вербу запросили на роботу в Переяславський педінститут імені Г. Сковороди, де він викладав російську мову, хорове диригування, українську народну музичну творчість. З вересня 2008 року на всіх факультетах викладав спецкурс "Сковородинознавство", для якого розробив навчальний посібник, де "під кутом зору нового підходу до висвітлення творчої спадщини Григорія Сковороди як християнського філософа розкривається життєвий шлях, філософського-богословські та педагогічні погляди, літературна творчість нашого видатного мислителя" [19, с. 2].

За 50-річну педагогічну діяльність неодноразово відзначався урядовими нагородами (грамотами Президії Верховної Ради УРСР, Міністерства освіти, медалями "В ознаменування 1500-ліття г. Києва", "Ветеран праці"), знаком "Відмінник освіти України", медаллю університету "Почесна відзнака" тощо [5]. "Подвигом стало життя педагога, / Осяяне променем щирого серця. / Дивна й терниста життєва дорога / Водила не раз на екзамен-герці [8, с. 23].

У Г. Верби одна спеціальність (мова, література) доповнювала іншу (музику). Водночас література й пісня (чи то російська, чи українська) для нього були нерозривно пов'язані з історією. Велике місце в його житті займала й позаурочна робота та самодіяльність. Так, наприклад, перебуваючи на посаді директора школи, усе ж знаходив час, щоб організувати хор учителів, ансамбль "Троїсті музики" і проводити репетиції [5].

Г. Верба був переконаний, що можна багато говорити учневі, студенту про необхідність участі в художній самодіяльності, проте особистий приклад педагога чи керівника закладу діє краще. Його творча натура під час роботи в педінституті в 1990 році привела його до

академічної хорової капели викладачів університету під керуванням Олени Борисової. Також він організував чоловічий хор на факультеті трудового навчання і біології.

І саме цей аспект життя педагога-подвижника й підвів його до головної книги його життя – монографії "Ключ до християнської філософії Григорія Верби (Сковорода і Біблія: Путівник)". Г. Верба зазначив, що до Г. Сковороди приходять по-різному. Він же сам прийшов до нього через пісню. Згадував, як у 1991 році хорова капела викладачів університету розучувала твір "Стоїть явір над горою" (18-та пісня "Саду божественних пісень"). У деякого з хористів виникли сумніви щодо місця: *"Стоит явор над горою, / Все кивает головою, / Буйны ветры повевают, / Руки явору ломают..."* [3, с. 76]. У Г. Верби виникло запитання: "Чому це явір стоїть "над горою", а не "над водою"? Адже в усіх народних піснях співається "над водою", та й у підручниках з української літератури для середньої школи, навіть у проекті програми з музичної народної творчості для педінститутів (1988 рік) твір Г. Сковороди названо "Стоїть явір над водою". І все ж письменник поставив явір "над горою", протиставивши йому "верби над водою": *"А вербочки шумят низко, / Волокут мене до сна. / Тут течет поточок близко, / Видно воду аж до дна". Ця антитеза набула у Г. Сковороди великого філософського звучання: твір не стільки про природу, скільки про людину: "Нехай у тех мозок рвётся, / Кто высоко вгору дмётся, / А я буду себе тихо / Коротати милый век. / Так минет мене все лихо, / Щастлив буду человек"* [3, с. 76].

Усього одного слова "гора" вистачило, щоб філолог і музикант Г. Верба розпочав свій багаторічний сквородознавчий подвиг! Він зрозумів, що таким чином Г. Сковорода "у високохудожній алегоричній формі висловив одну із важливих християнських істин, яка є "зерном" 18-ї пісні його "Саду божественних пісень": *"Господь гордим противится, смиренным же дает благодать"* [4; 5]. Саме з цього вірша розпочався довгий шлях Г. Верби в пізнанні християнської філософії Григорія Сковороди.

Якими стали віхи тернистого шляху до справжнього Г. Сковороди? Г. Верба зазначає, що є дослідження розпочав з читання всіх творів Г. Сковороди, написаних староукраїнською книжною мовою (за 2-томним виданням 1973 року). "Сприймати сквородинський текст допомагала мені філологічна підготовка. Але цього виявилось замало. Настільними книгами стали тлумачний словник В. Даля, етимологічний словник М. Фасмера, а трохи згодом – "Полный церковнославянский словарь". Лише після цього взявся за опрацювання літератури про Г. Сковороду" [10, с. 6]. А першою "пробою пера" Г. Верби стала стаття "Сковорода і музика" [9], надрукована лише через п'ять років після її написання, 1997 року.

Багато років поспіль учений ретельно зіставляв рядки творів філософа з віршами Біблії в перекладах І. Огієнка та о. І. Хоменка. Він зумів прозріти багато важливих символічних деталей творів Г. Сковороди, усвідомив його органічний зв'язок з християнством. Г. Верба зробив точний переклад багатьох фрагментів творів філософа-християнина, наблизив нас до глибинного духу славетного українського любомудра, що розкрито в статті "Григорій Верба – філософ-сквородознавець і педагог" [4].

Із ранніх літ душа Г. Верби була наповнена потужною енергетикою Кобзарєвого слова. Він навіть народився в селі з назвою "Шевченкове". Григорій Митрофанович згадував: "Закарбувалися в моїй пам'яті верби над невеличким ставочком у центрі рідного села, Шевченкового на Згурівщині Полтавської області (нині Київська обл.), де пройшло моє дитинство... На підході до Згурівки стояли столітні верби, під якими мені не раз доводилося відпочивати, йдучи чи то на храмове свято Спаса, чи то повертаючись додому з Ніжина, де я навчався, через Прилуки, Турівку. Побутує легенда, що ці старі верби посадив Тарас Шевченко, перебуваючи в гостях у Турівці у М. Маркевича. Нескорений Великий Кобзар, перебуваючи в Новопетровському укріпленні на півострові Мангишлак, виходив серед степу вербове деревце, яке завжди нагадувало йому рідну Україну. Я зріднився із переяславськими вербами з часу свого навчання в педагогічному училищі (1953-1957)" [5, с. 14].

Шевченкові твори були важливими для нього в і подальшому. У спогадах знаходимо таке свідчення Григорія Верби: "Я не забуду того випадку, коли на зустрічі з колективом університету випускниця педагогічного училища, учитель початкових класів, Герой України Тамара Прошкуратова сказала: "На все життя мені запам'яталося, як Григорій Митрофанович Верба в училищі читав зі сцени "Думи мої". Я такого художнього виконання не чула ні від кого

із артистів" [5, с. 14]. Тісний зв'язок Г. Верби із творчістю Т. Шевченка, внесок дослідника в Шевченкіану представлено в дослідженні А. Будугая, С. Литвиненка "Від сільського порогу – до наукового подвигу" [5].

У доробку Григорія Верби – низка краєзнавчих статей [11; 12]. У праці "Переяслав на перехресті історичних шляхів" [12] йдеться про історію багатьох вулиць міста. Автором зазначено: "Мабуть, не знайдеться переяславця, який би не відвідав історичного музею нашого міста, котрий знаходиться на вулиці, що носить ім'я нашого великого поета **Тараса Шевченка**. (Вулиця ця називалася і Троїцькою (тут знаходиться Троїцька церква), і Бурсацькою (у приміщенні сучасної гімназії до революції знаходилася бурса – духовна школа). Переяслав і Переяславщина зайняли найпомітніше місце в житті і творчості Т. Шевченка" [12, с. 4].

У дослідженні Г. Вербою наголошено на зв'язках Великого Кобзаря з Переяславщиною: "Ще восени 1841 року автор Кобзаря познайомився в Петербурзі з Андрієм Козачковським, студентом медико-хірургічної академії, великим шанувальником його "Кобзаря". Після смерті свого батька Козачковський приїхав у Переяслав і з 1844 р. працював у Переяславі спочатку міським лікарем, а пізніше – лікарем і викладачем медицини в духовній семінарії (так став називатися колегіум). Шевченко вперше відвідав його в серпні 1845 р., їздив з ним у сусідні наддніпрянські села Андруші та Монастирище. Намалював кілька архітектурних та історичних пам'яток міста, краєвидів околиць сіл. У жовтні 1845 р. поет знову приїхав до Переяслава і пробув у Козачковського (з перервами) до початку січня 1846 р. Козачковський лікував Шевченка, коли той був хворий" [12, с. 4].

Ще одна праця – "Тарас Шевченко і музика: монографія" Григорія Верби і Миколи Колоса – має три розділи: "Музика в житті та творчості Т. Г. Шевченка", "Слово поета в музиці", "Шевченкова пісня в житті та навчанні" [13]. Праця має комплексний характер; у ній зібрано й переосмислено багатющий фактичний матеріал, що засвідчує генетичний зв'язок фольклорної пісенної творчості з мистецьким доробком Кобзаря. У підрозділі "1.1. Музична біографія Т. Г. Шевченка" автори простежили процес становлення особистості митця, його спорідненість із музичною творчістю й дійшли висновку: "Життя Шевченка, від початку до кінця, – це сумна, високохудожня пісня" [13].

Т. Шевченко знав сотні народних пісень, часто згадував їх у власних творах. Улюбленими були пісні про героїчну боротьбу козаків, повсталих селян, важку долю козака, чумака, бурлаки, нещасливе життя дівчини, жінки. Цій проблемі присвячено підрозділ "1.3. Народна пісня в поетичній творчості Великого Кобзаря" [13]. Однак найулюбленішим народним твором Тараса Григоровича стала пісня про взаємне щасливе кохання "Ой і зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя". Саме її він найчастіше виконував у колі друзів, її мотиви перегукувалися з мріями чоловіка про справжнє сімейне щастя.

Низка віршів на слова Кобзаря стали улюбленими народними піснями: це явище досліджене у другому розділі монографії "Слово поета в музиці". У праці Г. Верби і М. Колоса проаналізовано музичну Шевченкіану. Автори дійшли висновку, що "...завдяки надзвичайній мелодійності та ритмічній віртуозності своїх поезій Шевченко здобув славу одного з наймузикальніших поетів світу" [13]. У виданні читач отримуватиме вичерпну інформацію про вітчизняних і зарубіжних композиторів, які поклали лірику поета на музику, серед яких М. Маркевич, О. Рубець, В. Заремба, М. Вербицький, С. Воробкевич, А. Вахнянин, М. Лисенко, Г. Гладкий, М. Мусоргський, П. Чайковський, С. Рахманінов, Д. Крижанівський, П. Ніщинський, П. Сокальський, О. Нижанківський, Д. Січинський, Г. Топольницький, М. Аркас, П. Сениця, К. Стеценко, Я. Степовий, С. Людкевич та інші.

Отже, монографія стане в нагоді педагогам-практикам, оскільки містить ноти пісень, коментарі, методичні поради з вивчення доробку Т. Шевченка школярами і студентами музично-педагогічних факультетів.

Колишній керівник Переяславської літстудії "Дитинець" О. Будугай і члени цього літгурпування пам'ятають виступ Григорія Митрофановича на презентації альманаху "Ворота в Небо". Науковець і справжній учитель знайшов найтепліші слова підтримки юним поетам, прозаїкам, студентам-кореспондентам газети ПХДПУ "Педагогічні обрії", чії твори склали альманах. Г. Верба радів, що студійці не цураються шевченкових мотивів, шанують його титанічну працю заради волі українського народу. Не випадково кілька студійців присвятило

Григорію Вербі щирі поетичні рядки.

Автором статті не тільки написано про Г. Вербу окремих катрен у своїй літературі для школярів "Переяславські етюди", але і присвячено збірку етюдів "Григорію Вербі – педагогу, музиканту, науковцю-любомудру" [7, с. 27]. Основний масив катренів цього циклу був написаний у проміжку між 19 листопада й кінцем грудня 2009 року, тож Г. Верба встиг познайомитися з рукописом циклу.

Ще один вірш, присвячений Г. Вербі, – це акровірш "Григорії", написаний А. Будугаєм у співавторстві із С. Литвиненком 20 грудня 2007 року:

Григорії-Стрільці ведуть розмову,
Розкривши серце пошуком Христа.
І вірно служать Музиці і Слову,
Гармонію несуть через міста.

Осанну Мудрості співають живо,
Радіють сродним душам, як брати.
І в кожному творінні бачать диво –
Їм Бог поміг Свої сади знайти! [6, с. 52].

У доробку багаторічного старости літстудії "Дитинець", працівника редакції видання ПХДПУ "Педагогічні обрії" Сергія Литвиненка є твір "Вербовий шлях", рядки якого викарбувані на могильному пам'ятникові Григорія Верби. Автор так ушанував цю світлу особистість:

Віджила, відшуміла верба,
Сивим листям уже не тріпоче.
Гілки скрип в серці чуєм хіба,
Що нагадає слово пророче.

Відспівав, відписав, відучив
І зберіг духу рівну поставу.
Передав християнський порив,
Що посіяний був сином Сави.

Провели на Святвечір його...
Мандрівник наш пішов у ті далі,
Де напише багато чого
Ця душа на Господній Скрижалі [16, с. 5].

Висновки. Григорій Верба досягнув спадщину Г. Сковороди й Т. Шевченка і як краєзнавець, і як філософ, і як музикант. Ця людина стала взірцем вірності педагогічній праці, освіті, історії та мистецтву. Він був гармонійною особистістю, працелюбним будівничим вітчизняної освіти, патріотом рідної культури. І тому став взірцем, запалив смолоскип прагнення до знань у душах своїх багатьох учнів і послідовників.

Список використаних джерел

1. Блохин Д. Науковий подвиг Григорія Митрофановича Верби / Д. Блохин // Григорій Митрофанович Верба : біобібліографічний нарис / укл. : О.І. Шкіра, А.М. Яковенко та ін. – Переяслав-Хмельницький : ПП "СКД", 2010. – (Серія "Наукова еліта Переяславщини"). – С. 237–246.
2. Будугай А. О. Переяславські етюди : (початок циклу : літери від А до П) / Андрій Будугай // Вісник Переяславщини. – 2010. – № 8. – С. 5.
3. Будугай А. О. Внесок Григорія Верби в дослідження спадщини Григорія Сковороди і Переяславщини / А. О. Будугай // Українознавство як феномен історичного розвитку та державотворення України : матеріали VI Всеукраїнської наук.-практ. конференції, присвяченої 80-й річниці утворення Київської області / упор. В. Литвин, Л. Мозгова та ін. ; за ред. Л. Мозгової. – Бориспіль : ПП "Шевц", 2012. – С. 68–96.

4. Будугай А. О. Григорій Верба – філософ-сковородознавець і педагог / А. О. Будугай // Вища школа. – 2017. – № 3 – С. 22–40.
5. Будугай А. О. Від сільського порогу – до наукового подвигу : інтерв'ю з Григорієм Вербою / А. О. Будугай, С. В. Литвиненко // Переяславська рада. – 2007. – № 34. – С. 14 ; № 38. – С. 14.
6. Будугай А. О. Григорії // А. О. Будугай, С. В. Литвиненко // Ворота в Небо : альманах / упор. : О. Д. Будугай, А. О. Будугай, С. В. Литвиненко, С. С. Косюхно. – Переяслав-Хмельницький : ТОВ "Мухомор", 2007. – С. 52.
7. Будугай А. О. Переяславські етюди : літератка для школярів / О. Д. Будугай, А. О. Будугай // Святковий вінок : збірка творів [для дошкільнят і школярів]. – Переяслав-Хмельницький : ПП "СКД", 2009. – 64 с.
8. Будугай О. Д. Подвижник / Андрій Будугай, Ольга Будугай, Сергій Литвиненко // Слова – світи : збірка поезій та прози. – Переяслав-Хмельницький : Вид-во ПП "СКД", 2010. – С. 23.
9. Верба Г. Григорій Сковорода і музика / Г. М. Верба // Сковорода Григорій : образ мислителя : збірник наук. праць / відп. ред. В. І. Шинкарук, І. П. Стогній ; упоряд. : В. М. Нічик, В. Є. Бишовець, Я. М. Стратій. – К. : Інститут філософії НАН України, 1997. – С. 417–430.
10. Верба Г. М. Ключ до християнської філософії Григорія Верби (Сковорода і Біблія : Путівник) : монографія / Г. М. Верба. – Тернопіль : Астон, 2007. – 656 с.
11. Верба Г. М. Переяслав на перехресті історичних шляхів : роздуми над непрочитаною книгою / Г. М. Верба // Педагогічні обрії. – 2007. – № 5. – С. 6–7.
12. Верба Г. М. Переяслав на перехресті історичних шляхів : роздуми над непрочитаною книгою // Педагогічні обрії. – 2007. – № 6. – С. 4–5 ; № 7. – С. 4–5.
13. Верба Г. М. Тарас Шевченко і музика : монографія / Г. М. Верба, М. Г. Колос. – К. : Міленіум, 2008. – 192 с.
14. Григорій Митрофанович Верба : біобібліографічний нарис / укл. : О. І. Шкіра, А. М. Яковенко та ін. – Переяслав-Хмельницький : ПП "СКД", 2010. – (Серія "Наукова еліта Переяславщини"). – 326 с.
15. Григорій Сковорода : Повна академічна збірка творів / за ред. Леоніда Ушкалова. – Харків ; Едмонтон ; Торонто : Вид-во Канадського Інституту Українських Студій, 2001. – 1400 с.
16. Литвиненко С. Л. Вербовий шлях / С. Л. Литвиненко // Копилка. – 2010. – № 2. – С. 5.
17. Набок В. В. Довгоочікувана презентація книги відбулася! / В. В. Набок, А. О. Будугай // Григорій Сковорода (1722-1794) : науково-допоміжний біобібліографічний покажчик / уклад. : О. Шкіра, О. Нефедова та ін. – Донецьк : Вид-во Національного гірничого університету, 2010. – Вип. 2. – С. 164–167.
18. Сковорода Г. С. Сад божественных песней / Г. Сковорода // Повне зібрання творів : У 2 т. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 1. – С. 76.
19. Сковородинознавство : навчальний посібник / уклад. Г. М. Верба. – Переяслав-Хмельницький : Вид-во "Мухомор", 2008. – 68 с.

Шкляр А. К.,
*учитель історії Фастівської спеціалізованої загальноосвітньої
школи І-ІІІ ступенів №4 з поглибленим вивченням іноземних мов
Фастівської міської ради*

Фастівський письменник-дисидент М. Г. Глухенький

*Тверезим розумом і певною рукою
Із істиною, слово, подружси.
І мовою нехитрою, простою
Народові задумане скажи.
Як покладеши сміливість у основу,
Сідлай свого крилатого коня.
Неси в народ дзвінке правдиве слово.
Воно – твоя і мука, і броня.
Володимир Косовський*

Постановка проблеми. Кожне місто та містечко України має свою славу історію та славетних людей, які творять цю історію. Дуже важливо вивчати історію малої батьківщини, доносити її до молодого покоління.

Має свою славетну історію й місто Фастів. Серед історичних подій та відомих особистостей яскраво виділяється фастівський письменник Микола Герасимович Глухенький. Його непростий життєвий шлях, сповнений трагічного болю та поневірянь, є прикладом любові до життя, людини, а його творчі доробки – літературні романи про славу історії України та рідного Фастова – прикладом поваги й пошани до рідної землі.

Громадянське становлення майбутнього письменника Микола Герасимовича Глухенького відбувалося в непростий, ідеологічно заангажований період. Тоталітарний режим у СРСР у повоєнний період остаточно утвердив сталінську ідеологічну доктрину, саме тому в цей час було активізовано пропагандистський вплив на населення та водночас посилено тиск на інтелігенцію. Усе, що виходило за межі офіційної доктрини чи брало під сумнів її гасла, категорично відкидалося системою. Такий підхід обґрунтовував боротьбу не тільки проти "націоналізму", а й проти "космополітизму" та "низькопоклонства" перед Заходом. За короткий термін (1946-1951 роки) було прийнято 12 партійних постанов з ідеологічних питань. І хоча в більшості випадків об'єктом нападок була певна частина інтелігенції, справжньою мішенню для тоталітарного режиму стало все суспільство.

Мета дослідження – представлення життєпису та професійної і громадської діяльності Миколи Герасимовича Глухенького, письменника-крянина з м. Фастова, який пройшов сталінські табори, учасника дисидентського руху.

Виклад основного матеріалу. Микола Герасимович Глухенький народився 6 грудня 1929 року в селі Коломенки, що в Уссурійському краї. Батьки – українці, які потрапили на Далекий Схід, але невдовзі з сином повернулися в Україну та оселилися у Фастові. Маленький Микола закохався в свою історичну батьківщину.

1948 року Микола закінчив міську середню школу № 19 (нині Фастівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 9) з добрими та відмінними оцінками та вступив до Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка на факультет філософії.

Оскільки юнак винаймав квартиру на вулиці Триліській, у родині Зелінських, він затоваришував із дітьми господарів – Дмитром та Діною. Цікаве та незвичайне було життя в першокурсника-студента. Це не тільки лекції та семінари, а ще й думки, які западали в душу: чому так тяжко живе український народ, чи не дуже висока ціна, яку він платить за "щасливе майбутнє". Справедливе слово, сказане у важкий час, обернулося трагедією. 16 квітня 1950 року

Миколу Глухенького заарештовано за антирадянську діяльність. Він та його друзі, Дмитро Зелінський та Леонід Любецький, були звинувачені у створенні терористичної організації, яка ставила за мету повалення радянської влади. Письменник згадував, що коли його арештували, то довго шукали пістолет: "А я ж пістолет ніколи в руках не тримав і бачив його тільки на малюнках".

За вироком суду М. Глухенького було засуджено до 10 років ув'язнення як антирадянського націоналіста. У таборах Микола Герасимович проходив свої "університети", зустрічав цікавих людей, товаришував із ними. Там же після порад товаришів випробував себе на письменницькій ниві – написав перше оповідання.

1953 року, після смерті Й. Сталіна, були дозволені побачення близьких з ув'язненими в місцях їх утримання. Дізнавшись про таку можливість, батьки Миколи поїхали до сина. Миколі вдалося таємно винести із зони й непомітно передати батькам написану заздалегідь скаргу на ім'я Міністра внутрішніх справ СРСР, яку вони в Москві подали безпосередньо в канцелярію Міністерства внутрішніх справ. Скарга написана на шести стандартних аркушах дрібним почерком; у ній Микола Герасимович доводив безпідставність свого арешту та ув'язнення.

На підставі цієї заяви відбувся перегляд справи Миколи Глухенького; карну справу проти нього було переглянuto, ув'язнений був звільнений "за прекращением дела". Тож у січні 1955 року він був звільнений з табору, однак не реабілітований. Лише через 33 роки – у 1988 році – письменник отримав офіційні документи про реабілітацію.

1955 року Микола Глухенький повернувся у Фастів. Перемагаючи перешкоди, поновив навчання, переобрав фах – історично-філологічний факультет – та закінчив навчання в університеті 1959 року.

І знову проблеми: молодий спеціаліст не міг улаштуватися на роботу, оббивав не один поріг, доводячи чиновникам свою невинність. 1960 року почав працювати вчителем історії у вечірній школі; із 1961 року працював директором книжкового магазину у Фастові. Цього ж року Микола одружився з чудовою дівчиною Ольгою.

60 роки минулого століття історики називають часом "відлиги". Саме в цей період стало можливим надрукувати та видати перший роман – "Коліївщина" (1966 рік). Художньо завершено письменник розповів про події, що відбувалися у Фастові під час національно-визвольної боротьби на Правобережжі в 1798 році.

1968 року було надруковано ще один роман цієї ж тематики – "Колії".

Образи-персонажі романів змальовано героїчно. Головний герой творів – повсталий народ – громада в сіряках, тобто селянство. Багато тут було простого козацтва, запорожців, але бачимо декого з козацької старшини, що приєдналися до народних мас. Адже й Гонти був сотником двірських козаків Потоцького.

Повстанців письменник наділив героїчними рисами; серед них виділяються Ярема, Андрій Журба; яскраво виписано образи-персонажі ватажків повстання – Максима Залізняка, Семена Неживого, Івана Гонти, Микити Швачки.

Після написання другої книги М. Глухенький подав заяву про вступ до Спілки письменників України. Та не просто було колишньому політ'язню ввійти у Спілку. Тільки 1985 року став її членом.

Творчий успіх додав наснаги. У 1969 році вийшла друком третя книга – "Михайло Максимович" – біографічна книга про першого ректора Київського університету.

Із страшного заслання письменник привіз не тільки чудові ідеї, прекрасні знайомства, а ще і страшну хворобу. Микола Глухенький захворів на епілепсію. Із часом хвороба все більше давалася взнаки. У 1969 році він змушений був залишити роботу, став інвалідом-пенсіонером.

Суперечлива ситуація склалася в духовній сфері української республіки в період "брежнєвського застою", зокрема в галузі мистецтва, також і літератури: усе мало зображуватися в межах офіційно визнаного соціалістичного реалізму; інше ж піддавалося гонінням і заборонялося. Особливо посилювався ідеологічний диктат у період "маланчуківщини":

В. Маланчук розглядав боротьбу з націоналізмом як одне з найважливіших завдань партії.

Оскільки М. Глухенький у своїх творах художньо возвеличив героїчне минуле українського народу, тож потрапив до "неблагонадійних", а отже, змушений був звітувати в місцевому відділенні КДБ про кожен свій крок.

Микола Герасимович, перемагаючи страшну хворобу, продовжував писати твори: роман "Про козака пригодонька", автобіографічну повість "Повір у себе", – відправляв їх у різні видавництва, але отримував відмови щодо друку. Однак не відчаювався, займався історичними дослідженнями в бібліотеках, вивчав правдиву історію України.

Микола Герасимович тісно спілкувався з колишніми політв'язнями сталінських таборів, підтримував дружбу з фастівським поетом, членом ОУН В. Косовським, грузинським письменником Левом Гогуа. Увесь цей час Микола Герасимович був членом дисидентського руху в Україні, отримував від соратників і розповсюджував "самвидавну" літературу, виступав на зустрічах фастівських письменників.

У 1990 році Микола Глухенький взяв участь у розширеному засіданні координаційної ради Всеукраїнського товариства репресованих, активно співпрацював із республіканським науково-популярним і літературним журналом "Київська старовина".

Із великою радістю та гордістю наш земляк сприйняв звістку про незалежність України. Та не довго довелося прожити йому в вільній Україні. 23 січня 1993 року письменника не стало, він похований на міському кладовищі.

1999 року активно налаштовані фастівчани створили громадський комітет "Пошук". Очолила комітет директор Фастівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 4 Л. Буженик. Першою справою комітету стало створення музею нашого славного земляка, фастівського письменника М. Глухенького. Микола Герасимович все життя прожив поруч зі школою № 4, тому музей було вирішено створити на шкільних теренах. Члени комітету разом із громадським директором музею А. Шкляр зібрали матеріали про життя та творчу діяльність письменника, тісно співпрацювали з його вдовою – Ольгою Кузьмівною Глухенькою, – доньками, близькими, знайомими, сусідами; допомогу в створенні шкільного музею надали науковці краєзнавчого музею м. Фастова на чолі з Т. Неліною.

Як результат – 20 жовтня 1999 року у Фастівській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів № 4 цієї було урочисто відкрито меморіальну кімнату-музей фастівського письменника Миколи Герасимовича Глухенького.

6 грудня 1999 року громадський комітет "Пошук" урочисто відсвяткував 70 річницю від дня народження письменника, де спогадами про письменника поділилися його друзі – український письменник Сергій Плачинда, фастівський поет-дисидент Володимир Косовський, учителі та учні школи № 4.

Наступного, 2000, року члени громадського комітету та вдова письменника були запрошені на святкування 71-ї річниці з дня народження Миколи Глухенького до Національної спілки письменників України.

Робота в музеї продовжується: збираються нові матеріали про життя письменника, здійснюються дослідження про письменника-дисидента, у міськрайонній газеті "Перемога" друкуються матеріали про життя, творчість митця, спогади його друзів.

Щороку в музеї до дня народження Миколи Глухенького збираються члени комітету "Пошук", фастівська громадськість, письменники-краяни А. Древецький, А. Корчак, В. Портяк, козаки фастівського куреня Семена Палія, учителі та учні школи № 4.

Досить часто музей приймає відвідувачів: учнів шкіл міста, фастівського центру професійної освіти, учителів.

Висновки. 2018 року Україна відсвяткувала 27 років незалежності. Через терни та муки, страждання та біль довелося пройти її кращим синам, які вистраждали, виплекали незалежність держави. У плеяді славетних був і наш земляк, письменник, який пройшов сталінські табори, учасник дисидентського руху, – Микола Герасимович Глухенький.

Завдяки роботі маленького шкільного музею з гордістю можемо сказати, що пам'ять про цю талановиту людину залишається з нами. Про людину, яка вийшла переможцем у двобой із системою, із зневірою, із життєвими обставинами, із забуттям.

Список використаних джерел

1. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2006.
2. Глухенький М. Г. Колії / М. Г. Глухенький. – К. : Радянський письменник, 1968.
3. Глухенький М. Г. Коліївщина / М. Г. Глухенький. – К. : Радянський письменник, 1966.
4. Глухенький М. Г. Михайло Максимович. Біографічна повість / М. Г. Глухенький. – К. : Молодь, 1968.
5. Косовський В. І. Тризуб поезії / Косовський В. І., Кравець-Кравченко А. С., Чередніченко Є. Р. – К. : Факт, 1998.
6. Лісна Д. Історична основа написання М. Г. Глухеньким романів "Колії", "Коліївщина" : науково-дослідницька робота. – Фастів, 2009.
7. Дук-Антоній Е. О. Стелілась доля через терни у безсмертя / Е. О. Дук-Антоній // Перемога. – 1999. – № 98 ; 2000. – № 20 ; 2000. – № 25 ; 2000. – № 9.
8. Гришин І. Пишаюсь дружбою з письменником / І. Гришин // Перемога. – 2000. – № 39.
9. Косовський В. І. Наша мандрівка до Грузії // Перемога. – 2000. – № 43.
10. Борошенко В. Піди та пізнай // Перемога. – 2003. – № 96.
11. Машляківська А. Переможець у двобойі із забуттям // Перемога. – 2004. – № 7.

В.В. Ратошнюк,

*старший науковий співробітник Комунального закладу Фастівської міської ради
"Фастівський державний краєзнавчий музей"*

Розвиток видавничої справи у Фастівському державному краєзнавчому музеї

Постановка проблеми. Актуальність теми полягає в дослідженні видавничої справи у Фастівському державному краєзнавчому музеї, започаткованої для оприлюднення документів і матеріалів з історії Фастівщини.

Метою дослідження є аналіз впливу видавничої справи на просвітницьку та краєзнавчу діяльність, а також пропагування вивчення історії рідного краю серед молоді, зацікавлених і небайдужих до свого минулого.

Виклад основного матеріалу. Фастівський державний краєзнавчий музей (ФДКМ) створений як державна установа у грудні 1990 року. Уже від 1993 року в музеї започатковано випуск науково-інформаційного бюлетеня "Прес-музей", у якому оприлюднюються документи, світлини, матеріали з історії нашого краю, якими поповнюються фонди музею, аналітичні статті до них. Тим, хто шанує історію свого народу, цікаво дізнаватися зі сторінок видання, що й коли діялося довкола рідної домівки – на фастівській землі.

Відтоді здійснено вже 47 випусків. Саме ж видання з доволі тоненької брошури перетворилося на солідну книгу-збірник, а нерідко – й монографії краєзнавчої тематики.

У 2018 році було відзначено 25-річчя видавничої справи у Фастівському державному краєзнавчому музеї.

Біля витоків "Прес-музею" та першими його авторами стали відомі вчені: Надія Кравченко, Лариса Чиговська, Сергій Лисенко. Організатором видавничої справи й головним редактором усіх випусків "Прес-музею" до 2016 року була директор ФДКМ (1990-2016 роки) та керівник місцевого осередку і член правління НСКУ Тетяна Неліна. Із кінця 2016 року й донині головний редактор видання – Тетяна Дакал.

Чимало матеріалів готували й готують фастівські краєзнавці – Михайло Григорович,

Юрій Валюшко, Віктор Люцканов, Григорій Ступніцький, Іван Абрамський, науковці музею – Антоніна Ферчук, Неля Носань, Людмила Кириленко, Сергій Лисенко; члени Національної спілки краєзнавців України – Ірина Безкровна, Валентина Кімліченко, Володимир Дросенко,

Анатолій Древецький. Серед авторів почесне місце належить науковцям і керівникам підрозділів та установ інститутів Національної академії наук України: історії, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології, зоології, а також Українського інституту національної пам'яті, Національного державного інституту козацтва, Національної музичної академії та інших провідних закладів вищої освіти й музеїв країни. Були надруковані праці академіка Валерія Смолія, науковців Валентини Крижанівської, Роксани Скорульської, Тараса Чухліба, Михайла Селівачова, Юрія Мицика, Валентини Піскун, Бориса Магомедова, Ігоря Готуна, Віктора Вечерського, Олександра Неживого, Павла Полянського та інших.

Примірники бюлетеня й книг поповнюють не лише міську, районну, шкільні бібліотеки, а й Національну бібліотеку ім. Володимира Вернадського, Національну бібліотеку України ім. Ярослава Мудрого та інші книгозбірні.

Тематика і проблематика публікацій – найрізноманітніша: археологічні польові матеріали, карти пам'яток (із експедицій музею), аналітичні праці, сотні маловідомих, забутих або незнаних дотепер документів, розшуканих в архівах, інші тексти з історії Фастівщини різних часів (доба козацтва, революційні події 1917-1921 років: бій Січових стрільців під Мотовилівкою, підписання історичного "перед вступного" договору про злуку УНР та ЗУНР в єдину соборну Українську державу; селянський повстанський рух, голодомори, Друга світова війна, ОУН – УПА, дисидентський рух та національно-демократичне відродження у XX столітті). На сторінках видання – природа краю, етнографія та народознавство, релігійні конфесії, взаємовпливи різних культур, архітектура та різні жанри мистецтва, краєзнавчі розвідки, історія родин, спортивні досягнення, літературно-музичні здобутки, історія підприємств і вулиць міста Фастова тощо.

Частина випусків "Прес-музею" виходила у вигляді тематичних збірників із матеріалами різних авторів, присвячених певній темі. Першим із таких був науково-інформаційний бюлетень "Прес-музей" № 6 (1996 рік), присвячений вступу Фастова до Ліги історичних міст. Цей випуск сприяв зацікавленістю рідним краєм не тільки краєзнавців, а інших людей. У цей період науковцями музею та краєзнавцями Фастівщини було знайдено багато цінних документів та історичних фактів, завдяки яким було розкрито цікаві сторінки з історії міста та довколишніх територій.

До 75-річчя подій Голодомору в Україні 1932-1933 років у 2008 році було надруковано збірник "Чорні жнива на Фастівщині". Над матеріалами для

збірника науковці й дослідники працювали майже 15 років, було зібрано й опрацьовано велику кількість спогадів очевидців тих страшних подій, досліджено архівні матеріали. Завдяки оприлюдненим матеріалам можна зрозуміти, як постраждав наш край, скільки безневинних людей померло, скільки осель залишилися пустою... Цей збірник використовують учителі історії на уроках та в підготовці заходів, присвячених Голодомору 1932-1933 років в Україні. У 2009 році вийшов тематичний науково-інформаційний бюлетень "Прес-музей" "Природа рідного краю".

До випуску ввійшли матеріали, присвячені тваринному й рослинному світу краю, історії

місцевої гідрометеостанції та мисливства, з екологічної просвіти, методичні розробки виховних заходів, відкритих уроків і тематичних екскурсій, науково-дослідницькі роботи учнів, учасників конкурсу-захисту Малої академії наук України, а також вірші письменників-краян, присвячені природі рідного краю.

У 2013 і 2015 роках виходили тематичні спортивні видання "Фастівщина спортивна: сторінки історії" та "Спортивна нива Фастівщини" (автор та упорядник – Микола Журба). Це книги-альбоми, у яких уміщено матеріали та фото з історії фізкультури колективів підприємств та організацій, спортивних клубів Фастівського району й міста Фастова, інформацію про сучасний розвиток фізкультури та спорту. Видання цікаве для вивчення спортивної та фізичної історії краю. Також готується до друку продовження тематичних видань, присвячених розвитку фізичної культури і спорту.

Систематичні археологічні дослідження Фастівського району пов'язані зі створенням Фастівського державного краєзнавчого музею, працівники якого від часу заснування установи тісно співпрацюють із Національним педагогічним університетом ім. М. Драгоманова. Тож шість видань "Прес-музею" були присвячені археологічним пам'яткам Фастівщини. У них висвітлювалися не тільки здобутки, перспективи, дослідження, знахідки, а й мапи, на які було нанесено місця знахідок. Також у цих виданнях чималу увагу було привернуто до проблем археологічних досліджень та до найболючішого – охорони пам'яток. В окремих посібниках було опубліковано "Археологічну карту Фастівщини. Фастівський район", "Проблеми археології Середнього Подніпров'я" та "Матеріали Фастівської археологічної експедиції". Ці видання й посібники є актуальними для молодих дослідників, археологів, істориків, краєзнавців. Нові дослідження продовжують друкуватися в бюлетенях з іншими краєзнавчими доробками.

Завдяки музейній видавничій справі було надруковано тези науково-практичних конференцій, присвячених різноманітним подіям та особистостям, пов'язаним із Фастівщиною. Свої роботи до друку надали як визнані вчені, дослідники-краєзнавці, так і школярі. Це гарний показник просвітницької діяльності, яку проводить музей у співпраці із закладами загальної середньої освіти міста та району. Так, 2018 року вийшли друком матеріали Всеукраїнської конференції "Українська революція 1917-1921 рр. Пробудження нації", присвяченої 100-річчю Української революції 1917-1921 років, у яких розкрито події зазначеного історичного періоду, їх вплив на сьогодення.

Важливим доробком музейних працівників є видавництво каталогів фондів колекцій Фастівського державного краєзнавчого музею. Робота була розпочата з видання каталогу ікон "Християнське мистецтво у збірці ФДКМ" (2000 рік, автор – А. Ферчук), згодом, у 2006 році, були надруковані каталог "Колекція графіки ФДКМ" (автор – А. Ферчук), у 2010 році – каталог монет (автор – Л. Кириленко), 2013 року – каталог "Образотворче мистецтво: олійний живопис, темпера, декоративно-прикладне мистецтво" (автор – І. Безкровна). Каталоги відтворюють наявність колекцій на час їх видання й відкривають можливості для подальших наукових пошуків для поповнення й удосконалення колекцій. Також каталоги надають змогу всім бажаючим побачити колекції з фондів ФДКМ навіть тоді, коли вони не представлені у виставкових залах.

Кропітку роботу було проведено для видання посібників, які використовуються в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти – "Співець душі народної" (2003 рік; рекомендовано Міністерством освіти і науки України для вчителів загальноосвітніх шкіл та студентів музично-педагогічних факультетів вищих навчальних закладів), "Фастівщина літературна: хрестоматійна збірка" (2004 рік; рекомендовано радою методичного кабінету відділу освіти як посібник для загальноосвітніх навчальних закладів).

Найбільш поцінованим серед фастівчан є видання "Фастівщина: сторінки історії (від давнини до 20-х років XX ст.)", видане 2004 року; його використовують у вивченні історії рідного краю.

У багатьох краєзнавців і пошуковців викликає інтерес видання про фастівського козацького полковника Семена Палія. Перше таке видання вийшло 1997 року як матеріали науково-практичної конференції "Семен Палій та Фастівщина в історії України". У збірнику висвітлено питання, пов'язані з державотворчою діяльністю Семена Палія, боротьбою

Правобережного козацтва проти турків і татар, розглянуто геральдичні проблеми Фастівського полку. Згодом фонди Фастівського державного краєзнавчого музею поповнилися новими дослідженнями та матеріалами, що спонукало до ще одного видання, присвяченого особистості Семена Палія, – "Українське козацтво. Семен Палій" (2011 рік). У книзі надруковано як новітні дослідження, так і матеріали двох конференцій, а також художні роботи вчителів та учнів Фастівської школи народної майстерності, присвячені козацькій тематиці, фото з колекції ФДКМ.

2018 року до відзначення 100-річчя революційних подій в Україні було надруковано науково-інформаційний бюлетень "На Фастівській землі єдналась Україна", де представлено дослідження місцевих краєзнавців – науковців та початківців – про події Української революції 1917-1921 років на Фастівщині: Український Маратон – бій Січових стрільців під Мотовилівкою; життя міста за постійних змін влади; видатні особистості зазначеного періоду; підписання "передвступного" договору про об'єднання між Українською народною республікою та Західноукраїнською республікою в одну Соборну Україну на коліях Фастівського вокзалу 1 грудня 1918 року.

Нині готується до друку новий бюлетень, до якого ввійдуть дослідження місцевих краєзнавців, адже музейні видавники співпрацюють із Фастівським міськрайонним осередком Національної спілки краєзнавців України.

Колектив музею 2003 року був відзначений літературно-мистецькою премією Фастівщини ім. Володимира Косовського за видання науково-інформаційного бюлетеня "Прес-музей" та науково-методичні розробки останніх років; нагороджений дипломом лауреата 1 Всеукраїнського музейного фестивалю "Музей третього тисячоліття"; визнаний переможцем у конкурсі музейних і рекламних видань у номінації "Освітні видання" за кращий музейний посібник (2005 рік, м. Дніпро); здобув дипломи лауреатів у номінаціях "Видатні постаті" та "Методична, довідкова література" (2012 рік, 2013 рік, м. Феодосія).

Висновки. Бюлетень став важливим інформаційно-довідковим ресурсом для жителів регіону, важливим джерелом для дослідників історії й пізнавальним виданням для всіх, хто цікавиться життям краю.

Потужна пошуково-дослідницька школа Фастова й Фастівського району об'єднує не лише знаних на Київщині істориків та краєзнавців, а й багатьох щиро залюблених у рідний край людей, чий дебютні розвідки є справжньою окрасою кожного нового номера бюлетеня.

*Дакал Т.А.,
директор Комунального закладу Фастівської міської ради
"Фастівський державний краєзнавчий музей"*

Фастівський державний краєзнавчий музей – осередок культурного та громадського життя краю

Постановка проблеми. Роль невеликих музеїв у житті громади села, міста чи району є вагомою, адже це зібрання пам'яток матеріальної й духовної культури, що наочно розкривають історію, презентують давні й сучасні, вагомі для населеного пункту чи певного регіону події, явища, розкривають їх причини та походження, сприяють усвідомленню того, як жили предки, які проблеми виникали чи існують нині, допомагають зрозуміти людину в історичному процесі. Тож вивчення музейної галузі є актуальним з огляду на значущість музеєзнавства в усвідомленні кожним історії малої батьківщини, рідної землі та своєї держави.

Мета публікації – висвітлення становлення музейної справи на Фастівщині, пошанування фундаторів музейних установ в нашому місті та, на прикладі Фастівського державного краєзнавчого музею, презентація діяльності невеликого колективу однодумців у сучасності, а також привернення уваги до проблем музейної галузі.

Виклад основного матеріалу. Музеї як скарбниці коштовностей, старожитностей, творів мистецтва й цікавих знахідок існують із найдавніших часів. Про розвиток музейної справи в місті Фастові можемо говорити лише починаючи із середини ХХ століття. На початку 1970-х років у Фастові на хвилі "масової музеєфікації", що прокотилася всією країною, було закладено нашвидкуруч фундамент етнографічного та історичного музеїв на громадських засадах. Усередині 1980-х років "Музей етнографії, побуту та праці" міста Фастова розміщувався на вулиці О. Пушкіна, 1, в одній із небагатьох на Київщині дерев'яних архітектурних пам'яток ХVIII століття, збудованої 1781 року на місці старої (1716 року).

*Церква Покрови Пресвятої Богородиці,
м. Фастів*

Проте недбалість місцевої влади призвела до того, що храм протягом двох століть позбувся ошатного вигляду, потребував реставрації та мало не був знесений. Саме розташування у церкві музею на громадських засадах й зберегло її від остаточного знищення. Сьогодні церква належить православній громаді м. Фастова.

Історичний музей Фастівщини розташовувався в невеличкій будівлі на вул. Радянській, 3-б. Для відвідувачів музей був відкритий у березні 1977 року.

Фундатором музейної справи нашого краю став Михайло Якович Григорович – учитель історії Фастівської середньої школи, відомий

історик-краєзнавець, засновник першого на Фастівщині шкільного історико-краєзнавчого музею у Фастівській середній школі № 3.

На той час Михайло Якович був членом правління Фастівської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (УТОPIK). До 600-річчя заснування Фастова, у 1990 році, Михайло Григорович підготував історичний нарис "Фастову – 600 років". Ця дослідницька праця і ще дві збірки – "Люби і знай свій рідний край" та "За тебе, Вітчизно!" – послужили підґрунтям для подальших наукових досліджень Фастівщини. Проте без власних коштів, штату, можливостей поповнювати фонди, а головне – належним чином зберігати музейну колекцію, ці два музеї швидко й непомітно припинили свою діяльність.

Завдяки зусиллям ентузіастів музейної справи, місцевим краєзнавцям М. Григоровичу, Ю. Валюшку, В. Люцканову, які вже не один рік збирали історичні матеріали, музейні колекції вдалося частково врятувати, а речові експонати музеїв пізніше послужили основою для створення Фастівського державного краєзнавчого музею [1; 4].

Власне сучасний краєзнавчий музей у Фастові був заснований згідно рішення Київської обласної ради народних депутатів № 138 від 17 вересня 1990 року на правах відділу Білоцерківського державного краєзнавчого музею [1; 5]. Для цього були всі підстави: самобутня, яскрава історія й культура краю, давні традиції збирання й колекціонування старожитностей і краєзнавчої роботи. Об'єднала сили фастівських краєзнавців й почала шукати способи створення в місті краєзнавчого музею нового типу фаховий історик Тетяна Вікторівна Неліна. Тетяна Вікторівна встановила численні контакти з науковцями Києва, Львова та інших міст, власне, з усіма, хто в той чи інший спосіб міг би допомогти. Вона й стала у грудні 1990 року першим директором музею. Завдяки її організаторському таланту музей відбувся і діє до сьогодні [1; 8].

*Михайло Якович Григорович –
фундатор музейної справи
Фастівщини*

*Т. В. Неліна, перший директор
краєзнавчого музею у Фастові*

На початку січня 1991 року виконком Фастівської міської ради народних депутатів ухвалив рішення про передання для краєзнавчого музею історичної будівлі колишнього Державного банку на вулиці Радянській, 9 (нині – Івана Ступака, загиблого в АТО фастівчанина), збудованої в кінці XIX століття.

Фастівський державний краєзнавчий музей розміщений у будівлі, що є історичною пам'яткою кінця XIX століття. У 1995 та 2003 роках було здійснено її реконструкцію. Будинок музею невеликий, належить до зразків безордерної архітектури та є взірцем так званого цегляного стилю, однак засвідчує певний смак його будівничих. Для Фастова, безперечно, будівля є історичною цінністю, відповідає вимогам щодо його нинішнього (музейного) практично-функціонального призначення. 1993 року, після ремонту приміщення, у ньому було розміщено музейну експозицію та фонди.

Протягом чотирьох років, поки тривав ремонт приміщення, проводилися археологічні розкопки, здійснювалися етнографічні експедиції, пошукові роботи в наукових архівах Києва, Фастова, Львова та Москви, а також налагоджувалася збиральницька робота на підприємствах міста та серед населення, на основі чого було створено кілька тематичних виставок. Чимало зусиль для становлення фастівського краєзнавчого музею доклали наукові співробітники, кандидати історичних наук Лариса Чиговська, Надія Кравченко та директор закладу – Тетяна Неліна.

Офіційною датою відкриття Фастівського державного краєзнавчого музею вважається 19 грудня 1995 року, коли було презентовано першу в історії новоствореного музею виставкову залу із тематичною експозицією "Фастівщина: сторінки історії (від найдавніших часів до 20-х років XX сторіччя)".

Сьогодні Комунальний заклад Фастівської міської ради "Фастівський державний краєзнавчий музей" – осередок культурного та громадського життя краю. Він є науково-дослідним і культурно-освітнім закладом, центром наукової й методичної роботи, просвітницької та видавничої діяльності, основною скарбницею пам'яток природи, матеріальної й духовної культури, пов'язаних з історією й сьогоденням Фастівщини.

У закладі діють постійні експозиції та тимчасові виставки, які різнобічно висвітлюють історію краю. Археологічну колекцію музею започатковано завдяки роботі археологічної експедиції Українського державного педагогічного університету ім. М. Драгоманова під керівництвом відомого археолога Надії Кравченко. Нині її керівником є провідний науковий співробітник, кандидат історичних наук Сергій Лисенко.

Музей вже давно став не лише місцем, де зберігається та вивчається історія: тут влаштовуються персональні художні виставки, презентації, літературні вечори, соціальні акції,

музичні вітальні з концертами класичної, духовної та народної музики, відбуваються загальноміські урочистості.

Задля поглибленого вивчення історії рідного краю та популяризації музею проводяться заходи зі школярами міста й району, вихованцями дошкільних та позашкільних дитячих закладів; розробляються спеціальні

екскурсії, уроки біля стендів музею, заходи циклу "Залиш дитинку на годинку", "Ярмарок народних звичаїв", "Музейні посиденьки", проводяться засідання Клубу поціновувачів поезії, ведуться наукові дослідження історії краю тощо.

Від 1993 року виходить періодичне науково-інформаційне видання – бюлетень "Прес-музей", що вміщує наукові статті, інформаційні повідомлення, матеріали з історії Фастівщини, проблем музейництва, дані про нові надходження, тексти уроків-екскурсій, краєзнавчі дослідження тощо [1]. На сьогодні налічується вже 46 номерів видання.

Працівники музею продовжують укладати фотолітопис про діяльність музею, а також комплектувати наукову бібліотеку. Більше чверті століття плідно співпрацюємо з науковцями Інститутів історії України, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського Національної академії наук України; Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка, а також із Київським обласним центром з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва, провідними музеями Львова, Дніпра, Івано-Франківська, Житомира, Києва та Київської області. Проводяться спільні науково-практичні конференції, семінари, лекції, дискусійні клуби, музейні читання, "круглі" столи тощо.

Уже багато років поспіль ведеться злагоджена робота з місцевими краєзнавцями та членами Фастівського міськрайонного осередку Національної спілки краєзнавців України, бібліотеками, музеями та громадськими організаціями нашого міста й району.

Фастівський державний краєзнавчий музей є візитівкою нашого міста, він включений до туристичних маршрутів Київщини "Історичними та культурними стежками рідного краю"; у музеї діють міськрайонні маршрути "Мандрівка старими вулицями міста", "Козацькими стежками", "Музична спадщина рідного краю" тощо.

Фонди музею нараховують близько 56 тисяч предметів, що умовно діляться на основні групи – археологічні, історико-краєзнавчі та природничі. Щороку виставки та заходи музею

відвідують понад 6 000 фастівчан і гостей нашого міста, а у виставкових залах та галереї-вестибюлі музею змінюються понад 20 тимчасових, тематичних і персональних виставок, проходить безліч різнопланових заходів – як для молоді, так і для людей поважного віку: відкриті уроки, семінари, майстер-класи, квести, лекції для учнів закладів загальної середньої освіти м. Фастова та району; проводиться робота із краєзнавцями та дослідниками історії рідного краю; зустрічі з ветеранами та громадою міста, представниками міських, районних та шкільних бібліотек; організовуються творчі звіти вихованців і педагогів міської дитячої музичної школи, народних самодіяльних аматорських і заслужених колективів міста і району; вечори духовної, класичної, народної та сучасної музики; театралізовані дійства; відеопрезентації, демонстрації документальних і мультиплікаційних фільмів патріотичного й пізнавального спрямування тощо.

Працівники музею в межах проєктів "День народження в музеї", "Твої люди, Фастівчино!", "Музейні посиденьки", "Світ навколо мене", "Історія Фастівського краю: відомі й невідомі сторінки" проводять творчі зустрічі, художні виставки, презентації, майстер-класи, заняття відповідно до захоплень відвідувачів.

Відповідно до навчальної програми "Історичне краєзнавство" організовуємо тематичні семінари спільно із закладами загальної середньої освіти міста. На базі музею проводиться робота історичного гуртка, що діє у Фастівському центрі позашкільної роботи, функціонує краєзнавчий гурток від Фастівської станції юних натуралістів. Уже багато років поспіль плідно співпрацюємо із Фастівською школою народної майстерності.

Маємо спільні проєкти із міськими закладами культури (дитячою музичною школою, бібліотекою, Палацом культури, Молодіжним центром) та районними закладами культури.

Музей на громадських засадах надає методичну допомогу музеям, що діють у закладах дошкільної і загальної середньої освіти, а також підтримку діяльності музею "Герої Чорнобиля".

Із метою популяризації діяльності музею проводимо соціальні (одноденні/місячні) акції для різних категорій населення: "Вхід на велосипедах – безкоштовний", "Вхід із коляскою – безкоштовний!", "Усьому початком є ЛЮБОВ!..", "Усією сім'єю – до музею!" (до Всесвітнього дня музею), "Запрошу матусю до музею", "До музею – як на свято!", а також заходи для дітей з

особливими потребами, учасників АТО, малозабезпечених родин тощо для безкоштовного відвідування постійних і тимчасових виставок музею.

Уже стало доброю традицією проводити дні відчинених дверей до державних і професійних свят, а також – до Дня міста. Можна скористатися музейним сайтом, слідкувати за музейною сторінкою в соцмережах.

У 2001 році колектив музею відзначений медаллю "10 років Незалежності України", у 2003 році вперше удостоєний звання лауреата літературно-мистецької премії Фастівщини імені В. Косовського, а також – лауреата І

Всеукраїнського музейного фестивалю "Музей третього тисячоліття", визнаний переможцем у конкурсі музейних і рекламних видань у номінації "Освітні видання" за кращий музейний посібник (м. Дніпропетровськ, 2005 рік); отримав дипломи лауреата в номінаціях "Видатні постаті" та "Методична довідкова література" (2012, 2013 роки, м. Феодосія), а двом музейним виданням – книгам "Фастівщина: сторінки історії" та "Співець душі народної" Міністерством освіти і науки України надано статус навчального посібника.

Звичайно, у функціонуванні музею наявні проблеми, насамперед, відсутність надійної системи обліку і збереження музейних фондів, недостатній рівень фінансування галузі, а також – непрестижність професії працівника музею. Уже більше 15 років працівники нашого музею мають ідею добудови приміщення, адже наявна потреба розширення виставкових, фондівих і рекреаційних площ.

Але завдяки фастівчанам – шанувальникам музейної справи, міській владі, депутатам, спонсорам та меценатам – усім, хто протягом років становлення музею в рідному місті підтримував фінансово, допомагав своєю працею й порадами, музей у Фастові функціонує, розвивається, оновлюється, осучаснюється й виконує основну культурну та освітньо-виховну функцію: його колектив продовжує традиції вітчизняного музеєзнавства, поширює серед фастівчан і гостей міста історичні та краєзнавчі знання, пропагує звичаї і традиції рідного краю та вивчає нові методи музейної роботи.

Список використаних джерел:

1. Фастівський державний краєзнавчий музей. 1990-2005 (Роздуми, хронологія, факти, відгуки) // Прес-музей : науково-інформаційний бюлетень. – Фастів, 2005. – № 22. – 142 с.
2. Фонди КЗ ФМР "Фастівський державний краєзнавчий музей".
3. Сайт КЗ ФМР "Фастівський державний краєзнавчий музей" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://museum.org.ua/>.

Світлиця пам'яті поколінь – історико-краєзнавчий музей школи

Постановка проблеми. Історія нашої нації має величезну кількість яскравих прикладів героїки, честі, жертвності, любові до свого народу та ненависті до його ворогів. У свою чергу, Київщина вписала чимало яскравих сторінок у літопис української звитяги, які особливо згадуються сьогодні, адже у 2017 році Київщина відзначила своє 85-річчя.

Київщину називають душею України. На цих землях кілька тисячоліть тому наші предки – трипільці – уперше в Європі засіяли зерна відомого нині на весь світ українського хліба. Нам є чим пишатися, адже земля Київська – це колиска української історії, культури і мови. Саме Київщина дала світові, а, насамперед, нам, святе ім'я "Україна", уперше мовлене в "Слові о полку Ігоревім" в описі одного з боїв біля Переяслава в 1187 році. Це є одним із свідчень формування української народності. Тож прилучення юного покоління до історії рідного краю, до активної сучасної діяльності – ключове завдання шкільного краєзнавчого музею "Пошук" ОЗНЗ Новоолександрівський навчально-виховний комплекс.

Мета публікації – розкриття напрямів діяльності шкільного краєзнавчого музею "Пошук" ОЗНЗ Новоолександрівський навчально-виховний комплекс з метою виховання учнів, розширення їх кругозору, розвитку пізнавальних інтересів і здібностей.

Виклад основного матеріалу. У шкільному краєзнавчому музеї "Пошук" ОЗНЗ Новоолександрівського навчально-виховного комплексу більшість матеріалів відображають події минулого та сьогодення нашого краю, рідної Київщини. Та одне явище було "білою плямою" в історії села Нова Олександрівка.

Як відомо, у 1932 році постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 7 лютого було утворено 7 областей, зокрема й і Київську. У 1939 році у Київську область входило 53 райони, також і Вищедубечанський, якому були підпорядковані села Чернин та Завалівка.

З осені 1960 року почалось будівництво Київської ГЕС, для якої потрібно було створити штучне водосховище. Сім сіл Київщини на лівому березі Дніпра, серед яких були і Чернин та Завалівка, потрапляли в зону затоплення штучним морем, тому жителів переселяли, давши певний термін на збирання та виїзд із села. Вищедубечанського району не стало.

Так, 1964 року в село Нова Олександрівка переселилися 48 сімей (183 особи) із сіл Чернин та Завалівка. Люди переживали великий психологічний стрес і розпач, бо з лісистого Полісся довелося переселитися в степ, потрібно було обживатися. Переселення, будівництво та інші турботи завертіли долями людей, багато з них втратили зв'язки з односельцями. Питання впливу процесу переселення на сільську спільноту, психіку людини, її моральне і фізичне здоров'я, ніким не розглядалося.

У 2010-2011 роках членами ради шкільного музею та екскурсводами на чолі з керівником Р.Рябко вперше було проведено наукове та краєзнавче дослідження факту створення штучного моря та впливу процесу переселення із зони затоплення Київським водосховищем на морально-психологічний стан населення. Було зібрано багато конкретних фактів, документів, психологічних досліджень під час пошукової експедиції до жителів села – переселенців – та в зону затоплення водосховищем, проведені анкетування та тестування людей різного віку й соціального становища, які нині проживають у різних населених пунктах Київщини, опрацьовані архівні матеріали та електронні носії інформації.

За оцінками фахівців, поява штучних морів на Дніпрі, зокрема і Київського, принесла більше негативного, ніж позитивного: це великі економічні, екологічні, історико-національні, культурно-естетичні, морально-психологічні втрати. Утворення Київського водосховища, задумане ще у 30-х роках ХХ століття, найперше будувалося як стратегічний водний об'єкт на випадок війни. А під час будівництва водосховища для Київської ГЕС навіть не було

необхідності в затопленні такої кількості сіл.

Чернин і Завалівка та ще кілька сіл лівобережжя Дніпра пішли на дно штучного моря. А в них проживали тисячі людей, яких виселили з тих місць. Переселялися і влаштовувалися на новому місці селяни практично самотужки: держава лише видала мізерну страховку за зруйновані будівлі та транспорт для перевезення. Тому процес переселення для жителів був дуже болісним з морально-психологічної точки зору, не кажучи вже про великі фізичні та матеріальні навантаження й витрати. Була зруйнована сільська громада з усталеними звичаями, традиціями, побутом, менталітетом. Моноліт сільської громади, що будувався століттями, був знищений, бо селяни розселилися більше ніж у 30 населених пунктах Київщини та Чернігівщини. Люди втратили унікальне природне оточення, яке для них сотні років служило оздоровленням був знищений світ, у якому віками формувався наш чудовий етнос та відтворювався неповторний український генофонд.

Це мало згубний вплив на морально-психологічний стан людей. Як наслідок – погіршення стану здоров'я, затяжна депресія, апатія, втрата певних цінностей, беззахисність, страх, відчай, навіть окремі самогубства.

Шкільний історико-краєзнавчий музей "Пошук", розкриваючи мало відомі сторінки життя земляків із зони затоплення Київським водосховищем, формує почуття відповідальності перед історією за вчинки і дії, будь-які епохальні проекти чи сьогоденні дії влади, які повинні найперше бути спрямовані на врахування й захист інтересів кожної людини зокрема і громадської спільноти взагалі, на збереження здорового морально-психологічного стану населення, що було, є і буде завжди актуальним.

Рада музею "Пошук" завдяки односельчанам ініціювала неодноразові зустрічі колишніх жителів сіл Завалівка і Чернин, які зараз проживають у м. Києві, селах Демидів, Димер, Жукин Вишгородського району, селах Рожни, Требухів Броварського району, селі Загальцях Бородянського району, смт. Гостомелі, Бучі, Петрівській Борщагівці та на Чернігівщині із земляками Нової Олександрівки у школі. Випускники Чернинської середньої школи від 1964 року зустрічаються щоліта в м. Києві біля Гідропарку. Після зустрічі їдуть на місця своїх сіл, довго згадують історії. Михайло Ющенко, один з організаторів таких заходів, передав шкільному музею багато фотографій, дисків із записами зустрічей.

21 листопада 2016 року в селі Демидів установлений гранітний камінь з табличкою "Затонулим селам Вишгородщини присвячується: Бірки, Домонтова, Завалівка, Новий Глібів, Новосілки-на-Дніпрі, Окунинове, Ошитки, Ротичі, Рудня Толокунська, Сваром'я, Старий Глібів, Старосілля, Тарасовичі, Чернин". Про біль пам'яті переселенців нагадують стенди та експонати музею "Пошук".

У музеї презентовано також "талантів золота криниця": Микола Міхновський, Микола Маркевич, Мусій Кононенко, Григорій Кривда, Олександр Василенко, Іван Кирій, Василь Большак, Вадим Кучерявий, Іван Щербатенко, Юрій Олененко, Діана Петриненко та багато інших. Письменники, політичні і громадські діячі, історики, художники, музиканти, композитори, співаки в різні часи прославляли і продовжують прославляти Згурівщину.

Звідси родом і уславлена співачка, бандуристка, Народна артистка УРСР Ніна Павленко. Тридцять п'ять років Ніна Євтухівна віддала концертній діяльності у складі тріо бандуристок, у 1980-1995 роках працювала старшим викладачем Київської державної консерваторії імені П. І. Чайковського. У подарунок музею артистка передала диск із піснями тріо бандуристок та дбайливо збережений свій концертний костюм, розшитий решетилівськими майстринями, у якому вона виступала у 70-х роках двадцятого століття.

Музей також є осередком спілкування з відомими, талановитими, цікавими людьми. Так, за сприяння культурологічного центру Українського товариства охорони пам'яток історії та культури 3 квітня 2007 року у шкільному історико-краєзнавчому музеї "Пошук" побував онук відомого Каменяр, І.Я.Франка, Роланд Тарасович Франко. У музеї учні провели цікаві екскурсії, які шановний гість слухав з великим інтересом, удивлявся у музейні світлини, захоплювався музейною експозицією.

Роланд Тарасович зустрівся з учнівським та педагогічним колективами школи, розповів

про свого діда, познайомив з маловідомими фактами його біографії, коротко повідав сторінки свого життя та маловідому історію походження свого імені.

2 червня 2009 року за сприянням культурологічного центру Українського товариства охорони пам'яток історії та культури до музею у рамках проведення VIII Київського міжнародного фестивалю "Кінолітопис-2009" завітала делегація у складі 22 осіб. Серед гостей виконавець головної ролі Миколи Гоголя у фільмі "Гоголь. Прощальна повість" Євген Воскресенський, художник-живописець Костянтин Ляшев, куратор художніх програм фестивалю Наталія Бондаренко, заслужений діяч культури України Ігор Собко, кінорежисер Наталія Голуб (Придністровська Молдавська республіка), кінорежисер Леонід Нечаєв, генеральний директор фестивалю Лариса Єфименко, інші гості та члени організаційного комітету фестивалю.

Учні та колектив учителів закладу освіти не лишається осторонь подій, що відбуваються в Україні, зокрема й пов'язаних із російською збройною агресією, війною на сході України.

Музей "Пошук" Новоолександрівського НВК став центром збирання інформації про ці історичні події та організатором заходів, спрямованих на виховання юних патріотів, проявів національної свідомості, активної громадянської позиції, формуючи любов до Вітчизни та прагнення її відстоювати і захищати.

Із початком бойових дій на сході один за одним почали відправлятися з села в зону АТО наші хлопці-односельчани. Із гордістю називаємо їх а: Андрій Бурмаченко, Валерій Волошин, Юрій Івченко, Анатолій Городинський, Дмитро Самарін, Василь Костюк, Ігор Кривець, Андрій Михайлов, Олександр Столовий, Олександр Хорошко, Юрій Яковенко... Усього 27 бійців.

Члени гуртка "Патріот", під керуванням керівника, О. Коваленко, почали збирати відомості про наших воїнів про перебування на передовій – розповіді родичів, фото з Інтернету, спогади хлопців після повернення додому.

Під час повернення хлопців додому ми запрошували їх у школу, у музей. Деякі приносили з собою і дарували музею якусь річ, привезену з війни, зі Сходу. Часто це був синьо-жовтий прапор із підписами побратимів.

Найперший прапор, який потрапив у нашу школу з передової, передав випускник школи Юрій Івченко. Зовні скромний і неговіркий, він завжди пам'ятав про школу, про своїх учителів. У знак вдячності учням, учителям, односельчанам через волонтера, голову Згурівської районної ради Є. Чубука Юрій передав нам, школярам, бойовий прапор 72-ї окремої моторизованої бригади. Разом із побратимами вони написали на прапорі палкі вітання та побажання учням школи. Потім цей прапор діти Новоолександрівського НВК передали своїм сусідам, учням Жуківської загальноосвітньої школи. Так був розпочатий марафон "Бойовий прапор і прапор миру – у школах району!". Ці прапори побували в усіх школах району.

На заключному районному святі прапор миру урочисто був переданий Ю. Івченку, який знову віддав його в історико-краєзнавчий музей "Пошук" Новоолександрівського НВК як свідчення того, що славні традиції нашої школи вічні! Нині в музеї зберігається чотири прапори від випускників нашої школи, які в різні часи захищали Україну від ворога, з підписами і побажаннями. А ще – фрагменти зброї, боєприпасів тощо.

На основі зібраного та опрацьованого матеріалу про воїнів-захисників, наших односельців у музеї проводяться уроки Мужності, музейні уроки "Герої серед нас", класні виховні заходи, а також використовується цей матеріал для написання творчих конкурсних робіт.

Шкільний музей у своїх матеріалах відображає волонтерську діяльність нашої школи, яка стала осередком благодійництва в селі.

У вересні 2014 року з ініціативи музею ми долучилися до Акції "Діти Київщини – воїнам АТО". Учні школи разом із учителями здійснили патріотичну ходу селом, тримаючи в руках плакати "Надійний тил – допомога воїнам АТО!", "Підтримаємо воїнів АТО!", "Мир дітям України!", "Кожен за своє село, разом – за Україну!" та промовляючи гасла: "Україна понад усе!", "Слава Україні! – Героям слава!". Мета акції: підтримка тих, хто нині захищає нашу країну ціною власного життя. До Акції долучилися всі небайдужі жителі села. Таким чином було

зібрано 5400 гривень. Частину коштів було передано для лікування пораненого воїна АТО, медика Андрія Бурмаченка, іншу – на допомогу сім'ям бійців-односельців.

У альбомах музею можна побачити фото, де ми, учні, проводимо популярні в сучасності патріотичні флешмоби. Перший благодійний флешмоб на підтримку воїнів АТО "Якщо діти благають – гармати мовчать!" був проведений напередодні Дня українського козацтва, 13 жовтня 2014 року на центральній площі села, у якому взяли участь близько 40 учасників. Одягнуті у вишиванки, із державною символікою у руках, із великим патріотизмом у серцях ми ставали на коліна перед нашими героями, схиляли голови в пошані і гордо вітали: "Слава Україні! Героям слава!". Молилися за них, старалися таким чином допомогти. А на завершення виконали державний Гімн. У ході заходу зібрали ще 2000 гривень.

Українським бійцям були дуже потрібні маскувальні сітки на танки та БТРи, тож діти нашої школи, як і всього району, взялися активніше допомагати дорослим у цій справі. Про процес виготовлення сіток, пошиття маскувальних костюмів розповідають світлини, розміщені у папках та альбомах музею "Волонтерська діяльність".

Вже стало традицією до Дня Святого Валентина передавати воїнам "валентинки", виготовлені нами власноруч, з палкими вітаннями та побажаннями. Кожна "валентинка" неповторна, інша за змістом та розміром, але обов'язково патріотична. У них – наші мрії про мир, сподівання на швидке закінчення війни і повернення воїнів додому. У шкільному музеї ми проводимо виставку своїх "валентинок", а вже потім через волонтерів передаємо їх на передову.

Це лише невелика частинка тих справ, які проводить шкільний історико-краєзнавчий музей "Пошук", спрямованих на згуртування учнівського колективу школи, громади села навколо єдиної мети – виховання патріотів своєї країни, згуртування нації, яка готова боротися за свої національні та політичні права, збереження державності, примноження її сил, матеріальних і духовних багатств.

Життя в музеї вирує постійно. Серед популярних та активних методів музейної справи можна назвати проведення різноманітних виставок-презентацій: персональних робіт юних художників, учнівських виробів, зроблених на уроках праці та заняттях гуртків; наукових та творчих конкурсних робіт переможців і призерів районного та обласного рівнів; зібраних самими учнями колекцій різноманітних речей, робіт жителів села тощо. Так, у музеї проводилась виставка-презентація художніх робіт випускниці школи 1997 року Наталії Череднічок (Торби) під назвою "Дивосвіт картин Наталії". Наталія Григорівна також провела для членів художньої студії "Джерело" майстер-клас, де поділилася такою технікою малювання – маховий (тагільський) розпис за допомогою мастихіну.

Уже стало традицією напередодні свята 8 Березня проводити в музеї виставку вишивок сільських майстринь. Щороку представлені вироби дивують своєю різноманітністю, неповторністю та красою, які створюють сивочолі ветерани й жінки середнього віку, молоді і ще зовсім юні. У них – душі майстринь, їх найзаповітніші мрії, надії на щастя і радісне життя. Усе це закодовано в різноманітних візерунках та кольорах, формах та образах дивовижних створінь талановитих односельчанок.

Улюбленою виставкою в музеї є ляльки-мотанки, ляльки-обереги, ляльки-символи, які виготовляють наші учні, що навчаються в гуртку декоративно-прикладного мистецтва під керівництвом Г. Савенко.

Плідною виявилась співпраця музею з районним історико-пошуковим клубом "Пам'ять", який очолює випускник нашої школи, учитель історії В. Щербатенко. Мета спільної діяльності – різнобічне вивчення історії рідного краю, вихованню в учнів глибоких патріотичних почуттів гордості за малу батьківщину, за людей, які своєю працею створювали для прийдешніх поколінь добробут і достаток.

Є у школі гарна традиція: випускники дарують музею вишитий власноруч рушник зі своїми іменами та побажаннями. Рушники вражають своєю вишуканістю, неповторністю, різноманітністю кольорів, де відчувається щирість і вдячність наших старших друзів-випускників. Таких рушників у музеї вже до двадцяти.

За час активної діяльності у 2008, 2010, 2015 роках музей одержав звання "Зразковий

музей"; 2009 року музей став переможцем (II місце) у номінації "Краща просвітницька діяльність" на Першому всеукраїнському конкурсі громадських музеїв; 2013 року музей брав участь у Всеукраїнському конкурсі "Кращий музей ЗНЗ" і посів у номінаціях: "100 кращих музеїв ЗНЗ України" – 13 місце; "5 кращих музеїв області" – 4 місце; "Кращий музей району" – 1 місце; 2016 року в конкурсі "Юний екскурсовод" музей зайняв II місце в області.

У 2013-2016 р.р. Новоолександрівський НВК "ЗОШ I-III ступенів –дитячий садок" разом із Трипільською ЗОШ I-III ступенів працював як обласний опорний заклад освіти із музейної справи з теми "Шкільний музей як центр національно-патріотичного виховання молоді".

Висновки. Музей у школі є осередком освіти і виховання, який формує у молодого покоління національну свідомість, любов до рідної землі, свого народу, забезпечує духовну єдність поколінь і призначений для вивчення, збереження та використання пам'яток матеріальної та духовної культури.

Музей є одним із важливих засобів удосконалення процесу комплексного виховання учнів, розширення їх кругозору, розвитку пізнавальних інтересів і здібностей. 1 вересня 2016 року шкільний краєзнавчий музей "Пошук" відзначив своє перше десятиліття. Шкільний музей на чолі з радою музею ініціює і втілює в життя цікаві ідеї та творчі проекти, спрямовані на оприлюднення важливих фактів з історії країни. Пам'ятаючи про свою героїчну та трагічну історію, ми можемо вистояти у випробуваннях і ще сильнішими продовжувати свій шлях.

Список використаних джерел

1. Бровко Нонна. Бандуристи / Нонна Бровко // Радянська жінка. – 1979. – № 5. – С. 12.
2. Галінська К. А. Джерело нескореності українців / К. А. Галінська // Панорама. – 2015. – №23. – С. 1–3.
3. Державний архів Київської області : путівник. – К., 1965.
4. Доріченко О. Піснею здружені / О. Доріченко // Із домашнього архіву Н. Павленко. – 20 с.
5. Ейзембрук О. В. Дитяча молитва підніметься до небес / О. В. Ейзембрук // Панорама. – 2015. – №16. – С. 1–4.
6. Історія міст і сіл Української РСР : Київська область. – К., 1971. – С. 374–375.
7. Коваленко О. М. Діти Київщини – воїнам АТО / О. М. Коваленко // Панорама. – 2014. – № 38. – С. 1–2.
8. Кулик Р. І. Павленко Ніна Євтухівна // Українська радянська енциклопедія : У 12-ти томах / за ред. М. Бажана. – 2-ге вид. – К., 1974-1985. – Т. 8. – К., 1982. – С. 116.
9. Нечипоренко М. Правда про море / М. Нечипоренко // Сільські вісті. – 2006. – № 18.
10. Плачинда С. Київське море – Дамоклів меч / С. Плачинда // Столиця. – 2002. – №4. – С. 23.
11. Танцюра О. Їм аплодує світ / О. Танцюра // Дніпро. – 1973. – №2. – С. 108–110.
12. Яременко Л. В. Якщо діти благають – гармати мовчать / Л. В. Яременко // Панорама. – 2015. – № 5. – С. 8.

РОЗДІЛ 4

ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ – НАШІ ЗЕМЛЯКИ. ГЕРОЇЗМ ЗАХИСНИКІВ РІДНОГО КРАЮ

Т. Ю. Нагайко,

завідувач науково-дослідного відділу історичного краєзнавства Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав", кандидат історичних наук

**Петро Панфилович Дремлюга –
митець, педагог, патріот**

Постановка проблеми. Петро Панфилович Дремлюга – один із педагогів Переяслав-Хмельницького педагогічного училища. У період 1932-1962 років працював учителем малювання і каліграфії. Він належить до числа особистостей, про яких сьогодні відомо небагато, утім він є його постать є знаковою для сучасників. Адже він один з тих, хто брав участь у бою під Крутами у січні 1918 року. Однак у його офіційній біографії цей факт не засвідчувався. Про це він розповів вже наприкінці свого життя своїй другій дружині та падчерці.

Мета дослідження – розкриття відомостей про Петра Дремлюгу – педагога Переяслав-Хмельницького педагогічного училища, талановитого художника та учасника державницьких змагань за незалежність України.

Виклад основного матеріалу. Наявні відомості про П. Дремлюгу є доволі фрагментарними. На сьогодні нами виявлено лише кілька офіційних документів, пов'язаних із його трудовою діяльністю. Зокрема, "Особовий листок по обліку кадрів", рукопис автобіографії (доведена до 1945 року) й "Характеристика на викладача малювання та каліграфії Переяслав-Хмельницького педучилища" (додаток). Усі ці документи формують особову справу, яка зберігається в архіві Білоцерківського гуманітарно-педагогічного коледжу. Оприлюднені раніше біографічні відомості щодо особистості П. Дремлюги представлені незначною кількістю публікацій ненаукового змісту, що містять доволі розрізнені й суперечливі дані щодо дати й місця його народження, походження батьків, років і місць навчання тощо [4; 7; 8]. Утім на особливу увагу в них заслуговують згадки про його участь у бою під Крутами 1918 року. Так, уперше про це йдеться у публікації, надрукованій 2002 року в газеті "Березанські вісті" під назвою "Один бій і сотні малюнків". Про факт участі Петра Панфиловича в бою під Крутами авторці публікації розповіла його падчерка Людмила Матковська. Під час бою під Крутами 29 січня 1918 року П. Дремлюга входив до сотні Помічного студентського куреня Січових Стрільців, сформованого зі студентів Київського університету Св. Володимира, Народного університету та учнів старших класів київських гімназій. Відомо, що після бою він врятувався разом із товаришем, відомим художником-графіком Р. Лісовським, якого загубив та вважав загиблим. Увесь подальший час П. Дремлюга був змушений приховувати факт своєї участі у трагічних подіях під Крутами [4].

*Петро Дремлюга
на момент вступу до Київського
художнього училища восени 1915 року
(НІЕЗ "Переяслав", Ф. 1765, Кн.39897)*

За шістнадцять років, у 2018 році, переяславський краєзнавець О. Коломієць у місцевій газеті "Вісник Переяславщини" опублікував статтю під назвою "Переяславці теж воювали в лавах армії УНР", де згадав і про П. Дремлюгу, зокрема вказав, що студенти-художники Київської художньої школи О. Мурашка родом із с. Дем'янці Зосим Губар та Петро Дремлюга після бою під Крутами були врятовані місцевими селянами [7]. У серпні того ж року у згаданій газеті з'явилася ще одна публікація О. Коломійця під назвою "Пора організувати виставку акварелей Петра Дремлюги", де, говорячи про педагога та митця, автор указав, що вперше про факт участі П. Дремлюги в бою під Крутами він дізнався від його другої дружини Марії Білогрудової на початку 1990-х років [8].

Зауважуємо, що в біографічних відомостях, які подаються у вказаних вище публікаціях

про П. Дремлюгу, наявні певні розбіжності з офіційними документами особової справи. Так, у першому випадку місцем його народження вказується с. Дем'янці Переяславського повіту Полтавської губернії; утім у документах особової справи – це м. Київ; дата його народження – 4 (17) жовтня 1899 року. Щодо соціального походження родини відомості розрізнені: селяни, робітники, ремісники [1; 10, с. 16]. Відомо, що дядьком по матері Петру Панфиловичу доводився відомий український композитор П. Сениця [8].

Першим місцем навчання П. Дремлюги, про яке зауважено в опублікованих джерелах, була Переяславська чоловіча гімназія. Зокрема, цікавим фактом про період його перебування в цьому закладі (вочевидь 1910-ті роки – Т.Н.) є те, що там навчався його приятель, майбутній президент Академії архітектури УРСР В. Заболотний [10, с. 16].

Згідно з відомостями із особового листка, у період 1915-1918 років П. Дремлюга навчався в Київському художньому училищі. Цей заклад було створено на базі тимчасових приватних класів живопису, малювання і креслення, організованих 1901 року; його фінансував відомий меценат О. Терещенко. Навчання П. Дремлюги забезпечувалося коштом поміщиці з с. Дем'янці. На формування мистецьких поглядів П. Дремлюги вплинула творчість О. Мурашка, В. Заболотного, К. Піскорського, П. Ярмоленка, К. Тимощука та інших.

Припускається, що П. Дремлюга був одним із перших членів переяславської "Просвіти", організованої в 1917 році. [8]. Згідно згаданого особового листка, упродовж 1917-1919 років він навчався на архітектурному факультеті Київського художнього училища, проте його не закінчив. У 1922-1923 роках був студентом Київського архітектурного інституту, у 1929-1930 – навчався за заочною формою в Московському інженерно-будівельному інституті, однак навчання в них теж не завершив [1].

П. Дремлюга відомий передусім як педагог. Згідно матеріалів особової справи, трудовий шлях П. Дремлюга розпочав у листопаді 1918 року, виконуючи у м. Києві різні художньо-декоративні роботи та рисунки різних осіб і організацій. На Переяславщині від жовтня 1920 року до лютого 1922 року працював учителем малювання та російської мови в "єдиній трудовій 7-річній школі" с. Дем'янці; у серпні 1923 року – жовтні 1924 року працював завідувачем і вчителем початкової школи с. Гречаники; із жовтня 1924 року до вересня 1929 року – "учитель внутрішньої школи та керівник художньої роботи дітей дитячого будинку" в м. Переяславі; від вересня 1928 року до квітня 1933 року працював учителем креслення і малювання в сільськогосподарській профшколі, технікумі зернових культур, школі "Будуч" монтажно-будівельного треста "Коксохімонтаж" і з вересня 1932 року до 19 вересня 1941 року викладав малювання і каліграфію в Переяславській педшколі.

Упродовж окупації 1941-1943 років П. Дремлюга проживав у м. Переяславі, залучався до різних художніх робіт. Із жовтня 1943 року до серпня 1945 року служив у Червоній Армії рядовим, а пізніше – писарем.

На початок вересня 1945 року педагог повернувся на посаду вчителя малювання і каліграфії в Переяславське педучилище [1].

За іншими відомостями, деякий час він працював у школі с. Панфили Яготинського району Київської області [8].

У Переяславі Петро Панфилович проживав на вул. Макаренка. Його перша дружина померла від невиліковної хвороби. Від цього шлюбу він мав доньку Зою (проживала у м. Волочиск на Хмельниччині) та онуків Наталію й Володимира. Удруге він одружився з переяславною Марією Білогрудовою, із якою прожив 17 років на вул. Великій Підвальній до кінця свого життя.

Помер П. Дремлюга 16 жовтня 1991 року. Похований на Ярмарковому кладовищі м. Переяслава-Хмельницького.

Після смерті родина передала до історичного музею Переяслава-Хмельницького його військові нагороди та 20 художніх робіт, що нині знаходяться у фондовій збірці Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав". Там само зберігається й кілька фотографій із родинного архіву [5, с. 100-104; 6, с. 18-19; 9].

У 1990-х роках М. Білогрудова віддала частину творів свого чоловіка місцевому

краєзнавцю О. Коломійцю: пейзажі із серії "Шевченкіана", портрети переяславських педагогів, креслення та інше – усього 50 робіт. Друга частина творів збереглася в падчерки Л. Матковської у м. Березані Київської області. Наприкінці минулого року з допомогою О. Коломійця, наслідуючи його приклад, вона передала 17 картин до Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав". У 2019 році ще чотири твори П. Дремлюги, даровані особисто митцем, до науково-дослідного відділу історичного краєзнавства передала мешканка Переяслава Олена Олюніна (Соболь). Таким чином, колекція художніх творів П. Дремлюги у НІЕЗ "Переяслав" поповнилася на 71 одиницю. У родині Л. Матковської зберігаються ще близько 10 картин. Крім того, у фойє Переяслав-Хмельницької гімназії експонується великоформатний портрет Т. Шевченка, подарований П. Дремлюгою Переяслав-Хмельницькому педагогічному училищу 1961 року. Отже, загалом відомо про понад сто художніх робіт автора.

У 2018-2019 роках працівниками науково-дослідного відділу історичного краєзнавства Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" було організовано низку заходів на пошану особистості Петра Дремлюги, зокрема і дві виставки його художніх робіт. Перший із них – одноденна виставка "Барвосвіт Петра Дремлюги", що відбулася 17 жовтня 2018 року в межах VII Всеукраїнського історико-культурологічного форуму "Сікорські читання". Захід було приурочено 100-річчю Української революції 1917-1921 років та 100-річчю музейної справи на Переяславщині. На виставці було представлено 30 авторських творів із колекції О. Коломійця та з особистого архіву падчерки автора Л. Матковської.

18 жовтня 2018 року на початку впровадження науково-просвітницького проекту "Краєзнавчі зустрічі" відбувся круглий стіл, приурочений до дня народження П. Дремлюги, де з особистістю Петра Панфиловича присутніх познайомив краєзнавець О. Коломець.

Наступний захід – виставка "Художній всесвіт Петра Дремлюги" – відбулася упродовж 22-31 січня 2019 року в музеї "Заповіт Т. Г. Шевченка" НІЕЗ "Переяслав" та була приурочена 100-річчю від Дня Соборності України. Відзначення цього ювілею як організації виставки одного з активних учасників подій столітньої давнини П. Дремлюги стало гідною пошаною подвигу, здійсненого тисячами українців у добу Української революції 1917-1921 років. На виставці експонувалися малюнки Петра Дремлюги з фондової колекції НІЕЗ "Переяслав", приватної колекції О. Коломійця та особистого архіву падчерки Л. Матковської. До огляду відвідувачів було представлено пейзажі (зокрема і краєвиди Переяславщини – Т.Н.), натюрморти, портрети місцевих педагогів та інше. Загалом до експонування на виставці було підготовлено 83 роботи. Техніка представлених робіт: акварель, гуаш, олівець, олія, туш. Утім за браком виставкової площі для огляду було представлено 66 різножанрових творів [2] – від креслярських робіт до копій відомих художників. Також експонувалися світлини з фондів НІЕЗ "Переяслав" та родинного архіву. Хронологія експонованих предметів охоплює період 1915-1989 років.

Про професійний хист П. Дремлюги схвально відгукнулися представники мистецького середовища, зокрема, заслужений художник України С. Куций зауважив: "Це робота вмілого художника, котрий має фахову мистецьку школу. Його вирізняє особистісне ставлення до зображуваних пейзажів: відчувається, що він любив Переяслав, свій край. Умів це перенести на невеликі за розміром акварелі, які сповнені особливою гармонією кольорів. Звичайно, що роботи різних років різняться, є слабші. Проте безперечно, що особистість Петра Дремлюги однозначно варта уваги як майстерного художника і як борця за волю України" [3].

Висновки. Ім'я Петра Дремлюги заслуговує, аби бути в плеяді учасників державницьких змагань, доля яких пов'язана з Переяславщиною. Цю когорту уособлюють визначні діячі свого часу: керівник генерального штабу Армії УНР Є. Мишковський, генерал-хорунжий генерального штабу Армії УНР П. Самутін, підполковник Дієвої Армії УНР М. Лавровський, міністр освіти Директорії УНР П. Холодний, керівник повстанського загону Г. Куреда (отаман Чорний) та інші. В умовах радянської дійсності відомості про них тривалий час замовчувалися. У незалежну добу історії нашої держави обов'язком дослідників є виявляти та вивчати

інформацію про знакові та помітні особистості, які зробили внесок у розбудову української держави. Безумовно, наведений вище матеріал доводить, що особистість П. Дремлюги варта того, аби претендувати на подальше вивчення істориками та мистецтвознавцями.

Додаток

Автобіографія

Я, Дремлюга Петро Панфилович, народився в 1899 р. 4/17 X в м. Києві в сім'ї двірника. З 1908 р. по 1910 р. я навчався в початковій школі, з 1911 по 1917 р. – навчався в 4-х кл. вище-початковій школі. В 1915 р. я вступив до Київської Художньої школи, яку закінчив у 1918 р. 9/IX., набувши права викладача малювання. В 1919-1920 р. я навчався на архітектурному відділі Київської Художньої школи, маючи на меті стати архітектором, але через тяжкий матеріальний стан і кепське здоров'я, залишив навчання і переїхав до батьків у с. Дем'янці, куди вони переселились після Жовтневої революції. У 1920 р. я почав працювати в єдиній трудовій 7-річній школі с. Дем'янці Переяславського району, як учитель малювання. В 1922 р. я вступив до Київського Архітектурного інституту, в якому навчався до липня 1923 р., але через хворість навчання залишив. 1923–1924 р. я вчителював у селі Гречаники Переяславського р-ну. З жовтня 1924 р. по вересень м-ць 1929 р. працював як керівник образотворчої роботи та учитель внутрішньої школи Переяславського дитячого містечка. В 1928 р. за сполученням я став викладати малювання в с/г профшколі, потім у технікумі зернових культур до моменту ліквідації цього технікуму в м. Переяславі (1931 р.). На базі ремісничого відділу технікуму зернових культур, було утворено школу "Будуч", в якій я викладав креслення з 1930 р. по квітень 1933 р. до моменту ліквідації цієї школи в м. Переяславі. В 1929 р. я почав навчатись в Московському інженерному будівельному інституті. В 1931 р. цей інститут був ліквідований, а слухачі направлені до інших інститутів. Мене було направлено до Харківського будівельного інституту (заочний відділ) але навчатись далі не міг, через те, що було поставлено умову про перехід на будівництво. В 1938 р. я вступив до Черкаського учительського інституту, але продовжувати навчання не міг через одноразову і довготривалу хворість батьків (1939–40 р.).

З 1932 р. по 1941 р. я викладач малювання і каліграфії в Переяславській педшколі. В період окупації 1941–43 р. на учительській роботі не працював, виконував різні художні роботи приватних замовлень.

В жовтні м-ці 1943 р. мене мобілізували в лави Червоної армії, де я знаходився до 9 серпня 1945 р.

З 1 вересня 1945 р. я знову викладач малювання та каліграфії в Переяслав-Хмельницькому педучилищі.

П. Дремлюга

Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А

на викладача малювання і каліграфії

Переяслав-Хмельницького педучилища

ДРЕМЛЮГУ Петра Панфиловича

1899 року народження, безпартійного, закінчив Київську художню школу в 1918 році.

Тов. ДРЕМЛЮГА П.П. на педагогічній роботі працює біля 40 років.

З 1932 року, з часу заснування Переяслав-Хмельницького педучилища тов. ДРЕМЛЮГА П.П. викладач малювання і каліграфії в ньому. Протягом всього часу роботи показував зразки майстерності з свого фаху та сумлінне відношення до дорученої справи. Тисячам майбутніх вчителів тов. Дремлюга П.П. прищепив любов до малювання та каліграфії.

Як методист завжди сам давав показові уроки з каліграфії й малювання для вчителів і студентів в початкових класах школи. Велику роботу він провадив і в галузі систематичного виховання майбутніх вчителів шляхом читання лекцій, обговорення творів образотворчого мистецтва, а також брав активну участь у громадсько-політичній роботі в училищі та серед

населення міста. У роки тимчасової окупації в 1941-1943 роках нічим себе не скомпрометував.

З вересня 1962 року тов. Дремлюга П.П. виходить на пенсію.

Дирекція та місцевком профспілки Переяслав-Хмельницького педучилища вважають, що тов. Дремлюга П.П. цілком заслуговує за свою багаторічну сумлінну роботу нагородження грамотою Міністерства освіти УРСР та грошовою премією.

Директор педучилища /Г. Новохатько/
Голова МК профспілки /С. Воловик/

Список використаних джерел

1. Архів Білоцерківського гуманітарного педагогічного коледжу. – Ф. 515. – Оп. 2 к.
2. Батрак В. Для виставки зібрали 83 роботи Петра Дремлюги / В. Батрак // Вісник Переяславщини. – 2019. – 1 лютого. – С. 12.
3. Батрак В. Про свою участь у бою під Крутами Петро Дремлюга мовчав до останніх днів / В. Батрак // Вісник Переяславщини. – 2019. – 25 січня. – С. 7.
4. Герасимчук Т. Один бій і сотні малюнків (Про Петра Панфиловича Дремлюгу) / Т. Герасимчук // Березанські вісті. – 2002. – Січень.
5. Інвентарна книга фондової групи "Мистецтво" №6 Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав". – 248 с.
6. Інвентарна книга фондової групи "Фотографії" №4 Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав". – 497 с.
7. Коломієць О. Переяславці теж воювали в лавах армії УНР / О. Коломієць // Вісник Переяславщини. – 2018. – 26 січня. – С. 7.
8. Коломієць О. Пора організувати виставку акварелей Петра Дремлюги / О. Коломієць // Вісник Переяславщини. – 2018. – 31 серпня. – С. 13.
9. Протокол №3 засідання фондово-закупівельної комісії Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" від 29.03.2010 р.
10. Сто неспокійних творчих літ / упоряд. Г.В. Гоцкало. – К. : Міленіум, 2007. – 123 с.

Шепелявенко Т. Г.,
*учитель історії та правознавства Ставівської загальноосвітньої
школи I-III ступенів Кагарлицького району, заслужений учитель України*

Народжені Україною. Мій земляк – Борис Рогоза – творець української держави

Постановка проблеми. Можливо, раз на сто років, а може, й рідше, кожна маленька місцина в Україні (рівно, як і у світі) дарує талановиту та яскраву особистість. Для став'ян такою людиною є Борис Петрович Рогоза – письменник, публіцист, мистецтвознавець.

Вважаємо, що нашу державу посеред інших вів до незалежності й публіцист Борис Рогоза, який 15 років був головним редактором "Літературної України". Нині цю особистість більше знають як ведучого рубрики "Уроки державної мови", яка протягом п'яти років щочетверга виходила на сторінках муніципального "Хрещатика". Про те, що з іменем цієї людини пов'язано чимало доленосних для нашої держави подій, мало хто пам'ятає. Так ось, "Літературна Україна" під його орудою в часи горбачовської перебудови сміливо надавала свої сторінки для політичних дискусій, друкувала твори заборонених письменників, історичні розвідки... Це стало підґрунтям для прийняття Декларації про державний суверенітет України, ухваленої Верховною Радою в липні 1990 року, Акту про незалежність, проголошеного 24 серпня 1991 року, та певною мірою визначило наслідки історичного першогрудневого референдуму 1991 року. На адресу редакції надходили листи – і не лише від киян та з різних куточків України, а й з далекого закордону, від діаспори – з подякою за велику буденну справу,

яку робив літературний редактор "Хрещатика" – Борис Петрович Рогоза, наш земляк.

Мета дослідження – розкриття професійної діяльності Бориса Петровича Рогози, письменника, публіциста, мистецтвознавця, його вклад у становлення України як незалежної держави.

Виклад основного матеріалу. 16 лютого 1934 року в с. Ставах з'явився на світ майбутній літератор – Борис Рогоза; мати письменника – Марфа Петрівна була родом із села Стави, батько – Петро Олександрович – із сусідньої Мирівки.

Коли почалася війна, родина Рогози переїхала на Житомирщину, в Андрушівський район, а пізніше крізь град куль і свист бомб нарешті дісталася Мирівки.

Разом з іншими сільськими дітлахами Борис пішов до Хирівської школи. Дитинство Бориса було тяжким, війна, як і в багатьох інших, залишила слід у його свідомості... Батько, Петро Олександрович, із братом Кононом пішли на фронт; звідти не повернулися. На батька невдовзі надійшла похоронка, а про дядька Борис Петрович дізнався із преси років із десять потому. Конон Олександрович, потрапивши в оточення, організував партизанський загін. Після його розгрому опинився у фашистській катівні, а потім – у Бабиному Яру.

Після війни Борис разом із ровесниками збирав у полі колоски, бо треба було щось їсти вдовиним дітям. За маленькими "крадіями" пильно стежили сторожі колгоспного майна – нехай ліпше зогніє, ніж дістанеться людям. Отож один із таких ревних охоронців (хлопець навіть прізвисько запам'ятав – голова колгоспу Вишневецький, який був причетний до руйнування церкви) гнався за "зловмисником" понад три кілометри. Серце калатало, ледь із грудей не вискочило. Відтоді Борис Петрович почав його "відчувати". Певно, не справився дитячий організм з таким перевантаженням [3, с. 15].

Уперше Борис надрукувався в дев'ятому класі в районній газеті "Будівник комунізму": написав вірш-сатиру. У розпал зими під час канікул учні хотіли покататися на лижах, та кімната для спортивного обладнання була зачинена. Хлопець відреагував на це таким експромтом:

Кришталевий сніг летить,

Біле все навколо.

На дверях замок висить

У Став'янській школі.

Далі йшлося про те, як сумно дивляться дітлахи на чудову лижню, на сніг пухнастий. Канікули було змарновано.

На критику відреагували одразу після появи вірша. Директор викликав Бориса та його матір до школи, зібрав колектив учнів і педагогів. Нагінку підліток мав добрячу. Та не покався. Дивився чистими очима і повторював: "Я написав правду...". Так став дописувачем. За активну роботу від районної газети "Будівник комунізму" йому урочисто вручили роман Віри Ланової "Ясний берег". На титульній сторінці було набрано друкарським шрифтом: "Сількоріві Борису Рогозі...". Це й вирішило долю випускника [6, с. 8].

У 1952 році з атестатом про закінчення десятирічки із золотою медаллю Борис поїхав до Києва, у Державний університет імені Тараса Шевченка. Став студентом філологічного факультету. Згодом відкрили факультет журналістики, і їхню групу автоматично перевели туди.

Декан Арсен Іщук сам розподілив студентів на групи – за алфавітом. Рогоза навчався разом з Миколою Сомом, Іваном Стодаренком, Василем Симоненком, Тамарою Коломієць, бо їхні прізвища в журналі стояли поруч. Діти війни, котрі втратили батьків, оселилися в гуртожитку на Шостій Новій (згодом вулиця Освіти), на Солом'янці. Вечорами розвантажували вагони з дровами, бочки з оселедцями та всяку всячину, заробляючи на прожиття сім'ї: після четвертого курсу Борис уже мав дружину, Марію Корніївну. Разом вони виховали сина Геннадія [1].

Випускника факультету журналістики Держуніверситету імені Тараса Шевченка Бориса Рогозу направили працювати на Чернігівщину – в районну газету "Правда Прилуччини". Та довго там не затримався – якраз створювали комсомольські тиражки, і перспективного молодого спеціаліста запросили до Полтави. Але й у місті над Ворсклою довго не був: невдовзі його порекомендували на роботу в сектор преси ЦК ЛКСМ України. Потім були "Молодь України",

"Київська правда"... Вісті з полів, заводів, рапорти про виконання нескінченних планів... А хотілося ж чогось новенького [1].

На той час уже почав пробувати себе в літературі. Тому, коли запропонували перейти в молодіжний журнал "Дніпро", радо згодився. Працював відповідальним секретарем десять років – у 1969-1979 роках. З'явилися друком його твори "Син Таращанського полку", "Рожевий сніг", "Люби село своє", "Відповідальність"...

Коли Борису Рогозі запропонували очолити "Радянський письменник", розгубився, адже до того не працював у видавничій сфері жодного дня. Та життя підказало, із чого починати. Клопотів не бракувало. Одразу взявся розбирати видавничі завали. Борис Комар, котрий перейшов туди завідувачем відділу прози, розповів, як "розкопали" роман Феодосія Рогового "Свято останнього млина", що років із десять припадав пилком у редакційному портфелі, відлякуючи сміливістю. Перечитали його й вирішили надрукувати. Таким чином врятували твір [4].

Доречно навести хоча б кілька написів на книгах, подарованих директорові вдячними авторами: "Людина, котра доброзичливо сприяла виходу цієї книжки" (Ліна Костенко; йдеться про опальний роман у віршах "Маруся Чурай"); "Борису Рогозі, який для автора – найкращий видавничий директор у світі..." (Павло Загребельний) [7, с. 6]; "З ним працювалося легко. Добре знав історію літератури, доробок і стиль кожного автора. Мав бездоганний смак. Делікатний, скромний. Ніколи не бачив, щоб вивершувався над кимось. Винятково працюючий" (колега Володимир П'янов).

"Літературна Україна" мала лише чотири тисячі тиражу, коли її очолив Борис Рогоза. Ось як охарактеризував видання тодішній завідувач відділу публіцистики Михайло Слабошпицький: "Була вона вельми примітивна. Хороші письменники не хотіли друкуватися, бо публікували там розгромні, так звані критичні статті на гострі твори. Тріумфувала посередність. За Бориса Петровича все змінилося. Передусім цінував перспективних працівників, позбуваючись кон'юнктурників, м'якотілих і байдужих. Творчим людям багато чого вибачав. Усіляко заохочував. Приміром, започаткував премію за найкращу публікацію тижня, за поетичну добірку, яка переросла в загальноукраїнську відзнаку імені Володимира Сосюри. За ним – мов за кам'яною горою почувалися. Комфортно. Ризикував, не боявся брати на себе відповідальність, – додав Михайло Слабошпицький. – З Рогозою було комфортно, а як Рогозі?..."

Марія Корніївна, дружина, розповіла, як Борис Петрович згадував тодішнє життя. "Колись було модно брати шефство над творчими колективами відомих підприємств. Літературним українцям дісталася студія на Чорнобильській АЕС. Віктор Грабовський відвідав знамениту станцію, та замість традиційного "Ура патріотизму!" привіз... крамолу. Молода поетеса Любов Ковалевська писала про неподобства, які чиняться у Прип'яті й чим це загрожує. Надрукували. А через місяць сталася трагедія – "Звізда Полин" зійшла над Україною" [8, с. 8].

Коли Олесь Гончар у Ризі виступив із промовою "То звідки взялася "Звізда Полин"?", письменницька газета вирішила надрукувати її. Рогозу знову-таки попередили, щоб не робив цього, на що він відповів: "Це всесвітньо відома людина і теми порушує злободенні". Пізніше Олесь Терентійович написав на своїй книжці: "Дорогому Борисові Петровичу Рогозі, що вивів "Літературну Україну" на світові вершини. Честь Вам і шана від передплатника й читача".

Роботу у видавництві Борис Петрович на своєму сімдесятирічному ювілеї охарактеризував так: "Оті п'ятнадцять неспокійних літ були для мене незабутні. Час сподівань і звершень". Рогоза разом із Дмитром Павличком, Іваном Драчем, Олесем Гончаром та іншими патріотами створили ініціативну групу, яка дала життя Народному Рухові. Тижневик видрукував спочатку проект Програми, а потім Програму і Статут Народного Руху.

Останній десяток років Борис Петрович працював літредактором "Хрещатика" та від 1998 року вів щочетвергову сторінку "Уроки державної мови". Перегортав гори літератури, щоб вибрати саме те, що зацікавить читачів. Глибоко аналізував кожен випадок, порівнював... Академік Микола Жулинський дивувався, звідки такі глибокі філологічні знання, адже на факультеті журналістики не вивчають мовознавчих дисциплін. Усміхався на це й далі заглиблювався в лінгвістичні нетрі. Намагався охопити всі напрями україністики, знаходив й

повертав до життя "забуті" слова, бо не любив, коли використовували іноземні. Наголошував, що наша мова багатюща, треба лише її любити. Окрім того, писав нариси про маловідомих людей та події. Приміром, у "Хрещатику" видрукував ґрунтовні розвідки про героїв Крут, поезію раннього П. Тичини, писав про Олену Телігу та інших заборонених за часів СРСР патріотів... Немов відчував, що доля відвела йому мало часу. Поспішав. "Бувало, сидить за столом – у одній руці ручка, а в другій чашка з гарячим солодким чаєм. Вийти поїсти ніколи – треба готувати "Уроки"... [7, с. 9].

Вважаємо за доречне навести витяг із "Щоденників" Олесь Гончара, опублікованих вдовою письменника Валентиною Іванівною у видавництві "Веселка". Писав Олесь Гончар нотатки, немов сповідався перед власною совістю. Для себе, не для друку, отож не лицемірів, даючи оцінки – негативні й позитивні – своїм сучасникам. Прочитуємо висловлювання про нашого незабутнього земляка: "Борис Петрович Рогоза, порядний і мислячий редактор, охоче береться опублікувати мою заяву (до парткому) в "Літературній Україні". Побачимо. 12. 10. 1990".

Йдеться тут про заяву-лист до парткому з приводу реакції Верховної Ради України на повідомлення про акцію протесту студентів, які оголосили голодування, розбивши намети на площі Жовтневої революції (нині – майдані Незалежності). Передував заяві такий запис за 8 жовтня 1990 року: "...Старші ці в парламенті "239!". Юхновський як голова комісії доповідає їм про вимоги голодуючих студентів, про те, що молоді люди готові на все, аж до самоспалення, а у відповідь йому – регіт, жирне іржання цих парламентських жеребців!.. І серед таких – жити?".

Помер Борис Рогоза 29 вересня 2004 року.

То неправда, буцімто незамінних немає. Є люди, які тихо й скромно роблять свою щоденну справу, не хизуючись і не прагнучи випнутися наперед, щоб засвідчити власну значущість. А коли їх не стає, нікому перебрати на себе тягар, який чоловік ніс і не скаржився на долю. Саме таким був Борис Петрович Рогоза.

...На тихому кладовищі в рідних Ставах упокоївся незабутній Борис Петрович – так він заповідав. Живе пам'ять про нього: про цю людину часто згадують і односельці, і колеги, й учні та вчителі школи.

Висновки. Про Бориса Рогозу можна говорити багато: прозаїк, критик, відповідальний секретар часопису "Дніпро", директор видавництва "Радянський письменник", головний редактор "Літературної України", літературний редактор "Хрещатика"... Такі люди, як Борис Рогоза, розуміли, що тільки тоді їх Батьківщина, Україна, зможе стати господинею на власній землі, коли всі її сини і доньки будуть щоденно працювати для досягнення святої і справедливої мети. І прожив своє життя з гідністю попри все, а подекуди – усупереч обставинам.

Список використаних джерел

1. Рогоза Б. Уперед комсомольці ідуть / Б. Рогоза. – К. : Молодь, 1962. – С. 8.
2. Рогоза Б. Ростуть будови – землі основи / Б. Рогоза. – К. : Молодь, 1967. – С. 7.
3. Рогоза Б. Люби село своє / Б. Рогоза. – К. : Молодь, 1969. – С. 15–18.
4. Рогоза Б. Рожевий сніг / Б. Рогоза. – К. : Молодь, 1970. – С. 9.
5. Рогоза Б. У поході без привалів / Б. Рогоза. – К. : Молодь, 1972. – С. 22.
6. Хрещатик. – 2014. – № 6 (235). – С. 8.
7. Хрещатик. – 200. – № 10 (46). – С. 6–9.
8. Спогади вдови – Рогози М. К., друзів, однокласників, колег. – К. – С. 5–8.

Імення, що відродилось через століття

Постановка проблеми. У статті науково досліджено існування та діяльність військового підрозділу "Чорних запорожців". Ця тема набула актуальності внаслідок указу Президента України Петра Порошенка 23 серпня 2017 року, коли з метою відновлення історичних традицій національного війська щодо назв військових частин, зважаючи на зразкове виконання поставлених завдань, високі показники в бойовій підготовці та з нагоди 26-ї річниці незалежності України 72 ОМБр (до 2017 року мала почесне найменування "Красноградсько-Київської") названо на честь Чорних запорожців [1; 2]. 24 серпня 2017 року на параді до Дня незалежності України Президент України Петро Порошенко вручив бригаді бойове знамено.

Мета статті – дослідження етапів творення, бойового шляху військового угруповання "Чорних запорожців", його бойових командирів, зокрема діяльності підполковника Петра Болбочана та командира полку Петра Дяченка; обґрунтування присвоєння 72 ОМБр, воїни якої перебували в зоні антитерористичної операції на Сході України і боронять рубежі нашої держави нині, звання Чорних запорожців.

У написанні статті використано книгу А. Гая "Вогненні рубежі прапороносців" [4] (2017 рік), у якій творчим колективом зібрано унікальний матеріал про 72 ОМБр.

Виклад основного матеріалу. Більшість більшовицьких і білогвардійських командирів у своїх мемуарах не розрізняли окремих частин армії УНР. Своїх ворогів вони іменували презирливим прізвиськом "петлюрівці", роблячи виняток хіба що галичанам. Проте був загадковий загін чорношличників, який і білі, і червоні називали саме так і панічно боялися. Чорношличники з'являлися завжди лиховісно й несподівано, не дарували милості ворогам, а самі зникали від будь-яких переслідувань...

За цими байками, якими більшовики й білогвардійці навіть за багато років після війни лякали дітей, стояла цілком реальна військова частина армії УНР – кінний полк Чорних запорожців.

Що це за військове формування та чому саме 72 окремій механізованій бригаді дали це почесне звання?

Початком творення військової історії полку Чорних запорожців став Окремий запорізький загін, сформований із захисників Києва. 2 березня 1918 року 2 Запорізький курінь на чолі з Петром Болбочаном, випереджаючи німецькі війська, першим увійшов до Києва, який без бою залишили більшовицькі війська. 4 березня 1918 року Окремий Запорізький загін відправили на більшовицький фронт в авангарді німецьких військ. У березні запоріжці визволили Гребінку, Лубни, Ромодан, Полтаву.

12 березня Запорізький загін реорганізували в Запорізьку дивізію під командуванням генерала Олександра Натієва. Петра Болбочана призначили командиром 2 Запорізького пішого полку, який став найбільшим і найкращим полком Запорізької дивізії. На прапорі полку довкола тризуба був напис "З вірою твердою в конечну перемогу вперед, за Україну!".

У керованому підполковником П. Болбочаном 2 пішому батальйоні з'явилася команда із 50 кінних розвідників. Очолив її військовий урядовець Іван Благо. Після звільнення Києва й Полтави до Запорізького загону почали приєднуватися добровольці, і вже невдовзі загін перетворився у бригаду, а відтак – у дивізію. У Полтаві розвідницька команда 2-го Запорізького пішого полку, розгорнутого із 2-го куреня, значно поповнилася людьми й була перетворена в кінну сотню. Урядовець І. Благо передав командування сотнею кадровому військовому-кавалеристу, сотникові Миколі Римському-Корсакову.

Кінна сотня 2-го Запорізького полку була вдягнена у строї кубанських козаків – захисні бешмети й темно-сині черкески. Крім того, за рішенням командування, усім кіннотникам Запорізької дивізії був призначений головний убір – козацька шапка з матерчатим шликом. Кіннотники 2-го полку носили шлики чорного кольору, за що їх і називали Чорними шликами

або чорношличниками.

Бойовий шлях сотні пройшов у лавах полку підполковника П. Болбочана – вони визволяли від більшовиків Харків, Катеринослав, Олександрівськ та Крим. За гетьмана Скоропадського Чорні шлики у складі 2-го Запорізького полку охороняли українські кордони. Війна для них не припинилася: запорожці мусили постійно відбивати напади більшовицьких банд, які з російського боку проривалися на Донбас, Харківщину та Чернігівщину. Сотня Чорних шликів була також ударною силою протигетьманського перевороту в Харкові. Саме чорношличники заарештували командувача Харківського корпусу генерала Лігнау та керівництво міста. Вони ж очистили від гетьманців та анархістів Полтаву. На Харківщині, Полтавщині й Донбасі було встановлено владу Директорії Української Народної Республіки.

Після перевороту Директорії Окрему запорізьку дивізію було реорганізовано в армійський корпус. Чорношличників переформували в кінний дивізіон. Повстанці стали основними кандидатами для поповнення сотні, загони яких масово з'являлися у всій Україні. Отут і виникли проблеми. У листопаді 1918 полк під командуванням П. Болбочана одним із перших перейшов на бік Директорії УНР і був основною силою в повстанні проти гетьмана П. Скоропадського. Полковник підтримав антигетьманське повстання, проте висунув умову – зберегти від руйнування державний апарат. Він категорично виступав проти спільних дій із більшовиками. П. Болбочан вважав, що варто боротися лише за "самостійну демократичну Українську Республіку, а не за єдину Росію, яка б вона не була, монархічна чи більшовицька".

Розпочавши повстання проти гетьмана П. Скоропадського, соціалісти С. Петлюра і В. Винниченко зробили ставку на сільський люмпен – голоту, гультіпак та волоцюг. Звір, випестуваний проти гетьмана, після закінчення повстання накинувся на своїх же творців. Сільський люмпен залюбки підхопив гасла більшовиків та анархістів і розвернув зброю вже проти нової української влади. За рік, розсмакувавши владу більшовиків, ті самі люди билися в повстанських загонах вже проти червоних. Але це сталося набагато пізніше.

Повстанці, залучені до штатних військових частин, сіяли анархію й хаос. Їхніми стараннями було розформовано 11-у пішу та Сірожупанну дивізії. Але з чорношличниками цього не відбулося: їхні командири душили непослух у зародку. "Пустив і я свого коня навперейми повстанцеві й, догнавши, звалив коня разом із їздцем та, зіскочивши, почав ручкою пістоля вчити дисципліни... Удосвіта під'їхав учорашній "хрещеник" із забинтованою головою і по-службовому запитав, що має робити далі", – згадував пізніше полковник Петро Дяченко [7].

У грудні 1918 року Директорія УНР призначила П. Болбочана командувачем Лівобережною групою Армії УНР, яка протистояла наступу Червоної армії зі сходу. Як наголошували сучасники, "полковник Болбочан – найвизначніший отаман української армії того часу...". Він був успішним командиром, якого поважали й солдати, і старшини, викликав заздрість у бездарних воєначальників-кар'єристів та ненависть у ворогів. Через його тверду позицію та військові успіхи в боротьбі з Червоною армією за Петра Болбочана ("живого чи мертвого") більшовики обіцяли 50 тис. крб.

Із початком навали російських більшовиків тили українського війська почали руйнувати загони анархістів Махна, Чередняка, Ковтуна, Сахарова, лівого есера Шинкаря та більшовицькі ревкоми. Військ проти цих банд майже не було – їх потребував фронт. До справи взялися нечисленні загони української кінноти. Наприкінці грудня бандам Махна вдалося захопити важливий залізничний вузол у Лозовій і відрізати Харків від українського гарнізону в Катеринославі. У Лозову було кинуто дивізіон Чорних шликів на чолі зі значковим Петром Дяченком. Стрімким ударом чорношличники викинули "батьку" зі станції і захопили багаті трофеї – два вагони сірого та чорного сукна і три вагони цукру. Після виведення дивізіону до Кременчука значковий П. Дяченко навідав місцевих кравців і замовив їм із трофейного сукна повний комплект одностроїв на полк, а розплатився трофейним цукром.

Коли командувач Лівобережної групи армії УНР отаман (генерал) П. Болбочан приїхав на огляд, чорношличники зустріли його в новісіньких чорних жупанах та сірих черкесах. Значковому П. Дяченку довелося давати пояснення – отаман не пробачав мародерства. Коли ж командувачу довели, що нову форму "оплатив" батько Махно, П. Болбочан похвалив вершників.

"Навіть царська гвардія не виглядала краще", – зазначив командувач і дозволив чорношличникам називатися дивізіоном ім. отамана П. Болбочана. Так чорношличники стали болбочанівцями.

Після вимушеного відступу військ П. Болбочана з Харкова полковника звинуватили у здачі міста Червоній армії без бою. Ніхто не звернув увагу на об'єктивні обставини, у яких опинилася українська армія: якби не цей відхід, то УНР втратила б найкращі військові частини.

Не мовчав і сам П. Болбочан: критикував непослідовну, суперечливу політику уряду УНР, його міністрів, указував їм на явні помилки та прорахунки [7]. Тож 22 січня 1919 року П. Болбочана усунули від командування Запорізьким корпусом, заарештували за наказом сотника Омеляна Волоха, командира Богданівського полку на Лівобережному фронті.

Під час відступу Запорізького корпусу з Харкова та боїв біля Полтави Чорні шлики прикривали боями відхід своїх. Ситуація складалася не на їхню користь – сніг взявся крижаною кіркою, яка ранила ноги коням. Кіннота, яка за інших умов наробила б червоним багато лиха, мусила воювати з ними пішки.

22 січня до розташування відведених на відпочинок болбочанівців прискакав штабний старшина й повідомив, що у Кременчуці сталося лихо – гайдаки сотника О. Волоха з наказу Головного Отамана С. Петлюри заарештували командувача Лівобережної групи армії УНР отамана П. Болбочана за звинуваченням у зраді. Розлючений дивізіон чвалом долетів до штабу й разом із піхотинцями полку ім. Мазепи оточив будівлю. Чорні шлики вирізали б гайдамак до ноги, але П. Болбочан не хотів кроволиття між українцями й наказав козакам віддати справу на милість суду. Запорожці мусили відступити. П. Болбочан був відвезений до Києва. 26 січня 1919 року в Києві він оприлюднив свого листа, у якому, зокрема, казав: "Бідна Україна, ми боремося з большевизмом, весь культурний світ піднімається на боротьбу з ним, а український новопосталий уряд УНР йде на зустріч большевизмові й большевикам!.. Ви не можете розібратися в самих простих життєвих питаннях, а лізете в міністри, отамани, лізете в керівники великої держави, лізете в законодавці замість того, аби бути самими звичайними урядовцями і писарцями" [7].

Почалося слідство, яке не дало підстав для звинувачення П. Болбочана. Представники лівих соціалістичних течій на чолі з В. Винниченком вимагали для П. Болбочана суворого покарання, убачаючи в ньому перешкоду на шляху порозуміння із радянською Росією, на бік якої вони схилялися. Паралельно розпочалася нова хвиля цькування Петра Болбочана у пресі.

Залишаючись під вартою, П. Болбочан був переведений до Станіслава під нагляд місцевої влади. Полковник постійно критикував головне командування армії УНР, уряд і самого С. Петлюру як дрібних авантюристів та інтриганів, в ультимативній формі вимагав прискорення розслідування, адже проти нього не було жодних доказів.

"Запорожці" не раз зверталися до командування УНР із проханням повернути їм колишнього командувача. За півроку за звинуваченням у зраді П. Болбочан був розстріляний (28 червня 1919 року о 22-й год на залізничній станції біля с. Балин) за наказом С. Петлюри [6].

Командирові Чорних шликів сотникові Римському-Корсакову загрожувало покарання, тож він мусив залишити дивізіон. Новим і останнім командиром дивізіону, а з березня 1919 року – полку, став значковий Петро Дяченко [7]. На вимоги командування болбочанівці змінили свою назву і відтоді звалися полком Чорних запорожців. Але навіть за багато років, вихваляючи мужність того чи іншого свого товариша, ветерани полку писали: "Гарний був козак, справжній болбочанівець" [5].

Соціалісти з Директорії всерйоз вважали, що варто замінити кадрового царського військового отамана П. Болбочана на "вихідця з народу" сотника О. Волоха – і становище на фронті миттю поліпшиться. Навпаки, від армії УНР відкололися загони отаманів Григор'єва, Зеленого, Ангела та Хименка; новосформовані полки Директорії мітингували й відмовлялися їхати на фронт.

Запорізький корпус продовжував відступати в умовах набагато гірших, ніж доти. Голодні полки охопила епідемія тифу. Соціалісти не спромоглися забезпечити військо харчами та ліками. Полковник П. Дяченко згадував: "Від дня арешту полковника Болбочана наш полк не

отримував грошей, довелося жити за рахунок селян та з того, що здобули на большевиках" [7]. Полк Чорних запорожців у цих умовах мусив постійно охороняти фланги й тили піших полків, переважно від розкладених більшовицькою пропагандою петлюрівських частин. На Запорізький корпус насадили більшовики, а сотник О. Волох був неспроможний організувати оборону. 12 квітня запорожці були притиснуті до румунського кордону.

Румуни погодилися пропустити корпус до головних сил армії УНР своєю територією. Але дорогою вони не давали українцям купувати харчів та роззброїли весь корпус. Увесь, окрім Чорних запорожців: командир полку П. Дяченко виявив неабиякий дипломатичний хист – банально дав румунському полковникові хабара (подарував трійку коней). Коли ж Чорний полк прийшли роззброювати, чорношличники переконливо пояснили румунам, що цього робити не треба. "Знову жартома, запитав я румуна, чи його вже хто обеззброював?" – згадував полковник П. Дяченко [7].

Полк Чорних запорожців був єдиним, хто повернувся до армії УНР зі зброєю, кіньми, боеприпасами та військовим майном. У Чорних шликах тоді було 250 вершників, близько 60 пластунів-піхотинців та 8 кулеметів (із них 4 на тачанках). Разом із нестройовими – 500 козаків та командирів.

Українському війську в той час вдалося стабілізувати фронт і навіть перейти в контрнаступ. Більшовицька політика на зайнятих територіях України призвела до масового повстання селян. Цим скористалися збройні сили Півдня Росії генерала Денікіна, які повели проти більшовиків наступ. У той час уряду УНР вдалося укласти перемир'я з поляками й кинути проти червоних Українську галицьку армію. Наново озброєна й переформована у три дивізії Запорізька група наступала до Дніпра; в авангарді йшов полк Чорних шликів: "30 серпня 1919 року наші патрулі ввійшли до Києва, а за ними і весь полк. Місцева людність закидала нас квітами" [7].

Є чимало причин тому, чому, зайнявши Київ, українська армія здала його білим того самого дня. Крім того, є чимало причин, чому керманічі Директорії так і не змогли утримати владу в Україні, маючи для цього все, що було потрібно. Та головна причина очевидна – Головний Отаман С. Петлюра та його міністри були неспроможні керувати Україною.

Навіть за багато років полковник П. Дяченко розлючувався: "Чому ми, маючи проти себе 42-й Донський полк і Сімферопольський піший полк (звичайна заслона), опинилися в "любарському трикутнику"; чому, маючи все Правобережжя, ми опинилися взимку без теплого одягу, без чобіт; чому наші старшини й козаки тисячами мерли від тифу; чому, нарешті, Галицька армія перейшла до білих москалів і хто її до цього змусив?". В іншому місці він просто глузував: "Марш через багаті райони ... дав змогу господарській частині забезпечитися взуттям, закупивши його засобами полку. На забезпечення згори годі було сподіватись. Такої "буржуазної" звички не було в нашого уряду, хоч він міг би навчитись в УГА, що таке планова господарка..." [7].

Чорні не могли змінити забезпечення всього війська, проте вони створили систему постачання власного полку за допомогою реалізації трофейного майна. Вони не могли без уряду збільшити полк кількісно, проте посилювали його якісно. "Постій у Кременчуці використав я для форсованих навчань не тільки польової служби (переважно вночі), а й до формальної муштри", – описував полковник П. Дяченко відпочинок чорношличників у тилу.

Чорні Запорозжці не могли без уряду поліпшити своє озброєння, але впливали на противника психологічно: сіяли паніку у ворожих лавах і чорні жупани, і чорні шлики, і чорні прапорці на списках, і слава лиховісних воїнів, які не дарують милості ворогам і в полон не здаються. Полковник П. Дяченко в мемуарах згадував: "Звичайно, ми порубали комісарів", або: "Полонених не було, бо полк рідко брав їх". Лиховісну вдачу чорношличників підтверджували чимало сучасників. "Чорношличники... до полону не здавались, бились одчайдушно. Мали славу нещадних і непримиренних... Люди, що, крім непогамовної одваги, готові на найнебезпечніше діло, стратили з почуттям страху все інше людське, добре", – згадував ад'ютант 2-го Запорізького полку, сотник Нікіфор Авраменко [7]. Із ним погоджувався колишній командувач армії УНР генерал Михайло Омелянович-Павленко: "Про Чорних

Запорожців треба говорити окремо... Де стався який бешкет – Чорні; славне військове діло – вони ж...". І водночас: "Рідко яка частина в армії могла похвалитися такими бойовими трофеями, як Чорні: десятки великих і малих гармат, сотні кулеметів, тисячі бранців, про обози й згадувати не випадає... Це був правдивий виліт соколів. Козаки в усьому чорному, з летючими в повітрі довгими шликами викликали серед ворога переполох" [5].

Усе це правда. Чорні запорожці не були світлими лицарями з казки, а жорстокими й надзвичайно хоробрими воїнами війни. Очевидно, що в тих умовах ніхто інший краще за них воювати просто не зміг би. А не воювати було не можна – на карту було покладено долю країни. Полковник П. Болбочан у такій ситуації сказав би: "Ми перед Батьківщиною свій обов'язок виконали чесно, а як хто нас буде в чім-небудь обвинувачувати, хай робить це той, хто більше нас зробив для Батьківщини" [7].

У листопаді 1919 року разом із залишками армії УНР полк Чорних запорожців був затиснутий у трикутнику Любар – Чорторія – Миропіль між поляками, більшовиками й білогвардійцями. Було вирішено переходити до рейдової партизанської війни. 6 грудня полк Чорних разом із похідною групою армії УНР вирушив у Зимовий похід. Це був зоряний час для Чорних запорожців. Далекі рейди і стрімкі маневри були їхньою стихією. Долаючи всі ворожі застави, Чорний полк на багато кілометрів відривався від українських похідних колон і, мов привид, з'являвся за спиною в денікінських і червоних гарнізонів.

17 грудня Чорні шлики наскочили на Ставище й вирубали шаблями штаб білогвардійського генерала Ніколая Бредова, того самого, що в Києві переміг "петлюрівців, які не стріляли в білих". Генерал утік від козаків на автомобілі, покинувши чорношличникам і своїх офіцерів, і штабне майно. 24 січня 1920 року Чорні зустріли делегацію денікінців, що просили в українців перемир'я. Білим було вже не до "єдиної-неділимої" – вони відступали. Почалася війна з більшовиками. 10 лютого Чорні запорожці і Мазепинський полк вибили більшовицький гарнізон у Смілі.

15 лютого 1920 року Чорні Шлики кригою перейшли Дніпро і взяли Золотоношу. Це було останнє повернення Українського війська на Лівобережжя. Воїни, серед яких понад половину становили полтавчани та харків'яни, рвалися до рідних місць. Аж несподівано отримали наказ – повертатися до з'єднання з частинами Армії УНР, що проходили переформування на польській території. Дорогою назад Чорні шлики навідалися до маєтку Давіда Бронштейна – батька Льва Троцького. Заможний землевласник Бронштейн (ще доти не скривджений ані білими, ані українцями) босим утік зі свого маєтку й більше туди не повернувся.

6 травня 1920 року Чорні запорожці завершили Зимовий похід. Цікавий факт. Армія УНР, яка вирушала в похід у чисельності близько 10 тис осіб, повернулася у складі 2100 багнетів та 580 шабель, разом із нестройовими – 4319 осіб. Водночас полк Чорних запорожців розпочав похід у чисельності 417 людей, а повернулися 300 шабель, сотня пластунів-піхотинців, 12 кулеметів на тачанках, 18 легких кулеметів та батарея з 2-х гармат. Загалом понад 500 людей – більше, ніж вирушило в похід. Полк мав кіннотне ядро, кулеметні тачанки для створення щільного вогню, гармати для протидії ворожим тачанкам та піхоту для охорони своїх тачанок і гармат у бою [7].

Наступні півроку Чорні запорожці били більшовиків спільно з поляками. 18 травня Чорні шлики зішлись в шаблі з бригадою Григорія Котовського; він ледве уникнув полону. У розпал бою полковник П. Дяченко переплутав його з іншим українським старшиною, і це врятувало червоного комбрига. 29 вересня чорношличники взяли в полон 300 червоноармійців, обоз із майном (100 возів, п'ять підвід гарматних снарядів). Але це були останні перемоги Чорного полку.

2 жовтня 1920 року в Ризі було розпочато переговори між Польщею та Радянським Союзом. Представників С. Петлюри до переговорів не допустили. Українське військо мусило відступати до ріки Збруч. 20 листопада полк Чорних запорожців був інтернований поляками. Для українців війна була завершена.

А тепер проведемо історичні паралелі. Відродження Чорних запорожців через століття –

це прагнення зберегти цілісність України. Історія має здатність повторюватися. Лише вивчаючи попередній досвід поколінь, маємо змогу не повторити минулих помилок.

8 березня 2014 року за тривогою був піднятий особовий склад 72-ї окремої механізованої бригади для захисту територіальної цілісності України. Першим із часів Другої світової війни командиром військового об'єднання став полковник Андрій Грищенко. Під його керуванням у передвоєнні роки з'єднання лишалося найбільш боєздатним у Збройних Силах України, із року в рік утримувало лідерські позиції серед з'єднань Сухопутних військ ЗСУ.

Пізніше на сході України білоцерківці в жорстоких боях із переважаючим противником утримували майже дві сотні кілометрів російсько-українського кордону, героїчними проривами виходили з "котлів", захистили Волноваху, зупинили, націлені в серце України, танкові клини сусіда-ворога.

Після 30 місяців практично безперервних бойових сутичок із військами сепаратистів та російськими найманцями під Маріуполем, Ізвариним, Волновахою та іншими "гарячими точками" неоголошеної війни 72 ОМБр з 1 липня 2016 року була виведена з-під Волновахи для відпочинку й доукомплектування.

Після трьох місяців відпочинку, доукомплектування контрактниками, озброєнням і бойовою технікою, щоденних занять із вогневої підготовки та бойового злагодження підрозділів, після кількох великих навчань 72-а механізована на початку жовтня 2016 року стала одним із найбільших боєздатних з'єднань ЗСУ. Тому й ділянку для тримання оборони командування Збройних Сил України обрало одну з найвідповідальніших – Авдіївську.

Що таке оборонні рубежі в районі Авдіївки, знає не лише України, але й увесь світ. Телевізійні канали регулярно висвітлюють запеклі бої в районі Авдіївської промислової зони, шахти "Бутівка", Верхньоторецька та інших населених пунктів сектора. Тут із третьої декади жовтня 2016 року тримали оборону підрозділи 72-ї ОМБр від Очеретяного на півночі до Верхньоторецька на південному сході. У центрі цієї ввігнутої в нашу оборону дуги лежить Авдіївка – місто обласного значення, розташоване за 13 км на північ від Донецька у верхів'ї річки Кам'янки, притоки Кривого Торця і Сіверського Дінця.

Наприкінці жовтня 2016 року підрозділи бригади заступили на позиції в районі промзони міста Авдіївки та смт. Верхньоторецьке. Від 29 січня до початку лютого 2017 року бригада вела важкі бої в районі промислової зони міста. За бої під Авдіївкою звання Героя України був удостоєний посмертно капітан Андрій Кизило. Орденом Богдана Хмельницького 3 ступеня були нагороджені 6 бійців, один із яких – посмертно, орденом "За мужність" III ступеня нагороджені 15 бійців, 7 із яких – посмертно.

Із приходом на Авдіївську лінію оборони 72-ї ОМБр її командування, маючи величезний досвід співпраці з місцевою владою й мирними жителями у Волновасі, почало активно налагоджувати контакти з міською радою, місцевою цивільно-військовою адміністрацією. Військові надавали відчутну допомогу жителям прифронтових сіл і селищ, насамперед, у розмінуванні прифронтових полів і лісових насаджень. Багато добрих відгуків від жителів Авдіївки про високу ефективність розміщення у громадських місцях оголошень щодо правил безпеки під час виявлення вибухонебезпечних предметів. Громадяни мали змогу оперативно повідомити про виявлення підозрілого предмету. І вже через 5-10 хв на місце виклику прибували досвідчені спеціалісти, серед яких – чимало учнів досвідченого сапера-фронтовика, кавалера ордена Б. Хмельницького III ступеня, капітана Євгена Сарнавського з позивним "Юджин". Родом він із м. Кам'янець-Подільського (1989 року народження), навчався у військово-інженерному інституті при Подільській державній аграрно-технічній академії за спеціальністю "Підризна справа". Із дружиною переїхав до м. Білої Церкви, де служив у 72-й ОМБр капітаном. Був командиром інженерно-саперної роти. На фронт прибув вже на десятий день антитерористичної операції. Виконував завдання з розмінування поблизу Волновахи, у Гранітному, Авдіївці та в довколишніх прифронтових селах. 8 червня 2017 року під час знешкодження ворожої міни з керованим підривним пристроєм капітан Є. Сарнавський одержав тяжкі поранення. Майже тиждень Євгеній і військові лікарі боролися за життя, але 15 червня 2017 року близько 22.00 у лікарні ім. Мечникова в м. Дніпрі воїн-герой помер. Залишилися мати і вагітна дружина. Указом

Президента України №175/2017 від 05.07.2017 за особисту мужність, виявлену в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане виконання військового обов'язку Є. Сарнавський нагороджений орденом Б. Хмельницького II ступеня (посмертно). Поховано відважного сапера в Білій Церкві на Алеї Слави кладовища "Сухий Яр".

Неподалік від свого командира вічним сном спочиває на Білоцерківській землі ще один відважний сапер із с. Сухоліси Білоцерківського району, головний сержант взводу групи інженерного забезпечення 72-ї ОМБр, старший сержант військової служби за контрактом, 38-річний Олександр Нехай. Він також загинув, знешкоджуючи ворожу міну під Червонопартизанськом 14 липня 2014 року. Подвиг сапера посмертно відзначено орденом Богдана Хмельницького III ступеня.

У 72-й ОМБр є багато молодих командирів, які в бойових умовах під керуванням досвідчених офіцерів швидко опановують військову справу і вже встигли взяти участь у кількох важливих операціях. Так, командир роти, старший лейтенант Андрій Кизило, із династії військовослужбовців, став ротним у 21 рік, прийшовши на фронт разом з іншими випускниками Львівської академії. Родом Андрій із м. Умані Черкаської області (1993 рік народження). У 2015 році був найкращим командиром роти в секторі "М". Під його командуванням більше сотні бійців брали участь у боях поблизу Петрівського й Нової Ласпи, утримували оборону в напрямку Волновахи.

Молодий офіцер зумів організувати роботу так, що його поважають і беззаперечно слухають набагато старші й досвідченіші бійці, які пройшли тяжкі бої на початку АТО. Він мріяв про спокійне мирне життя, щоб його діти жили у вільній Україні. На жаль, світла мрія юного офіцера не збулася. 29 січня 2017 року 23-річний заступник командира батальйону капітан А. Кизило з позивним "Орел" загинув у бою.

Ось що розповідає про обставини смерті Героя його однополчанин – учасник тих подій: "Під час штурму взводного опорного пункту ворога групою бійців 1-го механізованого батальйону на чолі з капітаном Кизило противник зазнав втрат і залишив свої позиції. Після бойового зіткнення замкомбат організував оборону цього ВОП до підходу основних сил батальйону. Штурмова група відбила кілька атак противника. Втрати ворога становили 20 терористів, одного денеерівського бойовика захопили в полон.

Не добившись успіху силами піхоти, ворог розпочав мінометно-артилерійський обстріл. О 9.40 від вибуху ворожої міни капітан А. Кизило, молодший сержант В. Бальченко та солдат Д. Оверченко загинули. Також під час цього бою загинув сержант В. Крижанівський".

Указом Президента України №21/2017 від 01.02.2017 за виняткову мужність і героїзм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій Присязі капітану А. Кизило, першому в 72-й ОМБр, присвоєно звання "Героя України" (посмертно). Він також удостоєний високих звань "Народний Герой України" та "Почесний громадянин міста Умані", нагороджений Почесною відзнакою "За заслуги перед Черкащиною". А наказом Міністра оборони України Герой України капітан А. Кизило посмертно одержав військове звання "майор" та навечно зарахований до списків 1-ї навчальної роти ліцеїстів Київського військового ліцею ім. І. Богуня.

У боях під Авдіївкою 72 механізована бригада підтвердила своє звання однієї із найсильніших бригад Сухопутних військ Збройних Сил України, проводячи успішні військові операції в зоні бойових дій ще у 2014 році. Вороги охрестили 72-гу ОМБр "Чорною бригадою". Це означає, що ворог боїться "Чорну бригаду" і знає, що там, де ці воїни, ніхто не пройде, не просунеться й на крок. А для нас 72-а ОМБр Чорних запорожців – світле і хоробре військо, яке оберігає нас від ворожої агресії.

Список використаних джерел

1. Про внесення змін до Указу Президента України від 30 жовтня 2000 року № 173 : Указ Президента України № [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/344/2016>.
2. Про присвоєння почесних найменувань військовим частинам Збройних Сил України

та уточнення деяких найменувань : Указ Президента України від 23 серпня 2017 року № 234/2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.president.gov.ua/documents/2342017-22422>.

3. 72-й бригаді присвоєно ім'я Чорних Запорозжців, 24-й – ім'я короля Данила [Електронний ресурс] // LB.ua. – Режим доступу : https://ukr.lb.ua/news/2017/08/24/374759_72y.

4. Гай А. І. Вогненні рубежі прапороносців / А. І. Гай. – Київське обласне творче об'єднання "Культура". – Біла Церква : Буква, 2017. – 704 с.

5. Коваленко С. Чорні запорозжці : історія полку / С. Коваленко. – 2-ге видання. – К. : Стікс, 2015. – 368 с.

6. Сідак В. Полковник Петро Болбочан : трагедія українського державника / Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. – К. : Темпора, 2004. – 426 с.

7. Генерал-поручник Армії УНР Петро Дяченко – учасник боротьби за незалежність України у XX столітті [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://narodna.pravda.com.ua/rus/nation/4f25833079b1f/view_print/.

8. Їх звали Чорношличниками [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cossackland.org.ua/wp-content/uploads/2013/07/1-8-kozacku-ray_2013_10.pdf.

Біла К. І.,
вчитель історії Германівської гімназії II-III ступенів
Обухівської районної ради

Творець Германівського відродження

Постановка проблеми. Кожна людина відчуває гордість і любов до свого міста, села, своєї Батьківщини. Це рідні місця, де жили і творили тисячолітню історію наші діди і прадіди, батьки, це місце, де народився й живеш, де твоя домівка, вулиця, де проживають близькі люди. Але все стає набагато дорожчим і ріднішим, коли усвідомлюєш, що за кожною назвою сільського кутка, вулиці, за кожною долиною, горою чи річкою – глибокі історичні події й люди, які творили історію рідного краю, нашої країни. Про це йдеться в уже чотирнадцятій книзі, присвяченій дослідженню історії села Германівки Анатолія Шафаренка, патріота рідного краю, неординарної й непересічної особистості. Завдяки його невтомній діяльності досліджено історико-культурну спадщину села, встановлено більше тридцяти пам'ятників і пам'ятних знаків.

Мета дослідження – представлення громадської, дослідницької та культурно-просвітницької діяльності відомого земляка, краєзнавця Анатолія Шафаренка.

Виклад основного матеріалу. Анатолій Миколайович Шафаренко інженер за фахом, 1979 року закінчив Іркутський інститут інженерів залізничного транспорту. Повернувшись до рідної Германівки в 1984 році, працював головним інженером колгоспу "Комсомол" с. Красне-ІІ. А вже в 1994 році громада обрала Анатолія Миколайовича сільським головою. І так 12 років поспіль. У 2006-2010 роках А. Шафаренко працював головою Обухівської районної ради, був обраний депутатом Київської обласної ради. І весь цей час його діяльність була спрямована на відродження рідного краю, його історії, культури, духовності. Скільки треба було зібрати матеріалів, оббити високих порогів, щоб переконати чиновників у неправильності й образливості для жителів села Германівки тогочасної її назви – Красне-ІІ. І ось перемога! 9 жовтня 1989 року Указом Президії Верховної Ради УРСР № 8230-ХІ селу повернуто споконвічну назву – Германівка.

За вагомий внесок у розвиток журналістики та видавничої справи з історії Германівки А. Шафаренку 2003 року присвоєно звання "Заслужений журналіст Київщини"; його також прийнято до Національної спілки журналістів України. За активну діяльність із відновлення історії краю, утвердження духовності, української культури А. Шафаренко нагороджений орденами – "За заслуги III ст.", "Святого Рівноапостольного князя Володимира" III ст. Від 2010

року він – член Національної спілки краєзнавців, а 2012 року обраний дійсним членом Української технологічної академії (відділення "Культура та мистецтво") із присвоєнням звання академіка.

Ще й нині від деяких невігласів можна почути: навіщо тратити кошти, сили на всі ці пам'ятники, пам'ятки, музеї, книги? Людина, мовляв, спокійно може прожити й без цього. Анатолій Миколайович відповідає: "Може. Але то вже буде не людина, а істота без роду і племені, за душею в якій немає нічого. Та й чи буде в неї тоді душа". Тому й життєве кредо його: "Годі нам плакатися на гірку долю, час втерти сльози і братись за справу".

Давно вже в селі Германівці немає вулиць Леніна, Щорса, а є увіковічена в назвах власна історія. Це вулиця А. Михайлюка, уродженця села, поета, розстріляного в 1937 року за любов до України та правдиве слово; вулиця Л. Коваленка, доктора філології, який народився в нашому селі; вулиці братів Пономарьових, Невідомого Партизана, Уварова – це сторінки воєнної доби села.

Германівка варта того, щоб знали свою предковичну історію і в майбутніх століттях, бо в ній яскраво виграноє минушина всієї України. Анатолій Миколайович зібрав цю історію у книгах "Містечко Германівка", "Германівка – мій вічний дивокраї", "Люди Германівського відродження", "Три підкови", "Історія Германівської лікарні", "Мистецька Германівка", "Освіта Германівки", "Іван Гетьман – людина, журналіст, редактор", "Земля Обухівщини".

Свого часу редактор районної газети Обухівщини І. Гетьман (до речі, теж германівець) сказав: "Маємо бути гідними синами і внуками наших батьків і дідів, які не гнулися і не скімлили в найтяжчі хвилини, а робили, не покладаючи рук, усе, що могли, в ім'я кращого". І ці слова також про Анатолія Миколайовича. Його дід, Трофим Шафаренко, колись був Одеським міським головою; повернувшись додому 1919 року, став головою Германівської сільської ради. "Мені згадуються слова моєї матері: кожного дня щось добре зробив". Ці слова глибоко вкорінилися в моїй пам'яті, запали в душу й залишилися на все життя", – згадує А. Шафаренко про свого предка [4, с. 198]. Майже через сім десятиліть внук змінив діда на цій посаді.

У селі в 2000 році відновлено церкву, відкрито першу в Київській області сільську гімназію, школу мистецтв, дитячий садочок. Організатором і керівником цього був Анатолій Миколайович. Запальний і водночас зібраний, невтомний, палкий патріот рідного села та української землі.

Процес повернення до витоків нашої духовності не буде розвиватися повноцінно без осмислення історичної та духовної спадщини, яку залишили нам діди та прадіди. А. Шафаренко й тут показує приклад. У 1994 році в Германівці було впорядковано полковницькі могили на Ревиній горі в пам'ять про знамениту раду вересня 1659 року, художньо описану М. Кулішем у творі "Чорна рада"; відкрито Музей козацтва, у якому зібрано артефакти про Чорну Раду та про укладання Гадяцького договору 1659 року, представлено історичні події в Германівці та в усій Україні, починаючи з епохи Бронзового віку і до наших днів. 12 вересня 1995 року в селі відкрито перший в Україні пам'ятник І. Виговському. Відкрито низку пам'ятних знаків: Б. Хмельницькому на честь 400-літнього ювілею та в пам'ять переможних боїв козацького війська під Германівкою 1651 року; Германівській сотні, яка входила до складу Білоцерківського полку. На меморіальних дошках увіковічено імена Северина Наливайка, повстанці якого двічі переходили Германівку; першого вчителя Германівської земської школи М. Пашинського; братів-журналістів Михайла та Івана Гетьманів, чий імена присвоєно школі села; керівника духового оркестру І. Домашенка, який 30 років присвятив культурі, створив колектив, якому не було рівних в області. У серпні 2014 року в селі було відкрито меморіальну дошку пам'яті героїв Небесної сотні. І цей перелік можна продовжувати і далі.

Письменник Юрій Мушкетик, який неодноразово бував у Германівці, поділився враженнями: "На світі є землі, які мовби притягують, акумулюють і дух людський, і боротьбу, і славу, і тут звершуються найбільші події в історії. Такою є Ваша Германівська земля. Скільки видатних постатей дала вона Україні! Скільки великих людей побувало тут! Найвищі державні діячі, знамениті полководці, письменники, художники... і поїть вона Україну й до цього часу людьми небуденними, непересічними, великими. І те, що діється отут у цьому, здавалось би, простому, маленькому селі, – відгукується і лунає всією Україною" [4, с. 167].

Список використаних джерел

1. Дем'янчук Г. С. Українське краєзнавство : сторінки історії / Г. С. Дем'янчук, Б. Г. Дем'янчук. – К. : Просвіта, 2006. – С. 7–8.
2. Перерва В. С. Миколаївські храми містечка Германівки XVIII – XIX ст. Історичний нарис / В. С. Перерва. – Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2007. – 4 с.
3. Шафаренко А. М. Германівка від найдавніших часів до сьогодення / А. М. Шафаренко. – Обухів : ПП "Янузь", 2003. – 313 с.
4. Шафаренко А. М. Германівка – мій вічний дивокрай / А. М. Шафаренко. – Обухів: Обухівська друкарня, 2008. – 198 с.
5. Шафаренко А. М. Мистецька Германівка / А. М. Шафаренко. – Корсунь-Шевченківський : ПП "Ірена", 2001. – 416 с.

Цицуга В. І.,

учитель історії та суспільствознавчих предметів

навчально-виховного комплексу "Міцва-613

"Білоцерківської іудейської релігійної громади "Міцва", учитель-методист

Видатні євреї міста Білої Церкви

Постановка проблеми. Вивчення історії, зазвичай, зводиться до знайомства з політичними та громадськими подіями, які відбулися в минулому. Війни та революції, зміни в соціально-економічній сфері постають у свідомості як зрушення народних мас, єдиних у своїх прагненнях і діяльності. Однак таким процесам завжди передують думки, мрії й почуття окремих людей.

Про роль особистості в загальноісторичному процесі написано багато наукових праць, проте, як не прикро, насправді навіть краєзнавчі дослідження містять зовсім невелику кількість імен наших земляків – справжніх творців історії. Ще більш неприємно, коли з міркувань політичної коректності імена видатних співвітчизників вилучаються з історичних праць. Саме так довгий час відбувалося з вивченням подій, пов'язаних з життям євреїв на території України. У радянській історіографії тема життя єврейської громади в Україні загалом, і в Білій Церкві зокрема, залишалася поза увагою істориків. Лише останнім часом активізувалися дослідження в цьому напрямі, однак, певною мірою, час згаяно – велику кількість документів утрачено, місто зазнало значних руйнувань та архітектурних змін, пішли з життя або виїхали за кордон очевидці й учасники подій. Тож відновити окремі факти важко. Однак і надалі замовчувати їх було б неправильно.

Євреї в Білій Церкві згадуються вже в люстраціях початку XVII століття. Із плином часу єврейське населення поступово збільшувалося, і в 1923 році євреї складали 73,9 % мешканців міста [16, с. 252], тобто – переважну більшість його населення, і їм, безумовно, належала визначальна роль у перетвореннях, які відбувалися в Білій Церкві.

Тож тема історії білоцерківської єврейської громади є **актуальною**, бо без її вивчення не можна говорити про правдиве й повне відтворення історії Білої Церкви. Однак вона має багато аспектів і напрямків дослідження.

Мета дослідження – представлення відомостей про євреїв, пов'язаних із містом Білою Церквою, які внесли вклад у розвиток вітчизняної та світової науки й культури.

Виклад основного матеріалу. Якщо сьогодні запитати будь-якого мешканця Білої Церкви, кого із видатних осіб, які відвідували місто або жили в ньому, вони знають, то з упевненістю можна очікувати на відповідь про О. Пушкіна, Т. Шевченка, І. Сошенка, К. Стеценка, І. Нечуя-Левицького, а також В. Винниченка та С. Петлюру. Аналогічне запитання про видатних діячів єврейського походження, окрім Шолом-Алейхема, викличе розгубленість або категоричне заперечення їх існування. Така реакція пояснюється браком інформації в науковій літературі, медіа та періодиці про наших земляків-євреїв. Тож настав час заповнити

прогалину й пригадати імена х євреїв, пов'язаних із Білою Церквою, які внесли вклад у розвиток науки та культури.

На масиві Піщаний у Білій Церкві є вулиця, названа ім'ям знаменитого фізика, академіка АН СРСР, Героя Соціалістичної Праці Бенціона Вула (1903-1985 роки). Він народився в Білій Церкві в сім'ї єврея-коваля. Закінчивши Київський політехнічний інститут, розпочав наукові дослідження [5]. Був провідним спеціалістом серед розробників транзисторів, діодів, сонячних батарей та напівпровідникових лазерів.

Імена інших науковців, уродженців Білої Церкви, відомі лише вузькому колу спеціалістів. Наприклад, про уродженця м. Рокитне Ісаака Цидильковського (1923-2001 роки), академіка АН РФ, чий дитячі й юнацькі роки пройшли в Білій Церкві, добре знають у всьому світі як про талановитого фізика, автора 10 монографій про властивості напівпровідників. Його перша праця "Термомагнітні явища в напівпровідниках" [14] (1959 рік) – перше у світі наукове дослідження цієї тематики, перекладене англійською мовою; ця розробка й нині не втратила наукової цінності.

У медичних колах добре відомі імена Олександра Абрамовича (Айзенберга) (1898-1984 роки) і Володимира Бялика (1908-1972 роки). Обидва опановували медицину в Києві, під час німецько-радянської війни 1941-1945 років внесли вклад у розвиток медицини: О. Айзенберг очолював військовий госпіталь у Пермі, а В. Бялик керував роботою патолого-анатомічної експертизи у військах, дослужився до звання головного патолога І Українського фронту. Обидва після війни працювали в Києві: перший керував роботою патологоанатомічної служби Київського військового округу та викладав у Київському медичному інституті ім. О. Богомольця, а другий очолював у цьому ж інституті кафедру госпітальної терапії. Їм належить багато наукових праць у галузі медицини [3; 1].

Мало кому відомо, що в нашому місті народився видатний радянський шахіст, міжнародний гросмейстер Давид Бронштейн (1924-2006 роки). Радянська влада недолюблювала цього єврея, сина "ворога народу" та ще й тезку Троцького, про що у спогадах писав В. Корчний [7]. Ця обставина визначила його непростий життєвий шлях. Його не відряджали в закордонні турніри, обмежували його виступи в СРСР. Однак він не озлобився й не впав у відчай – йому допомагала любов до шахів. Мабуть, нікого з видатних гравців так не любили в шаховому світі, як Давида Бронштейна: за блискучі шахові комбінації, за безкорисливу відданість своєму мистецтву, за відкрите людям серце та якусь дитячу наївність [2].

Утім, не лише Д. Бронштейн зазнав утисків у добу радянського тоталітаризму. Ще більш трагічно склалася доля інших наших земляків. Так, талановитого кіномитця, організатора й директора Одеської кінофабрики, а також Першої кінофабрики Держкіно в Москві (пізніше – кіностудія "Мосфільм"), який керував постановкою знаменитого фільму "Броненосець Потьомкін", Михайла Капчинського (1889-1981 роки) тричі заарештовували (1926, 1936, 1953 роки) [6]. Останнього разу – у справі Єврейського антифашистського комітету. Іншого нашого земляка, талановитого художника, викладача, професора Київського художнього інституту Абрама Черкаського (1886-1968 роки) було репресовано 1937 року й вислано в Казахські степи. Після закінчення терміну покарання він залишився жити в Казахстані, викладав у художньому училищі в Алма-Аті. Тож його роботи зберігаються переважно в Казахській державній картинній галереї [18].

Усім відомо про перебування в нашому місті всесвітньо відомого єврейського письменника Шолом-Алейхема (1859-1916 роки), який жив у Білій Церкві протягом семи років – у 1880-1887 роках. Однак мало хто знає, що саме тут він дебютував із літературними творами, об'єднаними під загальною назвою "З Бердичівської вулиці" [4]. В оповіданнях у літературних образах письменник зобразив євреїв, мешканців Білої Церкви. Іменем видатного письменника, чие творче становлення відбулося саме в Білій Церкві, названо одну з вулиць міста. Хочеться вірити, що в майбутньому йому буде встановлено й пам'ятник.

Імена інших єврейських письменників, чия доля пов'язана з Білою Церквою, мало або й зовсім не відомі мешканцям Білої Церкви. Їхні долі склалися по-різному: одні з них долучилися до палестинофільського руху, інші – емігрували за кордон, а ті, хто залишився, стали

радянськими письменниками, утім сприймали радянську дійсність по-різному. Так, краєзнавцям добре відомо, що з нашим містом пов'язане й дитинство видатного російського поета, перекладача, прозаїка єврейського походження Саші Чорного (1880-1932 роки). Саша Чорний – літературний псевдонім Олександра Глікберга, який народився в одеській єврейській родині, але дитинство майбутній письменник провів у Білій Церкві [11]. Певний час він був провідним автором журналу "Сатирикон". За словами Корнія Чуковського, не було такого студента, лікаря, адвоката, вчителя або інженера, котрі не знали б напам'ять гострі, часом дошкульні, але влучні та неймовірно дотепні вірші Саші Чорного. У 1911 році він дебютував як дитячий письменник і поступово твори для дітей стали його головним заняттям. Саша Чорний не прийняв більшовицьку владу, тож у березні 1920 року емігрував за кордон.

У 1986 році місцева газета "Ленінський шлях" розмістила статтю про нашого земляка, радянського письменника Ісая Шкаровського (1892-1945 роки), який народився в нашому місті в учительській родині [15]. Його твори тепер відомі лише вузькому колу фахівців, однак 1920-1930 роках він був досить знайомим письменником – автор книг оповідань "Перше травня", "Колгосп", "В ногу зі щастям", романів "Момент" і "Світанок", книги нарисів "Завод на березі".

Видатний єврейський поет і письменник-есеїст епохи "літератури національного відродження" Яків Штейнберг (1887-1947 роки) писав свої твори двома мовами: ідиш та іврит. Він народився в Білій Церкві у традиційній єврейській сім'ї, але в 14 років порвав з родиною та переїхав до Одеси. Там опублікував у єврейських журналах оповідання, у яких критикував суворі заборони у традиційних єврейських родинях [19]. Однак невдовзі Яків Штейнберг обрав мовою своїх творів іврит і переїхав до Палестини. На землі прабатьків писав про тяжку долю єврейського народу, перекладав мовою іврит твори класиків світової літератури [5].

Один із наших видатних земляків – Борис Ямпольський (1912-1972 роки) – народився в нашому місті; його літературна творчість насичена дитячими враженнями й спогадами про життя євреїв у Білій Церкві [20]. Митець із надзвичайною прозорливістю зумів побачити, як серед його земляків-євреїв визріває справжній творчий потенціал: "Усупереч природі, наче насміхаючись над долею, у сім'ях євреїв, хворих на сухоти й водянку, народжувалися прекрасні обличчя діти, із залізним розумом і сильними руками... з повними вогню, пристрасті й печалі чорними очима, які чули, як росте листя й рухаються хмари, і в чийх душах жила могутня гармонія. Воїни, поети, математики, скрипалі..." [20]. Б. Ямпольський ніколи не забував свого коріння й з гордістю писав: "Я – гаряча крапля крові цього народу" [18].

Біла Церква стала батьківщиною й багатьох видатних музикантів. Із Великою синагогою пов'язані долі всесвітньо відомих канторів Пінхаса Мінковського (1859-1924 роки) та Йосефа Розенבלата (1882-1933 роки). Обидва народилися в нашому місті в родинях канторів; першими вчителями вокалу для них були їхні батьки; обидва зажили великої слави в Україні, але емігрували до США, де майстерно виступали з концертами канторського співу [10; 12].

У Білій Церкві народилися й видатні оперні співаки – Михайло Медведєв (Меєр Бернштейн) (1852-1925 роки) та Сергій Левик (Ізраїль Юліанович) (1883-1967 роки) [9], а також відомий композитор і піаніст Лев Ямпольський (1889- 1972 роки), чия творчість тісно пов'язана з єврейськими театрами Росії, України, Білорусії та Азербайджану, для яких він написав музику більше ніж до 100 вистав [21].

Навряд чи переважна більшість мешканців Білої Церкви знає, що життя видатних сучасних композиторів і педагогів Олександра Злотника (народився 1948 року) та Леоніда Затуловського (народився 1935 року) також пов'язане з нашим містом. Заслужений діяч мистецтв і народний артист України, добре відомий за межами нашої країни композитор, організатор і голова багатьох міжнародних музичних конкурсів, ректор Київського інституту музики імені Р. М. Глієра, професор О. Злотник народився в Таращі, однак своє дитинство провів у нашому місті [13]. А лауреат міжнародної премії ім. Сіді Таль, заслужений діяч мистецтв України, автор близько 100 естрадних пісень, зокрема й пісні "Забудь печаль", Л. Затуловський народився в Білій Церкві [17].

Висновки. Звичайно, в одній публікації неможливо представити всіх видатних євреїв, які своїм талантом принесли славу нашому місту й державі. Та й не всі імена ще відомі. Пошук

триває. Можливо, дослідження генеалогії єврейських родин дозволить доповнити цей перелік. Однак задля історичної справедливості варто вшанувати їх пам'ять принаймні встановленням меморіальних дощок, що, безумовно, сприятиме утвердженню історичної пам'яті, формуванню полікультурності сучасних українців, розвитку туризму в місті.

Список використаних джерел

1. Айзенберг Александр Абрамович [Электронный ресурс] // Российская еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <http://www.rujen.ru/index.php87>.
2. Бронштейн Давид Ионович [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <https://eleven.co.il/jews-of-russia/in-culture-science-economy/10767/>.
3. Бялик Владимир Лазаревич [Электронный ресурс] // Российская еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <http://www.rujen.ru/index.php87>.
4. Волинець І. М. Біла Церква та Білоцерківщина у житті та творчості зарубіжних письменників [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/12/statti/volinesc.
5. Вул Бенцион Моисеевич [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <http://scsiexplorer.com.ua/index.php/izvesnie-ludi/otechestvennyesvetila/1320-vul-bentsion-moiseevich.html>.
6. Капчинский Михаил Яковлевич. Биография [Электронный ресурс] // Кино-театр.ru. – Режим доступа : <https://www.kino-teatr.ru/kino/director/sov/33191/bio/>.
7. Комаров Дмитрий. Чтобы помнили... [Электронный ресурс] // События и люди. – Режим доступа : <http://catcut.net/GXOA>
8. Литературная премия имени Бялика [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <https://guide-israel.ru/culture/37973-literaturnaya-premiya-imeni-byalika/>.
9. Медведев Михаил Юхимович [Электронный ресурс] // Российская еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <https://uk.wikipedia.org/wiki/87>.
10. Минковский Пинхас [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <https://eleven.co.il/jewish-art/music/12774/>.
11. *Наш земляк Саша Чорний // Житомирська обласна бібліотека для дітей.* – Режим доступу : <http://childlibr.org.ua/zhitomirshhina-krayeznavcha/literaturna-zhitomirshhina/glikberg-oleksandr-mixajlovich-sasha-chornij.html>.
12. Розенблат Иосеф [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <https://eleven.co.il/jewish-art/music/13555/>.
13. Олександр Злотник. Біографія [Електронний ресурс] // Українські пісні. – Режим доступу : <http://www.pisni.org.ua/persons/87.html>.
14. Памяти Исаака Михайловича Цидильковского [Электронный ресурс] // Успехи физических наук. – Режим доступа : <https://ufn.ru/ru/articles/2002/7/g/>.
15. Сандул Валентин. І дух високого стремління // Ленінський шлях. – 1986. – 18 жовтня. – № 167 (11628).
16. Будівельна історія Білої Церкви XI-XXI століть / Стародуб О., Чернецький Є., Бондар А., Ярмола О. – Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2017. – Т. 1. – 252 с.
17. Уточкина Виктория. Леонид Затуловский [Электронный ресурс] // Люди. Peoples.ru. – Режим доступа : http://www.peoples.ru/art/music/composer/leonid_zatulovsky/.
18. Черкасский Абрам Маркович [Электронный ресурс] // Российская еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <https://uk.wikipedia.org/wiki/87>.
19. Штейнберг Яков [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <https://eleven.co.il/jewish-literature/in-hebrew/14918/>.

20. Ямпольский Борис Самойлович [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <https://eleven.co.il/jewish-literature/in-russian/15223/>

21. Ямпольский Лев Григорьевич [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступа : <https://eleven.co.il/jewish-art/music/15225/>.

Ренкас В. Г.,
*учитель історії та правознавства
Білоцерківської спеціалізованої загальноосвітньої
школи І-ІІІ ступенів №21 із поглибленим вивченням слов'янських мов*

Нові імена на Алеї Героїв

Постановка проблеми. Шанобливе ставлення до пам'яті про Перемогу і ветеранів Другої світової війни є священним обов'язком держави і громадян України. Тому краєзнавчі розвідки, спрямовані на вивчення героїчних особистостей, які визволяли наш рідний край від фашистської навали, є вагомими.

Мета дослідження – представлення героїчного подвигу учасників бойових дій Другої світової війни – Андріана Лукича Журавльова та Миколи Павловича Лопача – Героїв Радянського Союзу, учасників битви за Дніпро та визволення Білої Церкви від німецьких окупантів.

Виклад основного матеріалу. Журавльов Андріан Лукич – учасник битви за Дніпро. Андріан Лукич народився 6 квітня 1913 року в селі Жерлик нині Мінусінського району Красноярського краю в сім'ї селянина. У середині 20-х років разом з батьками переїхав у село Жербатиху Мінусінського району Іміської сільської ради Куратінського району.

В 1930 році їх сім'я вступила до колгоспу. Освіту здобув початкову.

Переїхав до міста Владивостока, де працював вантажником у торговому порту.

Служив в армії в Ачинську з 1935 року, а після закінчення служби повернувся до Жербатихи. Працював.

Брав участь у боях проти японських агресорів біля озера Хасан в 1938 році заступником командира саперного взводу (збройний конфлікт); на річці Халхін-Гол в 1939 році; радянсько-фінській війни 1939-1940 років.

У 1942 році А. Журавльова знову призвали в армію і в жовтні місяці того ж року направили на фронт. Брав участь у боях на Орловсько-Курській дузі, звільняв столицю України – Київ – 6 листопада 1943 року, громив оточене Корсунь-Шевченківське угруповання німецько-фашистських військ.

Про героїзм Андріана Лукича Журавльова свідчать рядки з тексту представлення до нагороди: "Командир відділення саперного взводу 520-го стрілецького полку (167-а стрілецька дивізія 38-а армія, Воронежський фронт) сержант Журавльов під час прориву оборони противника 20-го серпня 1943 року в районі села Велика Чернетчина (Сумський район Сумської області) непомітно підібрався до ворожого дротяного загородження і зробив проходи. Пробравшись через них, розмінував місцевість за ними, давши можливість піхоті просунутися без перешкод уперед.

28 вересня 1943 року із відділенням за 4 години побудував міст через старе русло Дніпра в районі села Вишгород (сучасне місто Вишгород Київської області) на острів, переправив по ньому батальйон піхоти і вісім гармат.

2-го жовтня 1943 року під кулеметним, мінометним і артилерійським вогнем противника на поромі із двох човнів переправив на правий берег Дніпра цілий батальйон із спецпідрозділами разом із мінометом і чотирма гарматами. Завдання було виконане в належний термін" [3, с. 512].

Битва за Дніпро – одна із найяскравіших сторінок Другої світової війни. Оперативне блискавичне форсування такої великої водної перепони – видатний подвиг радянських воїнів. Чого варта лише Дніпровська операція з визволення Києва й опанування правим берегом Дніпра. 2438 воїнів – учасників битви за Дніпро – удостоєно звання Героя Радянського Союзу.

6 листопада 1943 року було звільнено столицю України – Київ.

Звання Героя Радянського Союзу Андріану Журавльову присвоєно 13 листопада 1943 року.

"У 1944 році Андріан Журавльов був двічі поранений, а після одужання побував у відпустці в рідних, у селі Жербатисі.

У жовтні 1944 року ветеран закінчив короткострокові курси командного складу, і йому було присвоєно офіцерське звання – молодший лейтенант".

Спогадами про першу зустріч батька зі своєю майбутньою дружиною Оленою поділився наймолодший син героя – Юрій Андріанович: "Після того, як було визволено село Ксаверівку (1943 року), командир покликав А. Журавльова й наказав привести до нього молоду дівчину, обов'язково медсестру. Боець розшукав таку. Це була Олена Чумак. Батько в неї закохався, як кажуть, із першого погляду. Пообіцяв, що коли закінчиться війна, то обов'язково розшукає Олену, щоб одружитися з нею. І слова свого дотримав. А командирові так відповів на його запитання.

- А де ж медсестра? Чому не привів її?
- Та вона якась крива і горбата.
- То така мені не потрібна, – сказав командир" [6].

Відгрімів війна. А. Журавльов демобілізувався, жив і працював у м. Білій Церкві будівельником і теслярем. Разом із Оленою Опанасівною виховував трьох дітей: Надію, Володимира, Юрія. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

Підірване на фронтах Другої світової війни здоров'я, бойові поранення далися взнаки. Помер 31 березня 1966 року.

Ще одним учасником битви за Дніпро та визволення Білої Церкви від німецьких окупантів був Микола Павлович Лопач. Микола Павлович народився 13 січня 1922 року в селі Руда Сквирського району Київської області в сім'ї селянина. Рано залишившись без батьків, переїхав на Донбас до родичів, де закінчив 8 класів. Працював електронамітником у тресті "Первомайськвугілля".

У серпні 1941 року добровільно пішов в армію. У квітні 1942 року закінчив військове училище і прибув на фронт у червні 1942 року. Воював на Воронежському та 1-му Українському фронтах.

Осінь вереснева ніч 1943 року. Дув сирий, холодний вітер із Дніпра. У прибережних кущах, не порушуючи нічної тиші, кипіла напружена робота. Очолований старшим лейтенантом Миколою Лопачем, особовий склад артилерійської батареї 383-го стрілецького полку, 121-ої стрілецької дивізії, 60-ї армії Центрального фронту готував підручні засоби для переправи через Дніпро. Пліт, який зв'язали дуже швидко, спустили на воду. Для більшої стійкості на краях прив'язали порожні діжки. Почали вантажити гармати і боеприпаси. Із правого берега підійшов мотобот та, вигрузивши поранених, взяв на буксир пліт. Разом із гарматою на плоту було вісімнадцять воїнів. Плід повільно рухався за мотоботом. Не дійшовши 15-20 метрів до берега, мотобот зупинився. Солдати та сержанти, озброївшись жердинами, підігнали пліт до берега, розгрузились і висунулись на вогневу позицію.

"26 вересня 1943 року першим із дивізії, – читаємо про М. Лопача у джерелі, – переправив гармати, із розрахунком на зайнятий правий берег в районі села Глібівка (Вишгородського району Київської області) і прицільним вогнем підтримав стрілецький підрозділ, чим забезпечив захоплення плацдарму до підходу головних сил полку. У цьому бою Лопач проявив мужність і стійкість, особистим прикладом надихав артилеристів на подвиги."

"У першу ніч бій за плацдарм увінчався успіхом: зайняли 2-3 км по фронту і 500-700 метрів у глибину. Тяжкою була перша доба. Із раннього ранку до глибокої ночі йшов не затихаючий бій. Ворог атакував безкінечно, намагаючись скинути в Дніпро відважних воїнів. На полі бою вже палало 8 ворожих танків, мертвим не було рахунку. Але гітлерівці продовжували атакувати. Під вечір вони пішли у восьму атаку, яка, як і попередні, захлинулася.

Наступного ранку, коли ще смеркало, до Лопача переправилось нове підкріплення, нова техніка, боеприпаси".

Знову жорстокий бій цілий день. Гарматні розрахунки батареї танули. Проте поранені не покидали поля бою. Наш земляк сам керував гарматою, замінивши пораненого сержанта. Тільки за один день із його гармати було підбито два танки, зруйновано два доти, знищено три кулеметні точки. Нерідко артилеристи викочували свої гармати на відкриті позиції.

До 30 вересня 1943 року на правому березі наші війська повели наступ за розширення плацдарму. Завдання, покладене на батарею старшого лейтенанта Миколи Павловича Лопача, було успішно виконано.

Указом Президії Верховної Ради СРСР 17 жовтня 1943 року за мужність і відвагу, за уміле керування батареєю у форсуванні Дніпра та утримання плацдарму командир батареї, старшому лейтенанту Миколі Павловичу Лопачу присвоєно звання Героя Радянського Союзу із врученням ордена Леніна і медалі "Золота Зірка" (№ 1177).

І знову бої. Батарея Миколи Павловича брала участь у звільненні селища Димер, форсувала річку Здвиж, йшла в бойових порядках наступаючих військ 1-го Українського фронту.

"3 грудня 1944 року його призначено заступником командира полку з артилерії. Навесні 1945 року війська 1-го Українського фронту вели бої за визволення Чехословаччини. Форсування річки Ондава пройшло успішно, проте в бою за село Хабицев М. Лопача було тяжко поранено".

М. Лопач нагороджений орденами Леніна, трьома орденами Вітчизняної війни 1 ступеня, двома орденами Червоної Зірки та багатьма медалями.

Після закінчення Другої світової війни М. Лопач продовжував служити в армії; 1947 року закінчив вищу офіцерську школу.

У 1972 році полковник П. Лопач звільнився в запас. Проживав у Баку. Закінчив Бакинський інститут патентоведення. Працював начальником відділу в Управлінні бавовноочисної промисловості при Раді Міністрів Азербайджанської РСР.

Від 1984 року проживав у Білій Церкві Київської області. Помер 23 травня 1987 року.

Висновки. Майже 75 років минуло відтоді, як над Європою змовкли воєнні громи.

Сьогодні всім нам, українцям, а особливо молоді, потрібна правда про минулу війну, про покоління людей, які чесно й до кінця виконали свій обов'язок, захищали Батьківщину від німецько-фашистських загарбників, винесли на своїх плечах тягар післявоєнної відбудови. Не применшуючи заслуг і слави видатних полководців та організаторів виробництва воєнного часу, погодьмося з тим, що головним героєм, ключовою дієвою особою війни була проста, звичайна людина, яка витримала найтяжчі випробування.

Список використаних джерел

1. 1 вересня відзначається 75 річниця початку Другої світової війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/1-veresnya-vidznachaetsya-75-ta-richnitsya-pochatku-drugoi-svitovoi-viini>.

2. Боевые звезды киевлян. Очерки о героях Советского Союза / сост. : И. В. Волков, К. Л. Клепик, А. К. Корнилов и др. – 3-е изд., перераб. – К. : Политиздат Украины, 1983. – 518 с. – (Герои Советского Союза).

3. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. – М. : Военное издательство, 1987. – 867 с.

4. Ленінський шлях. – 1980. – № 70. – С. 3.

5. Міщенко Л. З історії старих назв вулиць міста / Л. Міщенко // Юр'ївський літопис. – Біла Церква, 2003. – № 3. – С. 84.

6. Спогади Журавльова Юрія Андріановича.

Некрасова І.М.,

заступник директора позашкільного відділення Білоцерківського навчально-виховного об'єднання "Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів № 15 – дитячо-юнацький спортивно-оздоровчий клуб" Білоцерківської міської ради

**В. М. Пантюшенко – приклад мужності й героїзму,
педагог, патріот, учасник Революції Гідності**

Постановка проблеми. Патріотичне виховання юного покоління завжди було одним з найважливіших завдань освітнього процесу, адже дитинство і юність – найбагатіша пора для виховання почуття любові до Батьківщини. "Стратегія національно-патріотичного виховання є дороговказом для всіх органів державної влади, інститутів громадянського суспільства. Громадянин-патріот держави має виховуватись на прикладах героїчної боротьби українського народу за незалежність, суверенітет та територіальну цілісність нашої держави" [1]. Актуальність національно-патріотичного виховання громадян, особливо дітей та молоді, зумовлюється процесом консолідації та розвитку українського суспільства, сучасними викликами перед Україною, що зумовлюють подальше вдосконалення системи національно-патріотичного виховання, оптимізації державної політики у зазначеній сфері [2].

Для формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості, виховання патріотичних почуттів є багатющий арсенал прикладів проявів мужності, героїзму та патріотизму наших земляків, які віддали своє життя за нашу державу і продовжують боротися й відстоювати її честь, гідність, незалежність. Такі приклади, що мають бути взірцем для наслідування, повинні вивчатися, досліджуватися та популяризуватися серед сучасної молоді.

Метою публікації є дослідження й популяризація життєвого шляху Валерія Миколайовича Пантюшенка – нашого співвітчизника, педагога, учасника Революції Гідності, патріота. Його вчинки є прикладом мужності, відданості Батьківщині, боротьби за свободу, незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України.

Виклад основного матеріалу. Валерій Пантюшенко – методист із військово-патріотичного та туристсько-краєзнавчого напрямів позашкільної освіти, керівник військово-патріотичного клубу "Лицарська звитяга" Центру позашкільної освіти та професійного самовизначення учнівської молоді "Соняшник" Білоцерківської міської ради Київської області. Підполковник у запасі, член Спілки офіцерів України, співзасновник "Українського військового комітету офіцерів та прапорщиків", генерал-осавул Міжнародної громадської організації "Козацтво запорозьке", курінний отаман Білоцерківського січового куреня імені Богдана Хмельницького Українського дитячо-юнацького товариства "Січ". Також Валерій Миколайович – учасник Революції Гідності, волонтер, громадський діяч, переможець ІІ (обласного) етапу Всеукраїнського конкурсу майстерності педагогічних працівників позашкільних навчальних закладів "Джерело творчості" в номінації "Методист військово-патріотичного напрямку позашкільної освіти – 2018".

Валерій Миколайович Пантюшенко народився 1 квітня 1954 року в селі Кізомис Херсонської області. 1971 року закінчив Білозерську середню школу. Оскільки з дитинства мріяв бути військовим, вступив у Харківське вище військове командно-інженерне училище ракетних військ імені маршала М. М. Крилова. У 1977 році закінчив навчання та здобув професію інженера-механіка. Після закінчення училища мав бажання служити в Україні, але був направлений у місто Державінськ (Казахстан).

У 90-х роках минулого століття познайомився із членами Народного Руху України (зокрема й В'ячеславом Чорноволом, Левком Лук'яненком), з учасниками Української Гельсінської спілки, які вели антирадянську пропаганду. Після цього створив у м. Державінську неофіційну громадську організацію "Український військовий комітет офіцерів та прапорщиків", основним завданням якої було повернення українських офіцерів в Україну з подальшим проходженням служби на Батьківщині. Мав неприємності від начальства та звинувачення в підриві боєздатності Збройних сил Радянського Союзу, тому що розповсюджував агітаційну літературу, листівки, українську символіку тощо. Валерій Миколайович під час участі в з'їзді

Спілки офіцерів України в Києві познайомився з Валерієм Тимошенком, білоцерківцем, який розповів про існування в цьому місті громадської козацької організації.

Одного разу, перебуваючи в Міністерстві оборони України, зустрів підполковника Петра Недзельського, який сприяв переведенню Валерія Миколайовича в Білу Церкву. Через невеликий проміжок часу Валерій Миколайович звільнився з Української Армії через власні переконання.

Будучи патріотом України та членом громадської організації українського козацтва, Валерій Миколайович у 1993 році вирішив створити дитячу організацію "Білоцерківський січовий курінь". Із цього часу В. Пантюшенко продовжує діяльність та працює з молоддю в Білій Церкві на базі Центру творчості дітей та юнацтва "Соняшник". У закладі він створив клуб "Лицарська звитяга", який діє на засадах козацької педагогіки. У своїй діяльності в умовах позашкільного закладу В. Пантюшенко обстоює й активно втілює думку О. Вишневського про те, що суспільство сьогодні потребує становлення людини, здатної вести себе самовідповідально, спроможної відійти від свідомості провінційної й досягнути почуття національної та особистої гідності, ініціативної, творчо розвиненої особистості, здатної до життя в цілковито інших умовах – без наглядача. Педагог-новатор підготував навчально-методичні посібники "Реалізація ідей козацької педагогіки засобами позашкільної освіти" та "Історико-культурне оздоровче таборування "Спадщина тисячоліть". Ним розроблено авторську програму клубу "Лицарська звитяга", програми гуртків – "Школа юних навігаторів", "Школа виживання", "Школа юних рятувальників", "Школа захисників Вітчизни", "Козацька спадщина" та програму гуртка археології із вивчення трипільської культури.

Вихованці педагога – активні учасники волонтерського руху, таборових вишколів, таборувань. Старшокласники беруть участь у спеціалізованому військовому багатоборстві, опановують стройову підготовку, секрети маскування, навчаються влучній стрільбі, киданню гранат, випробовують себе у військових естафетах, воєнізованих іграх, у водних походах. Вихованці клубу беруть участь у туристсько-краєзнавчих подорожах, експедиціях, пошукових акціях.

Валерій Миколайович 2006 року переміг у II (обласному) етапі та був учасником III етапу Всеукраїнського конкурсу майстерності педагогічних працівників позашкільних навчальних закладів "Джерело творчості" в номінації "Керівник гуртка – 2006". У 2010 році йому було присвоєне педагогічне звання "Керівник гуртка-методист". Він є автором і співавтором навчально-методичних посібників і методичних розробок "Козацько-лицарське виховання в позашкільних навчальних закладах", "Організація та проведення таборових вишколів", "Активні форми вивчення козацької доби з учнівською молоддю".

2013-2014 роки. Події в Україні сколихнули весь світ, не залишили байдужим жодного свідомого українця, і Валерія Миколайовича також. "Про події на майдані я знаю не з розповідей", – згадує Валерій Пантюшенко. – Особисто брав участь десь з першої декади грудня 2013 року й до повного завершення, з перервами, звісно. Довелося й охороняти, і пікетувати, і кидати каміння, і ходити в рукопашну проти "Беркуту" та "хлопчиків-вешніків".

Випало мені спробувати на смак слезогінного газу, отримати беркутівського кийка й самому врзати ломакою декому із них. Надивився там всякого, а головне, побачив патріотизм, героїзм і жертвність людей.

Наша 4-та "Козацька" барикада була розташована посередині Хрещатику, на відтинку між Головним поштамтом і КМДА. Траплялося, що туди заходили друзі наших козаків з інших сотень самооборони. Бували там й інші гості – волонтери, народні депутати, кобзарі, співаки, науковці, письменники та інші цікаві люди. Там у нас була "буржуйка", були чай та якісь солодощі.

"Беркут" самостійно ніколи не діяв. Він завжди прикривався декількома щільними лавами внутрішніх військ. Потім "беркутівці" починали кидати в протестувальників димові, шумові та світлові гранати. До пластикового корпусу таких гранат вони заздалегідь примотували скотчем набір болтів, гайок або цвяхів. Також "беркутівці" разом з "тітушками" кидали каміння, саморобні вибух-пакети, нашіптовані цвяхами, загострені з обох кінців ломаки, запаленні пляшки з бензином або з коктейлем Молотова.

У кожному підрозділі "Беркуту" було декілька помпових рушниць 12 калібру, із яких вони обстрілювали травматичними гумовими кулями людей, прицілюючись в обличчя й очі. Час від часу робили декілька пострілів свинцевою картечню або кулями.

Коли "беркутівське" керівництво бачило, що протестувальники несли певні втрати або в їхніх лавах розгубленість, подавалася команда "Коридор!". Внутрішні війська у своїх щільних рядах утворювали декілька проходів, через які "беркутівці" з кийками та щитами кидалися в рукопашну, тобто починали бити всіх підряд, хто не чинив опору.

Але проти самооборони Майдану такі дії великого успіху не мали. Наша "майданівська" тактика часто дозволяла не тільки зупинити "беркутівців" та "вешешників", але й відтіснити їх. Нашим завданням було таке: на активність ворога відповісти ще більшою активністю. Тільки-но "Беркут" і внутрішні війська починали щось кидати та стріляти в наші лави – передня частина "майданівців" прикривалася щитами, утворюючи "черепашу", тобто закривалася щитами спереду та згори. У цей час ті "майданівці", які були позаду, починали швидко виколупувати бруківку. Головне було видовбати одну бруковину, решта добувалася без великих зусиль і дуже швидко. Потім кожен бруковину ламали на декілька частин. Заготовлені таким способом "метальні снаряди" швидко підносили ближче до передньої лінії. А вже звідти кидали в "беркутівців". Це змушувало їх робити "черепашу". Щоб зламати ворожу "черепашу", по ній кидали запалені пляшки з "коктейлем Молотова". Якщо град шматків бруківки та влучні кидки "коктейлю Молотова" досягали потрібної інтенсивності, ворог відбігав назад. А "майданівці" в цей час декількома "черепашами" підходили ближче до ворожих лав і починали споруджувати барикаду з лавок, урн, мішків зі снігом та з усього, що потрапляло під руку. Перед барикадою викладалися шини, котрі підпалювалися, щоб вогонь не давав ворогу наблизитися.

19 січня 2014 року відбулася перша серйозна сутичка з силами "Беркуту" та внутрішніх військ на вул. Грушевського. Спочатку це була акція мирного протесту. Народне Віче, на якому зібралось кілька десятків тисяч мітингувальників, висловило своє обурення "законами про диктатуру".

Після обіду велика колона мирних протестувальників вирушила вулицею Грушевського до Верховної Ради. У цій колоні був і я. Я не взяв із собою нічого: ні палиці, ні металевого кийка, ні шолому, навіть нагай і протигаз, які постійно мав при собі, залишив у наметі – адже акція була мирною.

Дорогу нам перекрили сили "Беркуту", які загородилися автобусами та вантажівками безпосередньо біля входу на стадіон "Динамо". Почалося протистояння, котре переросло в сутичку. З одного боку полетіли світлові, шумові та димові гранати, з іншого – відповіли малочисельними коктейлями Молотова та петардами. Але того було досить, щоб спалити "беркутівські" автобуси та вантажівки, котрими була заблокована вулиця.

Раптом у щільних лавах правоохоронців утворилися проходи, через які на вільний простір між силовиками та протестувальниками вибігла велика група бійців "беркуту" з кийками і щитами та кинулася до колони беззбройних людей.

Але "беркутівці" так і не добігли до мирних. Бо наперейми їм вибігла група хлопців з дерев'яними кийками та фанерними щитами. Після короткого бою нажахані "беркутівці" втекли та сховалися за щити і спина солдат внутрішніх військ.

22 січня близько 8.00 "Беркут" пішов у атаку на вулиці Грушевського, почав розбирати барикади й затримувати людей. О 8.30 протестувальники перейшли в контратаку й повернулись на попередні позиції. "Майданівцям" вдалося витіснити "беркутівців" за спалені автобуси.

Унаслідок атаки "Беркуту" близько 200 протестувальників було поранено. О 10.00 беззбройні протестувальники, незважаючи на обстріл з боку спецпідрозділів, вийшли на нейтральну зону і спробували провести перемовини, які нічим не закінчились.

Близько 11.00 спецпідрозділи, чисельністю близько кількох тисяч, відтіснили протестувальників на вулиці Грушевського аж до Європейської площі. Після обіду спецпідрозділи були відкинуті "майданівцями" на попередні позиції" [4].

А далі – знову протистояння, сутички з "Беркутом" та "ментами", охорона Майдану та різні акції. Отримання інформації на шикуванні та на нараді про те, що хтось потрапив до лап ворога, хтось пропав безвісті, що ворог застосовує бойову зброю, що вже є вбиті й поранені

вогнепальною зброєю. А згодом полягла майже вся Небесна сотня.

Валерій Пантюшенко має двох синів, учасників АТО; старший син Роман – військовослужбовець, підполковник; молодший син Богдан Пантюшенко (позивний "Броня") до цього часу не повернувся з полону додому. Богдан – командир танку. Разом із двома бойовими товаришами його взяли в заручники 18 січня 2015 року. Це було під час операції поблизу селища Спартак і Донецького аеропорту.

Згадує дружина Богдана: "У серпні 2014 року ми відсвяткували першу річницю свого весілля і вирішили поїхати в медовий місяць. Погодивши свої відпустки, обрали пляжний відпочинок, забронювали подорож. Однак наступного дня викупляти путівку не пішли: моєму Богданові прийшла повістка. Він поїхав у військкомат. Важко пояснити мої відчуття тоді. Я все розуміла: інакше не може бути, Богдан виріс у сім'ї військового, батьки виховували його відповідно – тож чоловік усвідомлював, що потрібно виконувати обов'язок перед країною, бути гордістю для свого майбутнього сина. 5 вересня 2014 року ми всією родиною проводжали Богдана на службу, чудово розуміючи, що він їде на війну.

Богдан – танкіст, понад десять років тому проходив строкову службу. Але чоловік й уявити не міг, що мине час – і його знання й навички знадобляться. 18 січня 2015 року о 7 год ранку, коли я ще спала, мені подзвонив Богдан. Він був дуже збуджений і знервований. Увечері того ж дня, біля 19.00 мені вже телефонували представники "донських казаків". Сказали, що мій Богдан потрапив до них у полон. Це був вечір жаху, паніки і страху, я не розуміла, що відбувається і як із цим упоратися" [5].

На жаль, сім'ю Пантюшенків у 2015 році спіткала ще одна трагедія – ледь не доживши до 30 років, померла від хвороби дочка Валерія Миколайовича, залишивши сиротами двох хлопчиків. Тому Валерій Миколайович і його дружина виховують та є опікунами двох онуків.

Сьогодні Валерій Миколайович і його дружина Наталія Геннадіївна продовжують працювати в Центрі позашкільної освіти та професійного самовизначення учнівської молоді "Соняшник" Білоцерківської міської ради Київської області. В. Пантюшенко, як завжди, орієнтує свою діяльність на виховання національно свідомих громадян-патріотів, гуманістів і демократів, успадкування вихованнями духовних і культурних надбань українського народу, формування високої культури взаємин, готовності юних людей до виконання громадянських і конституційних обов'язків – захисту Вітчизни.

Висновки. Батьківщину, як і матір, не обирають. Її потрібно любити, захищати, піклуватися про неї. Справжній патріот не думає, що країна може зробити для нього, а міркує, що він може зробити для своєї країни.

Саме таким прикладам патріотизму й мужності для своїх дітей, онуків, вихованців і колег є Валерій Пантюшенко.

Список використаних джерел

1. Порошенко підписав указ про патріотичне виховання молоді [Електронний ресурс] // Уніан. – Режим доступу : <https://www.unian.ua/politics/1151685-poroshenko-pidpisav-ukaz-pro-patriotichne-vihovannya-molodi.html>.
2. Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 року : Указ Президента України № 580 від 13 жовтня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>.
3. Пантюшенко В. М. Із досвіду роботи.
4. Пантюшенко В. М. Спогади : записано зі слів очевидця / текст І. М. Некрасова.
5. 675 днів полону. Життя, розділене надвоє [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу : <https://life.pravda.com.ua/columns/2016/11/25/220626/>.

Герої творять дійсність – сучасність творить героїв

Постановка проблеми. Герої живуть серед нас – у нашому місті, на сусідній вулиці, у сусідньому під'їзді... Відкриті, щирі, відверті. Але з-поміж нас їх відрізняє інший погляд, інше бачення світу, доволі часто – через призму війни. Війна – це нині не слово, а реальність, хоча кожен із нас хоче миру.

Мир, незалежність та цілісність держави завойовують для нас учасники АТО – справжні герої сучасності. Про них варто знімати фільми, писати книги та розповідати в школах. Ми повинні зробити все, щоб про них не забули.

Виклад основного матеріалу. Своє дослідження здійснювали в межах проведення обласної пошукової акції "Герої серед нас: сучасні захисники України". Учнями Гребінківської гімназії проводилася пошукова, науково-дослідницька робота, збирання фактичних матеріалів та інформації про нашого учителя, земляка – учасника АТО на Сході України – Романа Валерійовича Засуху.

Таке цікаве й таке складне учительське життя. Усвідомити своє життєве призначення, обрати педагогічну тактику, знайти нові підходи до освітнього процесу й методики викладання, зрозуміти, підтримати, зацікавити кожного учня, бути генератором нових ідей.... А яке ж непередбачуване життя... Бо ж справді, хіба міг звичайний учитель історії зі звичайного селища Гребінки Васильківського району Київщини знати, що в чітко спланований навчальний процес, у мирне щасливе родинне життя увірветься війна.

Хоча словом "звичайний" не можна охарактеризувати цього чоловіка, який, маючи за плечима лише військову кафедру Київського національного університету імені Тараса Шевченка, без вагання добровільно мобілізувався в першу хвилю призову в березні 2014 року, а після короткотривалого навчання 8 травня вже перебував у зоні АТО у званні капітана на посаді заступника командира третього механізованого батальйону 72-ї бригади. Із того часу життя розділилося на дві частини: "до" і "після"...

В останній день січня 2014 року, а саме на нього припала 35-а річниця від дня народження Романа, друзі й колеги зичили йому довгих років життя та всіляких гараздів, а він, дякуючи, казав їм, що є щасливим чоловіком, адже має все, про що можна мріяти: турботливих батьків, красуню-дружину, чарівну доньку, власноруч збудований будинок. Ділився планами на майбутнє, не підозрюючи, та і як таке можна передбачити, що в ці плани внесе жакливі корективи війна...

Мандруючи з сім'єю Україною, Роман жодного разу не відвідував Донеччину. І, можливо, ніколи б у мирному житті і не обрав для подорожі той страшний маршрут, яким йому довелося пройти.

Отже, 27 березня 2014-го Роман Валерійович (учасник обох Майданів) уже був у війську – у складі 72-ї механізованої бригади, де у званні капітана став заступником командира 3-го батальйону. Після навчання й бойового злагодження 8 травня потрапив у район АТО. Саме тоді заварилося кривава маріупольська трагедія. Він брав участь в операції з деблокування держкордону. Спершу утримували блокпости й КСП у Волноваському районі, а потім – попід Амвросіївкою. За кілька днів, коли їх змінили бійці 51-ї бригади, відбулося сумнозвісне знищення групи військових. "Це справа рук ДРГ Безлера (Беса), що приїхала на двох броньовиках і розстріляла людей практично впритул", – розповів нам Роман Валерійович. – Тоді була складна комунікація із сусідніми підрозділами й це далось взнаки. Нині такого не

сталося б", – упевнений він.

Роман Валерійович згадує: "У мене бракувало належного практичного досвіду, тому, як і побратими, щиро вірив комбату (позивний Кошій) як компетентному фахівцю. Він завше тримав нас у тонусі. Загалом тоді ми були босі й голі, це тепер уже налаштували непогане забезпечення. І несповна усвідомлювали, у яке середовище потрапили. Доволі повчальний випадок стався на початку кампанії. Ми прагнули якомога лояльніше поводитися з місцевими. А як інакше, вони ж співгромадяни! Якось літня жіночка принесла на блокпост 1-го батальйону борщику: мовляв, поїжте, дітки. За годину хлопців скрутило так, що не могли ворухнутися. Ротний, відчуваючи, що відключається, висмикнув чеку з гранати й затиснув її в руці. Гопота, яка прийшла за зброєю, відступила, не ризикнула. Та й наші швидко підоспіли".

Волноваха, Горлівка, Амвросіївка...Звичайні міста на карті України, які стали кривавими ранами, що будуть ятритися ще дуже довго... Операції з деблокування держжордону, утримування блокпостів на території Волноваського району, потім під Амвросіївкою... Бракувало досвіду, інформації, забезпечення.

Доля, здається, була прихильною до Романа Валерійовича і його побратимів. Під Волновахою, 22 травня 2014 року, коли на зміну бійцям третього механізованого батальйону прийшла 51-а бригада з Волині, відбувся напад, під час якого 18 захисників загинули. Напад на українських військових під Волновахою, їх безжальний розстріл став першим підтвердженням того, що в Україні – неоголошена війна.

У липні було оголошено тимчасове перемир'я, і Роман з побратимами отримав таку довгоочікувану відпустку. Шестеро хлопців, без зброї, маючи лише шалене бажання швидше обійняти рідних людей, вирушили додому. Уночі вони заблукали та натрапили на блокпост бойовиків "Руської православної армії". Зв'язок із ним обірвався на декілька днів. А потім, як шалена блискавка, селище облетіла страшна звістка, повірити у правдивість якої було несила: "Роман у полоні!".

Ополченці вважали, що затримали диверсійну групу, яка їхала для підкріплення в Донецький аеропорт, який тоді тримали в облозі сепаратисти. Документи, у яких було зазначено, що хлопці їдуть додому в десятиденну відпустку, ополченці навіть не брали до уваги. Одного з затриманих, у військовому квитку якого стояв запис "снайпер", відразу ізолювали від інших. Більше хлопці його не бачили....

Відео допитів побитих українських бійців із російських телеканалів прикувало до себе увагу всіх небайдужих до долі полонених. Жевріла надія – якщо не приховують факт затримання й перебування хлопців у полоні, якщо транслюють кадри допиту, то не наважаться забрати в них життя. Сама думка про це здавалась жахливою...

Як ці кадри переглядали рідні Романа, важко навіть уявити. Змучений, побитий, не схожий на себе... У перші дні полону в Макіївці йому прострелили ступню, бо відмовився сказати "на камеру" те, що вимагали. Перебинтовану закривавлену ногу кати пояснювали просто: "Поранений при спробі втечі...". А ще під час затримання хтось із сепаратистів відібрав телефон Романа, а він там зберігав фото з Майдану. Це могло не на жарт розлютити злочинців...

"Серед нас були офіцери, тож ополченці передали нас в руки Безлеру за його вказівкою. Він хотів зібрати в себе якомога вагоміших полонених, щоб потім проводити обмін. Одного разу трапився такий випадок: до нас приставили якогось новобранця, серйозну роботу таким одразу не довіряли. Цей наш караульний заявив Безлеру, що прийшов сюди воювати, а не сидіти охороняти полонених. І в цей же день його відправили на Слов'янськ, де були активні бої. Більше я його у Безлера не бачив.

Безлер нас називав гостями. Полон не може бути кращим чи гіршим, але у Безлера ми були військовополоненими. Коли ми приїхали, наш порізаний одяг одразу спалили. Нам видали нову військову форму, хлопцям – берці, мені через поранення – капці. Купили нові матраци та

білизну.

Безлер пропонував нам перейти на його сторону і воювати проти української армії. Мені пропонував пост комбата. Це справило велике враження на його охоронців, вони вважали, що це великий прояв його довіри.

Наших хлопців ці ополченці називали роботами, бо вони мали виконувати будь-яку роботу. Безлер казав: "Українці – не нація, українські себе не виправдали".

Ще казали, що якщо українська авіація бомбитиме Горлівку, нас виставлять на даху живим щитом. Хлопці, які там раніше були, розповідали, що їх один раз таки виставили, коли над містом пролітала наша авіація.

Коли гинули їхні люди, нас звинувачували, що це все через нас. Був випадок, коли в загоні Безлера загинули 14 людей, тоді наших хлопців вивели в підвал, казали, що розстріляють. Але певно Бог врятував, не стріляли і якось минулось.

Із нами був швед, якого теж затримали на блокпосту. У нього була така карта, яку військовою назвати важко, – на заправках продається, але його звинуватили в тому, що він коригувальник вогню. Він казав, що був тут у березні, і тоді все було спокійно".

Дружина Романа Оксана, переглянувши страшні кадри допиту, перечитавши брудні коментарі "диванної сотні", вирішила їхати рятувати чоловіка. Даремно Роман Валерійович намагався її відмовити від цієї небезпечної дороги. Перетнувши кордон Дніпропетровської області, Оксана зателефонувала чоловікові та, не слухаючи його вмовлянь про негайне повернення додому, просто сказала: "Я вже близько й додому без тебе не поїду". Та й сам Безлер, не очікуючи, мабуть, такого відчайдушного вчинку, пообіцяв їй безпеку в дорозі до Горлівки, де тримали в полоні Романа. Вражений рішучістю дружини комбата, він зателефонував Оксані, вирядив своїх бійців зустріти її в Донецьку й супроводжувати до чоловіка.

Дощового літнього дня вона, змочка, заплакана і беззахисна, з'явилася на порозі горлівського відділення управління боротьби з організованою злочинністю, у приміщенні якого і тримали заручників.

Роман Валерійович згадував: "Момент приїзду дружини закарбувався в пам'яті назавше. Бранців тоді вивели в хол, прийшло й чимало озброєних бойовиків. Саме лив дощ. І от заходить Оксана – мокра, змучена. У приміщенні запанувала гробова тиша: невідомі й сепаратисти, кожен про себе, імовірно, подумав: "А чи моя зважилася б на таке?". Відтоді ставлення до нас змінилося. Нам навіть надали окрему кімнату, розконвоювали. Можливо, ця вражаюча відданість зберегла нам життя. Так ми разом, перенісши кілька обстрілів із "Градів", прожили місяць. Оксані довелося працювати на кухні з тамтешніми жінками".

Батьки Романа й Оксани намагалися достукатися до чиновників з Міноборони, СБУ, зверталися до депутатів, шукаючи способи порятунку своїх дітей.

Так тривало довгих 36 днів! 36 днів очікування і тривоги за тих, хто поруч, чие життя залежить від твого вибору, вчинку, слова. 36 днів надії і сподівання, відчаю і віри... Дякуючи мамі Романа Валерійовича – Ользі – й батькам двадцяти інших в'язнів, їх таки звільнили. Рідні обійшли безліч кабінетів у Міноборони, СБУ, Адміністрації Президента. Зрештою, мама потрапила на прийом до Президента України Петра Порошенка, і він запевнив, що контролює звільнення бранців. Буквально за дві доби вони стали вільними.

За справу обміну полонених взявся Володимир Рубан. Загалом під час того доленосного обміну додому повернулося 20 військовополонених. Переліт з Ізюма до Києва, здається, тривав вічність. А потім була зустріч з рідними в адміністрації Президента.

Закінчився страшний сон, але, якби ж то був сон.... Якби ж не налітали непрохані жахливі спогади про ті хвилини життя, які з чиеїсь злої волі могли стати останніми в житті. Якби ж шум вантажівок, що мчать швидкісною магістраллю, що проходить через Гребінки, не

нагадував звуки, що їх спричиняє під час руху важка військова техніка... Як забути пережите на війні? Це не те, про що слухав на лекціях в університеті, не те, що розповідав гімназістам на уроках історії. Справжня, жорстока, страшна, безжальна війна, під час якої гинуть люди, яка ледь не забрала в нього самого життя.....І якщо про ту війну, з підручника, він може розповідати годинами, то про цю здебільшого мовчить. Адже там, на тій війні, яка описана в підручнику, все просто і зрозуміло. А на цій війні, яку й війною назвати не всі осмілюються, використовуючи незрозумілу більшості аббревіатуру АТО?

...Кажуть, найкращий лікар – час. Справжнім реабілітаційним центром для Романа Засухи, учителя історії та правознавства, стала рідна Гребінківська гімназія, у якій він працює вже 15 років поспіль із часу її відкриття. Від січня 2016 року з ініціативи та за підтримки педагогічного колективу він очолює цей чудовий освітній заклад на Васильківщини.

Не зрадити дитячу довіру, не згасити вогник допитливості в очах, вселити віру в свої сили та непохитне переконання, що все буде добре – ось першочергове завдання молодого та амбіційного очільника закладу. Має велику мрію: збудувати просторий і сучасний спортивний комплекс для гімназистів. І мрія ця, як й інші, неодмінно здійсниться.

Упевнений погляд, рішучі дії, тверде й непохитне чоловіче слово, креативні проекти та безмежна любов до своєї справи... Ось такий він, "звичайний" учитель історії з Васильківщини, директор Гребінківської гімназії, який із честю пройшов через пекло війни, не зламавшись і не втративши віру у прийдешній день.

Список використаних джерел

1. Спасая мужа, жена замкомандира 72-й бригады капитана Засухи сама пошла в плен к Бесу // Факти і коментарі. – 2014. – 13 серпня.

Київщина: історія рідного краю

**Матеріали обласної науково-практичної конференції
«Красєзнавчі читання імені Лаврентія Похилевича»**

Відповідальний за випуск: В.С. Перерва, О.Д. Рокицька

Літературний редактор С. І. Мірошник

Технічний редактор: О.Ю.Ткач

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 6641 від 20.02.2019 р.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ПІДРОЗДІЛ

**КНЗ КОР «Київський обласний інститут
післядипломної освіти педагогічних кадрів»**

м. Біла Церква, вул. Ярослава Мудрого, 37

Тел. (04463) 5-04-24, 5-04-22

E-mail: Kyiv_academy@ukr.net

<https://kristti.com.ua/>